

Добров П.В., Грідіна І.М., Касьянова Н.М.

**БОРОТЬБА З ДИТЯЧОЮ БЕЗПРИТУЛЬНІСТЮ ТА
БЕЗДОГЛЯДНІСТЮ В ПЕРШІ ПІСЛЯВОЄННІ РОКИ
(НА ПРИКЛАДІ ДОНБАСУ)**

ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Добров П.В., Грідіна І.М., Касьянова Н.М.

**БОРОТЬБА З ДИТЯЧОЮ БЕЗПРИТУЛЬНІСТЮ ТА
БЕЗДОГЛЯДНІСТЮ В ПЕРШІ ПІСЛЯВОЄННІ РОКИ
(НА ПРИКЛАДІ ДОНБАСУ)**

Донецьк
2011

УДК 94(477.6):64.044.26”1943/1953”
ББК

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради Донецького національного університету

Рецензенти:

-

Добров П.В., Грідіна І.М., Касьянова Н.М. Боротьба з дитячою безпритульністю та бездоглядністю в перші післявоєнні роки (на прикладі Донбасу): Монографія. – Донецьк, 2011. – с.

ISBN

Монографія присвячена проблемі дитячої безпритульності, бездоглядності та злочинності в Донбасі після звільнення регіону від нацистської окупації та по закінченні Великої Вітчизняної війни. У роботі визначені основні причини наявності зазначених негативних соціальних явищ, з'ясовано масштаби проблеми. Проаналізовано законодавчу та розпорядчу базу роботи органів радянської влади по боротьбі з безпритульністю, бездоглядністю та злочинністю. Висвітлено основні методи їх ліквідації та охарактеризовано владні структури, на які покладалися завдання усунення негативних проявів та стабілізації ситуації із рівнем дитячого воложюжництва та правопорушень.

УДК 94(477.6):64.044.26”1943/1953”
ББК

ISBN

© Добров П.В., Грідіна І.М., Касьянова Н.М., 2011

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	
ВСТУП.....	
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	
1.1. Стан наукової розробки теми.....	
1.2. Джерельна база дисертації.....	
1.3. Теоретико-методологічні засади та методи дослідження.....	
РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИКА ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА МІСЦЕВОЇ ВЛАДИ ЩОДО БОРотьБИ З ДИТЯЧОЮ БЕЗПРИТУЛЬНІСТЮ ТА БЕЗДОГЛЯДНІСТЮ У 1943-1953 РР.....	
2.1. Стан дитячої безпритульності і бездоглядності після звільнення Донбасу від німецько-фашистської окупації.....	
2.2. Заходи держави та місцевої влади щодо виявлення та влаштування дітей-сиріт, бездоглядних та безпритульних.....	
2.3. Діяльність правоохоронних органів, органів освіти та громадськості по боротьбі з бездоглядністю та безпритульністю.....	
РОЗДІЛ 3. БОРотьБА З ДИТЯЧОЮ ЗЛОЧИННІСТЮ У ДОНБАСІ В 1943-1953 РР.....	
3.1. Стан та причини дитячої злочинності.....	
3.2. Система покарання та перевиховування малолітніх злочинців..	
3.3. Участь громадськості у попередженні правопорушень та вихованні неповнолітніх правопорушників.....	
РОЗДІЛ 4. ОРГАНІЗАЦІЯ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ДІТЕЙ-СИРІТ, БЕЗПРИТУЛЬНИХ ТА БЕЗДОГЛЯДНИХ.....	
4.1. Матеріальна база соціального захисту знедолених дітей.....	
4.2. Організація виховного процесу та дозвілля дітей-сиріт, безпритульних та бездоглядних.....	
ВИСНОВКИ.....	
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	
ДОДАТКИ.....	

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВБДББ – відділ у боротьбі з дитячою безпритульністю та бездоглядністю

ВЛКСМ – Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді

ВНО – відділ народної освіти

ВЦСПС – Всесоюзна центральна спілка професійних спілок

ДАДО – Державний архів Донецької області

ДАЛО – Державний архів Луганської області

ДОТ – дитячий оздоровчий табір

ДПР – дитячий приймальник-розподільник

ДТВК – дитяча трудова виховна колонія

ДТК – дитяча трудова колонія

МВС – Міністерство внутрішніх справ

НЕП – нова економічна політика

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

РНК – Рада Народних Комісарів

РУ – ремісниче училище

ФЗН – фабрично-заводське навчання

ЦВК – Центральний виконавчий комітет

ЦДАВОВУ – Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДАГОУ – Центральний Державний архів громадських об'єднань України

ВСТУП

Рівень життя населення будь-якої держави можна оцінити, якщо звернути увагу на умови, в яких перебувають діти. Соціальна турбота про підростаюче покоління є показником не лише економічного добробуту держави, але й рівня морального здоров'я суспільства. Дитина, як ще психологічно несформована особистість, легко потрапляє під вплив та відтворює модель поведінки, яку пропонує оточення. Тому будь-які похибки влади можуть породжувати зміни у морально-психологічному житті суспільства, які, безумовно, впливають і на формування особистості підлітка. Відтак, турбота держави про підростаюче покоління – є запорукою її майбутнього.

Однак, треба зауважити, що досі діти, як об'єкт історичного дослідження, майже не вивчались. У роботах з історії радянської доби вони найчастіше просто не згадувались або зачіпались мимохідь. Навіть у дослідженнях, присвячених історії освіти, у центрі подій не діти, а проблеми розвитку мережі шкіл, освітньої політики, педагогічної теорії тощо. Не висвітлюють проблеми дитинства й праці, присвячені історії повоєнної доби в Україні. У першу чергу в них детально розглядаються відбудовчі процеси, розвиток промисловості, сільського господарства, досягнення в сфері культури та освіти. Тому на порядок денний сучасних суспільствознавчих досліджень висувається потреба відтворити картину життя дитини.

Актуальним є й врахування досвіду минулих років для визначення шляхів сучасного удосконалення суспільства. Це вкрай важливо для держави сьогодні, оскільки за даними експертів, безпритульність за своїми теперішніми масштабами дорівнює аналогічному явищу радянської історії другої половини 40-х років ХХ ст.

Труднощі становлення незалежної України торкнулися всіх сфер суспільного життя. Не залишився поза проблемою і інститут сім'ї, який за сучасних реалій зазнав трансформації та навіть відхилився від загальноприйнятних норм. Зміни в економіці держави спричинили значні матеріальні ускладнення в багатьох українських родинах. За думкою експертів падіння життєвого рівня, яке відбулося за роки незалежності, торкнулося 90-95% населення України. Неспроможність адаптуватися до нових умов ринкової економіки нерідко призводила до погіршення морально-

психологічного клімату родин, що проявлялось в алкоголізмі, постійних чварах, противоправних діях та іншому. Саме ці сімейні проблеми та конфлікти призвели і досі призводять до підвищення рівня сирітства, як біологічного, так і соціального.

На жаль, точних цифр дитячої безпритульності не існує через те, що діти постійно мігрують по різних регіонах України. До офіційної статистики потрапляють дані лише по тим дітям, яких зареєструвала кримінальна міліція у справах неповнолітніх. Йдеться про близько 126 тис. дітей, яких можна зарахувати до дітей без батьківської опіки, які проживають на вулиці. Серед них є ті, для кого вулиця стала рідним домом. Є такі, хто час від часу повертається до батьків, але ненадовго. Однак, за різними даними у країні від 145 до 300 тисяч безпритульних дітей.

Поряд з цим вагомим є відсоток дитячої та підліткової злочинності, яка характеризується високим ступенем озлобленості та агресивності. У багатьох випадках малолітні злочинці орієнтуються не на задоволення елементарних фізичних потреб, як у повоєнну добу, а на матеріальне збагачення. Зростає й кількість правопорушень, скоєних у стані алкогольного та наркотичного сп'яніння.

У цьому зв'язку особливо важливим є вироблення дієвої державної політики у сфері опікування неповнолітніми громадянами, соціального захисту родини та дитинства. З огляду на вказане, доречним є звернення до минулого, що дозволить проаналізувати, по суті, ті ж процеси, що відбуваються в нашому сучасному суспільстві, оцінити всі «за» і «проти» та, спираючись на історичний досвід, обрати власний шлях, найбільш доцільний вирішення цієї проблеми.

Об'єктом дослідження виступає така соціальна категорія як діти, їх місце в соціальній структурі радянського суспільства, статус, умови існування різних груп дитячого населення країни.

Предметом вивчення є дитяча безпритульність, бездоглядність і злочинність в Донбасі у повоєнний період, політика центральної та місцевої радянської влади щодо подолання цих явищ, подальшої соціалізації безпритульних і бездоглядних дітей.

Хронологічні межі вивчення охоплюють 1943 – 1953 рр., тобто період від звільнення Донбасу від німецько-фашистської окупації і катастрофічного збільшення рівня дитячого сирітства та

волоцюжництва до умовної ліквідації безпритульності та злочинності як масових явищ. Вибір цього хронологічного періоду можна пояснити його цілісністю та відносною завершеністю. Розгляд у дослідженні аналогічних явищ 20-30-х років обумовлений необхідністю створення цілісної картини дитячої безпритульності, бездоглядності та злочинності, а також для більш повного розуміння державних схем боротьби з ними.

Мета дослідження полягає у вивченні на прикладі Донбасу досвіду боротьби держави з такими соціальними явищами як дитяча безпритульність, бездоглядність і злочинність за умов відновлення мирного життя в країні.

Відповідно до поставленої мети передбачається вирішення таких **наукових завдань**:

- з'ясувати ступінь вивчення теми, охарактеризувати інформативну цінність історичних джерел;
- охарактеризувати умови, причини, стан та наслідки дитячої безпритульності, бездоглядності та злочинності в Донбасі після його звільнення від нацистської окупації;
- проаналізувати нормативно-правову базу боротьби з дитячою безпритульністю, бездоглядністю та злочинністю;
- визначити основні напрямки діяльності державних та громадських організацій України загалом та Донбасу зокрема у боротьбі з цими негативними явищами;
- виявити особливості функціонування різних типів спеціальних дитячих виховних установ;
- з'ясувати стан матеріальної бази соціального захисту дітей-сиріт та бездоглядних;
- висвітлити основні шляхи, форми та засоби соціальної адаптації знедолених дітей, а також специфіку організації навчально-виховного процесу в спеціальних дитячих установах;
- оцінити ефективність системи боротьби з дитячою безпритульністю, бездоглядністю та злочинністю в Донбасі у зазначений період.

РОЗДІЛ I

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

У радянську добу держава завжди виявляла значну турботу про дітей, зосереджуючи увагу на їх вихованні та матеріальному забезпеченні, як запоруці власного майбутнього. Однак, незважаючи на це, в радянській історіографії діти не виступали об'єктом окремого конкретно-історичного дослідження. Лише деякі аспекти життя неповнолітніх, що вписувались у класову парадигму, пов'язані найчастіше з їх патріотичною діяльністю за часів громадянської та вітчизняної війн, відбудови, знайшли висвітлення у загальних працях. На сучасному етапі гуманізації вітчизняної історичної науки історія воєнного і повоєнного дитинства тільки знаходить свою дослідницьку нішу. Тому вивчення проблеми дитячої безпритульності, бездоглядності та злочинності, що були наслідками трагічних подій воєнного та повоєнного часів, ще не стало предметом спеціального історичного дослідження.

Виходячи з характеру опрацьованих наукових досліджень, нами запропоновано проблемно-хронологічний принцип їх розподілу, відповідно до якого виділено чотири історіографічні групи:

- 1) праці загального характеру з історії України та Донбасу періоду Другої світової війни та відновлення народного господарства;
- 2) дослідження, присвячені становищу неповнолітніх громадян в умовах війни та у повоєнні роки;
- 3) праці, які прямо чи опосередковано стосуються проблеми дитячої безпритульності у воєнні та повоєнні часи;
- 4) розвідки теоретичного характеру.

Принципи історичного дослідження вимагають вивчення будь-якої проблеми, виходячи з позиції комплексного розуміння тогочасних подій, відтворення ситуації у цілому для максимально об'єктивного вивчення досліджуваних питань. Тому, важливе місце для нашої роботи мали розробки загального характеру з історії України та Донбасу періоду Другої світової війни. Без їх

вивчення неможливо з'ясувати причини таких явищ як безпритульність та бездоглядність, важко збагнути політику держави на шляху їх подолання.

Серед робіт загального спрямування були використанні розробки як радянських дослідників так і сучасників. Їх умовно можна поділити на узагальнюючі праці з історії СРСР, УРСР, Великої Вітчизняної війни, Донбасу та дослідження, в яких висвітлюється перебіг подій під час промислової та культурної відбудови УРСР загалом та Донбасу зокрема, розробки, які розкривають окремі питання, як то розвиток освіти, голод 1946 – 1947 рр., повсякденне життя післявоєнного суспільства. Насамперед, заслуговують на увагу фундаментальні видання з історії Великої Вітчизняної війни, у яких міститься матеріал і про події в Донбасі. Це, зокрема, «СССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945»¹, тритомник «Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза»². У дослідженні було використано й узагальнюючу працю з історії Української радянської соціалістичної республіки, зокрема її дев'ятий том «Украинская ССР в период построения развитого социалистического общества»³, де висвітлюються досягнення господарського та культурного будівництва республіки в роки післявоєнного відновлення. Необхідно зазначити, що історична література тих років базувалася на марксистсько-ленінських підходах. Саме з цих позицій проблеми, пов'язані з дітьми, дитинством, розглядалися в контексті державної та всенародної допомоги постраждалому населенню під час війни та після її закінчення. Наявність дитячого сирітства тільки констатувалася, без з'ясування об'єктивних та суб'єктивних причин явища, а головний акцент робився на допомозі комуністичної партії та

¹ СССР в Великой Отечественной войне. 1941 – 1945. Краткая хроника / [Автор. кол. И.Г. Виктор, А.П. Емельянов, Л.М. Еремеев и др.]; под ред. С.М. Кляцкина. – М.: Военное издательство Министерства обороны СССР, 1970. – 856 с.

² Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941-1945: в 3-х томах / ред. кол.: И.Д. Назаренко [и др.]. – Т. 2 / [Г.Г. Шевель, И.И. Слинко, И.Д. Назаренко и др.]; под ред. Г.Г. Шевель. – К.: Политиздат, 1975. – 512 с.; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941-1945: в 3-х томах / ред. кол.: И.Д. Назаренко [и др.]. – Т. 3 / [Т.М. Мултых, В.И. Клоков, М.В. Коваль, И.Д. Назаренко.]; под ред. Т.М. Мултых. – К.: Политиздат, 1975. – 462 с.

³ История Украинской ССР: в 10-ти т. / ред. кол.: Ю.Ю. Кондуфор [и др.]. – Т. 9 / [А.В. Лихолат, Н.Г. Ищенко, М.П. Ким и др.]; под ред. А.В. Лихолат. – К.: Наукова думка, 1985. – 582 с.

уряду дітям через збільшення мережі дитячих будинків, відкриття нових дитсадків, шкіл тощо. Тобто ці роботи обґрунтовують тези про постійне піклування держави про підрастаюче покоління в цілому та неухильне покращення умов їх життя, виховання та навчання.

У цьому ж контексті висвітлює події узагальнююча колективна праця «История рабочих Донбасса»¹, де окрім відбудовчих процесів, наводиться значний фактичний матеріал про обсяг руйнувань, яких зазнав Донбас під час німецько-фашистської окупації, про кількість жертв війни та матеріальні збитки регіону. Ця інформація була використана нами для розуміння руйнівного стану післявоєнного Донбасу що, поряд із людськими втратами, було причиною дитячої бездоглядності, їх незайнятості та безцільному вештанню по вулицях.

Фрагментарну інформацію з даної теми зібрано у багатотомному краєзнавчому виданні, присвяченому історії міст і сіл України². Воно стосується окремих аспектів життя неповнолітніх громадян за часів окупації та містить здебільшого факти їхньої участі у боротьбі з німецькими окупантами.

Серед робіт загального характеру з історії України та Донбасу в дослідженні були використанні праці, присвячені вивченню окремих аспектів життя суспільства в 1943 – на початку 1950-х років, зокрема питанням відбудови та відновлення народного господарства Донбасу³, діяльності громадських організацій⁴. Ці роботи у кращому випадку лише

¹ История рабочих Донбасса: в 2-х томах / ред. кол.: Ю.Ю. Кондуфор [и др.]. – Т.2 / [А.В. Лихолат, Л.А. Беспалова, В.Ф. Ближнюк и др.]; под ред. А.В. Лихолат. - К.: Наукова думка, 1981. – 430 с.

² История городов и сел: в 26-ти т. Украинской ССР. Ворошиловградская область / глав. ред.: Тронько П.Т. (председатель) [и др.]; редкол. тома: Шараев Л.Г. (председатель) [и др.]. – К.: Укр. сов. энциклопедия, 1976. – 727 с.; Історія міст і сіл Української РСР: у 26-ти т. Донецька область / гол. ред.: Тронько П.Т. (голова) [та ін.]; редкол. тому: Пономарьов П.О. (голова) [та ін.]. – К.: Укр. рад. енциклопедія, 1970. – 992 с.

³ Михненко А.М. Донбас в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945): Монографія / А.М. Михненко. – Донецьк: Юго-Восток, 2000. – 153 с.; Хорошайлов Н.Ф. Возрождение всесоюзной кочегарки. Из истории восстановления Донбасса в 1946-1950 гг. Исторический очерк / Н.Ф. Хорошайлов. – Донецьк: «Донбасс», 1974. – 151 с.; Його ж. На відбудові. З історії відбудови Донбасу / М.Ф. Хорошайлов. – Донецьк: «Донбас», 1966. – 178 с.; Саржан А.О. Новітня історія Донбасу (1945-1999 рр.): [навч. посібник] / А.О. Саржан. – Донецьк: Стакер, 1999. – 463 с.

⁴ История Ленинского Коммунистического Союза молодежи Украины / ред. кол. А.И. Корниенко [и др.]. – К.: Издательство ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1979. – 774 с.

констатують факт існування дитячих будинків та інформують про допомогу населення, комсомольських, профспілкових організацій дітям-сиротам, однак є цінними для нас, оскільки допомагають зрозуміти головні напрямки державної політики стосовно захисту дитинства, простежити участь громадськості у справі допомоги дітям-сиротам. Окремі питання матеріальної допомоги визволеним від німецько-фашистської окупації районам, зокрема дитячим будинкам, з боку червоноармійців висвітлюються у статті радянської дослідниці Л.І. Ткачової¹.

Серед праць сучасних українських дослідників слід виокремити роботи, присвячені вивченню причин та наслідків голоду 1946-1947 рр. Це роботи О.І. Задніпровського². Розгляд у дослідженні саме цього аспекту повоєнної історії обумовлюється прямим зв'язком між голодом та збільшенням кількості безпритульних та бездоглядних дітей, а також випадків їх злочинних дій, оскільки через голодування загинула значна частина дорослого населення, залишивши сиротами багатьох дітей та підлітків.

Питання соціального захисту та забезпечення населення, постраждалого під час Великої Вітчизняної війни досліджували історики В.І. Ізюмов³ та А.С. Бобровський⁴. У своїх працях вони

Деятельность советского Красного Креста. – М.: Исполнительный комитет Союза обществ Красного Креста и Красного полумесяца СССР, 1952. – 31 с.

¹ Ткачова Л.І. Зміцнення зв'язків воїнів Радянської армії з трудящими УРСР у завершальний період Великої Вітчизняної війни / Л.І. Ткачова // Український історичний журнал. – 1969. - № 10. – С. 38-43.

² Задніпровський О.І. Хроніка голоду 1946-1947 років у Донбасі / О.І. Задніпровський – Донецьк: Східний видавничий дім, 2007. – 372 с.; Його ж. Жертви голода 1946-1947 гг. в Донбассе / А.И. Заднепровский // Летопись Донбасса. – Донецк: Донецкий областной краеведческий музей, 1992. – Вып. 1. – С. 56-58.

³ Ізюмов В.І. Соціальний захист материнства і дитинства у Донбасі в 1943-1950 рр. / В.І. Ізюмов // Праці наукової конференції Донецького національного університету за підсумками науково-дослідної роботи за період 1999-2000 рр. Історичні науки, політологія, міжнародні відносини і філософія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – С. 30-31; Його ж. Соціальний захист родин фронтовиків та інвалідів на Донеччині в роки Великої Вітчизняної війни / В.І. Ізюмов // Історичні і політологічні дослідження: наук. журнал / [під ред. П.В. Доброва]. – 2005. - № 1 (23). – С. 189-193; Його ж. Соціальний захист постраждалого населення Донбасу в роки Великої Вітчизняної війни / В.І. Ізюмов // Історичні і політологічні дослідження: наук. журнал / [під ред. П.В. Доброва]. – 2002. - № 2 (10). – С. 138-142.

⁴ Бобровський А.С. Соціальна політика радянської держави та її реалізація в Донбасі у 1943 – середині 1960-х років: [монографія] / А.С. Бобровський, В.М. Нікольський – Донецьк: Норд-Пресс, 2008. – 245 с.; Бобровський А.С. Соціальне забезпечення

акцентують увагу переважно на допомозі сім'ям фронтовиків – їх матеріальному, пенсійному забезпечені, медичному обслуговуванні, охороні материнства й дитинства. Цей аспект є досить інформативним для дослідження проблеми безпритульності та бездоглядності, оскільки дозволяє простежити політику уряду щодо зміцнення морального клімату повних і неповних родин, що у свою чергу складало окрему ланку з цілої низки заходів попередження бездоглядності.

Проблеми повсякденного життя суспільства у повоєнне десятиріччя досліджують історики В.М. Даниленко, М.С. Герасимова¹. В їх роботах на перший план висувається життя пересічної людини, що значною мірою доповнює загальні знання з історії періоду атмосферою того часу, дозволяє побачити та відчувати настрої, турботи та почуття людей, які відбудовували Донбас. Соціально-побутові умови життя, соціально-психологічний стан повоєнного радянського суспільства, особливості організації дозвілля значною мірою пояснюють наявність у ньому таких девіацій як пияцтво, злочинність, проституція, самогубство. Так, наприклад, у статті «Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945 – 1953 рр.)» В.М. Даниленко звернув увагу на такі проблеми повоєнного побуту, як продовольча криза, відсутність житла, нестача одягу і взуття, загострення криміногенної ситуації, що призвело до поширення критичних настроїв на селі. Все це, безумовно, наклало відбиток на формування світогляду підростаючого покоління та було безпосередніми причинами дитячої бездоглядності.

У напрямку дослідження відхилень від загально-прийнятних норм поведінки у суспільстві на початку 50-х рр. здійснює розробки В.П. Швидкий², який розглядає, зокрема жебрацтво та

населення Донеччини у другій половині 1940-х – середині 1960-х років / А.С. Бобровський // Наука. Релігія. Суспільство. – 2005. – № 4. – С. 95-102.

¹ Даниленко В.М. Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945-1953 рр.) / В.М. Даниленко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: [збірник статей]. – К., 2005. – Вип. 9. – С. 3-16.; Герасимова М.С. Девіантні форми поведінки у буденному житті населення Сталінської області в перші післявоєнні роки (1945-1953 рр.) / М.С. Герасимова // Історичні і політологічні дослідження: наук. журнал / [під ред. П.В. Доброва]. – 2002. – № 3/4. – С. 141-149; Її ж. Повсякденне життя населення Донбасу в 1945-1953 рр.: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Герасимова Марина Сергіївна. – Донецьк, 2007. – 280 с.

² Швидкий В.П. Бродяжництво й жебрацтво як елементи соціального життя в Україні у першій половині 1950-х рр. / В.П. Швидкий // Український історичний журнал. – 2007. – № 1. – С. 149-169.

бродяжництво, однак, не торкається питання дитячого волоцюжництва. Дослідник лише зазначає його наявність та окреслює межі для активізації дослідження.

Незважаючи на те, що названі вище дослідники не виокремлюють в своїх розвідках таку соціальну категорію, як діти, цінність їх праць для вивчення питання, що досліджується очевидна, бо відтворення повсякденного життя суспільства того часу дає можливість з'ясувати умови та рівень включення в нього дітей.

Вагомим здобутком новітньої воєнної історіографії став вихід у 1999 році фундаментальної праці «Безсмертя. Книга Пам'яті України»¹. У роботі в контексті висвітлення питань всесоюзної допомоги промисловій відбудові Донбасу, надається певна інформація стосовно відкриття дитячих будинків, зокрема у Чистяківському районі, який було побудовано на кошти жінок із Караганди. Разом з тим, автори акцентують увагу переважно на аналізі становища неповнолітніх в контексті відбудови та наводять деякі матеріали про важкі умови життя дітей під час війни, приклади їх героїчної діяльності у боротьбі з ворогом.

Отже, у працях загального характеру з історії України та Донбасу періоду Другої світової війни можна знайти багато аспектів, які побіжно торкаються проблеми, що вивчається. Їх комплексне використання дозволяє дослідити умови життя повоєнного населення та простежити причини виникнення такого негативного явища, як масова безпритульність та бездоглядність.

Перші праці про стан дітей у досліджуваній період з'явилися ще під час Великої Вітчизняної війни². Як правило, авторами виступали партійні функціонери, керівники та робітники наркоматів освіти, охорони здоров'я, педагоги. Вони окреслювали завдання в області вирішення питань життєзабезпечення дітей, наводили позитивні приклади роботи з дітьми, закликали громадськість посилити увагу до проблем маленьких громадян. Ці публікації мали здебільшого публіцистичний характер, однак цінність їх очевидна, оскільки роботи написані на живому матеріалі, містять статистичні дані та

¹ Книга Пам'яті України. Донецька область / ред. кол. І.О. Герасимов [та ін.]. – Т. 21 / [Л.Д. Кіріченко та ін.]. – Донецьк: Донбас, 1999. – 336 с.

² Чавдаров С.Х. Найдемократичніша в світі школа / С.Х. Чавдаров // Радянська школа. – 1947. - № 5. – С. 17-19; Куфаев В.И. Забота о детях в дни Великой Отечественной войны / В.И. Куфаев // Советская педагогика. – 1942. - № 8-9. – С. 20-23.

конкретні приклади. Так, начальник відділу дитячих будинків Міністерства освіти УРСР С.С. Коваленко у своїх статтях надав статистичні дані по дитячих будинках УРСР, акцентував увагу на навчально-виховній роботі у них, торкнувся фактів прийомного виховання у родинах трудящих¹.

Також серед робіт, які безпосередньо стосуються становища неповнолітніх громадян в умовах війни та у повоєнні роки слід відзначити доробки радянської історіографії, а саме праці В.В. Ленської², А.Л. Піщевського, О.Г. Перехрест³, М.Ф. Бунчука⁴. Це статті, присвячені питанням організації загального, трудового, фізичного навчання та виховання дітей та підлітків у школах. Вони опубліковані на сторінках періодичних видань «Українській історичний журнал» і «Радянська школа».

Наукові дослідження проблем дитинства сучасних вітчизняних істориків представлені працями Г.М. Голиша⁵, М.О. Бистрої⁶. Г.М. Голиш розглядає цілу низку питань, пов'язаних зі становищем дітей і підлітків у роки війни, зокрема, соціально-демографічні, медико-санітарні та психологічні наслідки Великої Вітчизняної війни для наймолодших представників воєнного покоління УРСР. Зроблені перші спроби

¹ Коваленко С.С. Навчально-виховну роботу в дитячих будинках – на вищий рівень / С.С. Коваленко // Радянська школа. - № 2. – лютий 1952 р. – С. 36-41; Його ж. Сталінське піклування про дітей-сиріт в УРСР / С.С. Коваленко // Радянська школа. – 1948 р. – № 1. – С. 20-26.

² Ленська В.В. Піклування партії про загальне навчання дітей і підлітків у роки війни / В.В. Ленська // Український історичний журнал. – 1987. - № 9. – С. 83-91.

³ Піщевський А.Л. Ідейно-політичне і трудове виховання учнівської молоді в роки Великої Вітчизняної війни / А.Л. Піщевський, О.Г. Перехрест. // Радянська школа. – 1975. – № 2. – С. 7-13.

⁴ Бунчук М.Ф. Фізичне виховання учнів – важливе завдання школи / М.Ф. Бунчук // Радянська школа. – 1952 – № 7. – С. 43-45.

⁵ Голиш Г.М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941-1945 рр.: [монографія] / Г.М. Голиш. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2005. – 323 с.; Його ж. Становище неповнолітніх громадян Наддніпрянської та Східної України у перший період Великої Вітчизняної війни (1941-1942 рр.) / Г.М. Голиш // Історичні і політологічні дослідження: наук. журнал / [під ред. П.В. Доброва]. – 2005. - № 1 (23). – С. 107-115; Його ж. Наслідки німецько-радянської війни для неповнолітніх громадян України / Г.М. Голиш // Український історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 37-49.

⁶ Добров П.В. Система освіти в Донбасі у роки Великої Вітчизняної війни: [монографія] / П.В. Добров, М.О. Бистра. – Донецьк: Норд-Прес, 2006. – 273 с.; Бистра М.О. Стан освіти на Луганщині в період фашистської окупації / М.О. Бистра // Історичні і політологічні дослідження: наук. журнал / [під ред. П.В. Доброва]. – 2005. - № 1 (23). – С. 115-124.

дослідити кількість загиблих неповнолітніх громадян, простежено співвідношення народжуваності та смертності. Окрім цього, дослідник розглянув питання освітньої політики та заходи радянської держави у сфері охорони дитинства. Важливе значення для нашого дослідження має огляд Г.М. Голишом наявних спеціальних дитячих виховних установ, а саме: дитячих будинків, трудових виховних колоній для неповнолітніх, шкіл загального навчання.

Освітньо-виховну політику окупантів щодо дітей та підлітків Донбасу та тяжкі наслідки війни для мережі дитячих освітніх та виховних установ проаналізувала дослідниця М.О. Бистра. У своїх роботах вона наводить статистичний матеріал по виховних дитячих закладах – дитячим садкам, школам, торкається питань знищення дитячих будинків під час нацистської окупації.

У роботі використано й працю сучасної російської дослідниці М.С. Зініч «Будни воєнного лихолетья»¹. В межах свого дослідження, присвяченого буденному життю радянського суспільства під час війни, авторка торкається й питання соціального забезпечення різних категорій населення, в тому числі й дітей. Для нашого дослідження найбільш інформативною була третя глава її книги «Социальное обеспечение в годы войны».

Розпочинаючи огляд третьої історіографічної групи необхідно знову ж таки зазначити про її обмежену кількість. Як вже було зазначено вище, проблеми безпритульності та бездоглядності дітей у повоєнні роки не стали предметом конкретно-історичного дослідження. Більшість наукових праць з цієї проблеми написані психологами, педагогами, соціологами, правознавцями. Для нас вони цінні головним чином для з'ясування та визначення сутності таких явищ як безпритульність, бездоглядність, сирітство, зокрема соціальне, опіка, попечительство тощо². Саме з цією метою нами у

¹ Зініч М.С. Будни воєнного лихолетья. 1941-1945 / М.С. Зініч. – М., 1994. – Вып. 2. – 143 с.

² Гоголева А.В. Беспризорность. Социально-психологические и педагогические аспекты / А.В. Гоголева. – М.: Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2004. – 464 с.; Соціальне сирітство в Україні: експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні системи утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування / Авт. кол. Л.С. Волинець, Н.М. Комарова, О.Г. Антонова-Турченко, І.Б. Іванова, І.В. Пеша. – К.: Видавництво, 1998. – 120 с.;

досліджені також було використано роботи Н.М. Єршової¹ та Л.Ю. Міхеєвої².

Під час розробки теми було використано значний обсяг робіт, що стосуються питань правопорушень і злочинності неповнолітніх. Так, окремі питання, пов'язані із попередженням бездоглядності та правопорушень дітей та підлітків висвітлені у праці К. Бегалієва³, аспекти карної відповідальності та покарання, зокрема функціонування трудових колоній для неповнолітніх розглядають З.А. Астемиров⁴, А.І. Чернишов⁵, Л.А. Ключинська та Л.А. Бергер⁶. Питанням громадського контролю та допомоги дітям, які перебували у виправних закладах присвячена робота М.О. Беляєва⁷.

Ці праці також не відносяться до конкретно-історичних досліджень з цих окремих питань, які безумовно впливають з проблеми безпритульності та бездоглядності, а належать фахівцям юриспруденції і використовувались нами загалом як довідковий і уточнюючий матеріал.

Питання, пов'язані з радянською системою вихованням молоді у школі та окремих дитячих виховних установах висвітлено у роботах педагогічного та соціально-психологічного спрямування. Це колективні праці «Воспитание в труде»⁸,

Васильков В.М. Особливості психолого-педагогічної роботи з “важкими підлітками” / В.М. Васильков. – Донецьк, 1998 р. – 427 с.

¹ Ершова Н.М. Опекa и попечительство над несовершеннолетними по советскому праву / Н.М. Ершова. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1959. – 108 с.

² Михеева Л.Ю. Опекa и попечительство: Теория и практика / Л.Ю. Михеева; под. ред. Р.П. Мананковой. – М.: Волтерс Клувер, 2004. – 368 с.

³ Бегалиев К. Предупреждение безнадзорности и правонарушений несовершеннолетних / Калауша Бегалиев. – Алма-Ата: Казахстан, 1980. – 264 с.

⁴ Астемиров З.А. Уголовная ответственность и наказание несовершеннолетних: [учебное пособие] / З.А. Астемиров. – М.: Высшая школа МВД СССР, 1970. – 125 с.; Його ж. Трудовая колония для несовершеннолетних / З.А. Астемиров. – М.: Юридическая литература, 1969. – 117 с.

⁵ Чернышев А.И. Преступность несовершеннолетних и меры борьбы с ней в СССР: [учебное пособие] / А.И. Чернышев. – Томск, 1975. – 143 с.

⁶ Ключинская Л.А. Несовершеннолетние и уголовный закон / Л.А. Ключинская, Л.А. Бергер. – Рига: Зинатне, 1967. – 184 с.

⁷ Беляев Н.А. Общественный контроль за деятельностью исправительных и воспитательных учреждений / Н.А. Беляев. – М., 1962. – 72 с.

⁸ Воспитание в труде. – Тамбов: Тамбовский институт усовершенствования учителей, 1959. – 156 с.

«Воспитание в пионерском отряде»¹, «Воспитание гражданина в советской школе»² та інші³. Цій ж проблематиці присвячені розробки радянських науковців З.І. Равкіна⁴, М.А. Клименко⁵, І.В. Карамзіна⁶. У роботі радянського дослідника Ф.С. Махова в контексті питань, пов'язаних з вихованням підростаючого покоління, розглядаються й аспекти організації його вільного часу⁷.

Серед невеликої кількості історичних розвідок, можна виокремити дисертаційне дослідження радянського історика Т.Т. Гриценко, присвячене державній турботі про постраждале населення під час війни в УРСР. Окремий розділ у дослідженні Т.Т. Гриценко присвячено соціальній підтримці дітей-сиріт⁸. Дослідниця аналізує законодавчу базу з вирішення проблеми та забезпечення дітей-сиріт, розглядає форми державної та громадської допомоги знедоленим дітям. Проте широкий спектр досліджуваних у дисертації питань зумовив схематичний характер розгляду проблеми безпритульності. На висвітлення

¹ Воспитание в пионерском отряде. Вопросы содержания и методики работы / под ред. Б.Е. Ширвиндта. – М.: Просвещение, 1968. – 272 с.

² Воспитание гражданина в советской школе / под ред. Г.Н. Силонова. – М.: Педагогика, 1990. – 176 с.

³ Калакура Я.С. Трудовое воспитание студентов / Я.С. Калакура, В.В. Власик. – К.: Издательство при Киевском государственном университете издательского объединения «Вища школа», 1984. – 59 с.; Комсомольська організація школи / под ред. В.А. Якубовського. – К.: Радянська школа, 1981. – 160 с; Комсомольское строительство / под ред. В.П. Соловьева, П.А. Родионова, Н.В. Трущенко и др. – М.: Мол. гвардия, 1984. – 574 с.; Методика роботи в літньому оздоровчому таборі: навч. посібник / [Є.І. Коваленко, А.І. Конончук, І.М. Пінчук, В.М. Солова]. – К.: ІЗМН, 1997. – 280 с.

⁴ Равкин З.И. Обучение как средство коммунистического воспитания учащихся / З.И. Равкин // Воспитание в процессе обучения: [сб. ст. / ред. Л.А. Введенская]. – М.: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства Просвещения РСФСР, 1962. – С. 5-67.

⁵ Клименко М.А. К вопросу изучения индивидуальных особенностей поведения подростков правонарушителей / М.А. Клименко // Вопросы воспитания и обучения в школе: [сб. ст. / гол. ред. Д.Н. Лазарев]. – Душанбе: Таджикський госуниверситет им. В.И. Ленина, 1978. – С. 78-82.

⁶ Карамзин И.В. К вопросу о профессиональном просвещении школьников / И.В. Карамзин // Вопросы воспитания и обучения в школе: [сб. ст. / гол. ред. Д.Н. Лазарев]. – Душанбе: Таджикський госуниверситет им. В.И. Ленина, 1978. – С. 31-40.

⁷ Махов Ф.С. Подросток и свободное время / Ф.С. Махов. – Л.: Ленинград, 1982. – 152с.

⁸ Гриценко Т.Т. Коммунистическая партия – организатор помощи семьям военнослужащих, инвалидам и детям-сиротам на освобожденной территории Украины (1943-1945 гг.): автореф. дис. на соискание науч. звания канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История коммунистической партии Советского Союза» / Т.Т. Гриценко. – Киев, 1973. – 23 с.

авторкою подій наклав відбиток й тогочасний політичний режим, у зв'язку з чим увагу Т.Т. Гриценко зосереджено на всенародній допомозі дітям-сиротам, покращенні умов їх утримання у дитячих будинках, посиленому забезпеченні харчами та речами першої необхідності. З огляду на це у роботі Т.Т. Гриценко не висвітленими залишились недоліки та прорахунки державної влади під час надання допомоги дітям-сиротам. Ідеалізація радянської політики охорони дитинства є характерною рисою й решти робіт дослідниці¹.

Безпосередньо проблеми дитячого сирітства та бездоглядності досліджують у своїх роботах Л.В. Пилипенко² та А.М. Сініцин³. Так, Л.В. Пилипенко розкриває питання державної допомоги дітям-сиротам, розбудови мережі дитбудинків у 1943-1945 рр., налагодження системи опіки і патронування знедолених дітей Радянської України. У статті «Забота о безнадзорных и беспризорных детях в СССР в годы Великой Отечественной войны» А.М. Сініцин наводить статистичний матеріал стосовно дитячої безпритульності в роки Великої Вітчизняної війни в цілому по Радянському Союзу, по окремих союзних республіках, краях та областях. Розгляд питань дитячої безпритульності та бездоглядності А.М. Сініцин продовжив у монографії «Всенародная помощь фронту». І хоча автор зосередив увагу на аналізі діяльності державного керівництва щодо організації допомоги фронту, остання глава монографії «Всенародная забота о детях, оставшихся без родителей» повністю присвячена наданню допомоги родинам фронтовиків, їх вдовам та дітям.

Окремі аспекти досить широкої проблеми дитячої безпритульності та бездоглядності досліджують сучасні історики. Це насамперед праці

¹ Гриценко Т.Т. Всенародне піклування про дітей в роки Великої Вітчизняної війни / Т.Т. Гриценко // Радянська школа. – 1972. – № 5. – С. 38-40; Її ж. Піклування партії та уряду про дітей / Т.Т. Гриценко // Український історичний журнал. – 1973. – № 3. – С. 58-62.

² Пилипенко Л.В. Зігріті всенародною любов'ю / Л.В. Пилипенко // Радянська школа. – 1988. – № 6. – С. 85-86.

³ Сініцин А.М. Забота о безнадзорных и беспризорных детях в СССР в годы Великой Отечественной войны / А.М. Сініцин // Вопросы истории. – 1969. – № 6. – С. 20-29; Його ж. Всенародная помощь фронту / А.М. Сініцин. – М.: Воениздат, 1985. – 319 с.

Л.Г. Голиш¹ та М.О. Соловей², присвячені функціонуванню дитячих виховних закладів різних типів, а саме: дитячим будинкам, будинкам дитини, установам, що підпорядковувались НКВС (МВС) УРСР. Зокрема, ними розглядаються нормативно-правова база розвитку спеціальних дитячих установ, безпосередній процес їх функціонування – формування мережі та контингенту дитячих установ, умови утримання в них вихованців, організація навчально-виховного процесу та кадрове забезпечення. Важливими для нашого дослідження є розробки дослідниці М.О. Соловей, яка окрім вищезазначених проблем, вивчає питання повсякденного життя вихованців дитячих будинків на прикладі Донбасу. Авторкою введено до наукового обігу листи, скарги громадян до органів влади та керівників, запроваджено метод інтерв'ю і бесід з сучасниками подій.

Окремі факти стосовно подолання дитячої безпритульності та бездоглядності знаходимо у роботах, присвячених історії міліції України. Це праці дослідників А.Є. Шевченка³ та М.М. Лагоша⁴.

¹ Голиш Л.Г. Особливості роботи спеціальних дитячих установ Донбасу та Харківщини на початковому етапі відбудови (1943-1945 рр.) / Л.Г. Голиш // Історичні і політологічні дослідження: наук. журнал / [під ред. П.В. Доброва]. – 2005. - № 1 (23). – С. 206-215; Її ж. Функціонування спеціальних дитячих установ УРСР у 1943-1950 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Л.Г. Голиш. – Черкаси, 2007. – 20 с.

² Соловей М.О. Кадри дитячих будинків Сталінської області в 1943-1958 рр. / М.О. Соловей // Нові сторінки історії Донбасу: зб. наук. ст. / [редкол.: З.Г. Лихолобова (голов. ред. та ін.)]. – 2007. – Кн. 13/14. – С. 235-251; Її ж. Повсякденне життя вихованців дитячих будинків Донбасу в 1943-1945 рр.) / М.О. Соловей // Історичні і політологічні дослідження: наук. журнал / [під ред. П.В. Доброва]. – 2007. - № 5/6 (35/36). – С. 162 – 168; Її ж. Повсякденність вихованців дитячих будинків Донбасу (1945-1965 рр.) / М.О. Соловей // Нові сторінки історії Донбасу: зб. наук. ст. / [редкол.: З.Г. Лихолобова (голов. ред. та ін.)]. – 2008. – Кн. 15/16. – С. 250-263; Її ж. Дитячі будинки Донбасу у роки Великої Вітчизняної війни (1943-1945 рр.) / М.О. Соловей // Історичні і політологічні дослідження: наук. журнал / [під ред. П.В. Доброва]. – 2008. - № 1/2 (37/38). – С. 100-106; Її ж. Боротьба зі зловживаннями в дитячих будинках Сталінської області (1943-1958 рр.) / М.О. Соловей // Історичні і політологічні дослідження: наук. журнал / [під ред. П.В. Доброва]. – 2007. - № 3/4. – С. 318-322.

³ Шевченко А.Є. Деятельность милиции Украины в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Шевченко Анатолій Євгенович. – Донецьк, 1998. – 180 с.; Його ж. Боротьба співробітників транспортної міліції України з дитячою безпритульністю та бездоглядністю (1941-1945 рр.) / А.Є. Шевченко // Наука. Релігія. Суспільство. – 2003. – № 1. – С. 165-169.

⁴ Лагоша Н.Н. Милиция Украины в 1945-1953 гг.: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Лагоша Микола Миколайович. – Донецьк, 2000. – 239 с.; Його ж. Діяльність міліції України по ліквідації дитячої безпритульності і бездоглядності в післявоєнні роки (1946 – 1953 рр.) / М.М. Лагоша // Схід. – 2003. - № 7. – С. 82-85.

Діяльність міліції у регіональному аспекті, а саме у східних областях УРСР висвітлює стаття В.Г. Вовка¹. З метою здійснення порівняльного аналізу стану та обсягів дитячих правопорушень довоєнної доби з періодом, що вивчається, була використана монографія О.К. Міхеєвої², яка присвячена проблемі кримінальної злочинності у Донбасі у 20-30-х роках ХХ ст. Серед значного масиву фактичного матеріалу про стан та динаміку злочинності в Донбасі, а також діяльність надзвичайних та правоохоронних органів щодо стабілізації ситуації, дослідниця торкається й деяких аспектів дитячої злочинності.

Вагоме значення для дослідження проблеми мали роботи сучасних російських авторів. Так, М.Р. Зезіна вивчає питання соціального захисту дітей-сиріт на теренах Радянського Союзу³. Її роботи ґрунтуються на значній джерельній базі, містять аналіз та концептуальні узагальнення з проблеми становища дітей-сиріт воєнної та повоєнної доби в СРСР. Авторка у своїх дослідженнях спирається на аналіз законодавчої бази тогочасного періоду щодо захисту дитинства, торкається питань висвітлення причин дитячої девіантної поведінки, розглядає форми прийомного сімейного виховання у родинах трудящих, а саме: патронат, опіку та усиновлення. Нею порушені питання виховної роботи з дітьми у спеціальних дитячих установах. Однак поза увагою дослідниці залишаються питання про діяльність органів міліції стосовно подолання дитячої безпритульності як явища, особливості буденного життя, навчання вихованців сирітських установ.

Вивченню стану дитячих будинків Кубані в роки Великої Вітчизняної війни присвячена стаття російських дослідників Є. Кринка, Т. Хлиніної, І. Юрчука⁴. Цінність цієї роботи для

¹ Вовк В.Г. Деятельность милиции восточных областей Украины по устранению последствий гитлеровского оккупационного режима, охране общественного порядка и борьбе с преступностью в 1946-1950 гг. / В.Г. Вовк // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України. – Луганськ, 1999 – № 3. – С. 32-43.

² Міхеєва О.К. Кримінальна злочинність і боротьба з нею в Донбасі (1919-1929) / О.К. Міхеєва. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. – 248 с.

³ Зезіна М.Р. Социальная защита детей-сирот в послевоенные годы (1945-1955) – М.Р. Зезіна // Вопросы истории. – 1999.-№ 1.-С. 127-136; Вона ж. Система социальной защиты детей-сирот в СССР / М.Р. Зезіна // Педагогика.-2000.-№ 3. – С. 58-67; Вона ж. Без семьи. Сироты послевоенной поры / М.Р. Зезіна // Родина. – 2001.-№ 9.-С. 82-87.

⁴ Кринко Е. На грани выживания: детские дома Кубани в 1941-1945 годы / Е. Кринко, Т. Хлынина, И. Юрчук // Советская социальная политика: сцена и действующие лица, 1940-1985: [под ред. Е. Ярской-Смирновой]. – М.: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2008. – С. 35-59.

нашого дослідження виявляється у можливості здійснення порівняльного аналізу стану дитячих будинків Кубані й Донбасу. Поряд з тим, стає зрозумілим, що позитивні одиночні практики, як то створення дитячих будинків при промислових підприємствах, влаштування власних підсобних господарств, обумовлювалися життєвою необхідністю та швидко набували масового характеру, ставали правилом.

Підсумовуючи огляд даної історіографічної групи, слід зазначити, що незважаючи на її наукову цінність, поза увагою залишається ціла низка питань стосовно ліквідації дитячої безпритульності та бездоглядності в УРСР загалом та Донбасі зокрема, проблем пов'язаних із розвитком системи кримінального покарання дітей та підлітків, спільної діяльності громадськості та міліції у справі попередження бездоглядності та правопорушень.

До окремої історіографічної групи доцільно віднести праці теоретичного спрямування, які дали можливість з'ясувати засади радянської системи виховання та освіти неповнолітніх громадян.

Перш за все, треба відзначити роботи видатних радянських педагогів В.О. Сухомлинського¹ та А.С. Макаренка², які відіграли важливу роль для усвідомлення нами загальної теорії виховання підлітків у радянські часи. Їх праці зосереджують увагу на поєднанні навчання та процесу виховання із працею, насичені багатьма позитивними прикладами такої методики, що пояснює запровадження саме її у повоєнний час. Разом з тим, були використанні загальні праці з педагогіки³ та психології⁴, які надають можливість зрозуміти вікові особливості дитячої психіки

¹ Сухомлинский В.А. Воспитание коммунистического отношения к труду / В.А. Сухомлинский. – М.: АПН РСФСР, 1959. – 439 с.

² Макаренко А.С. Общие вопросы теории педагогики. Воспитание в советской школе / А.С. Макаренко. – М.: АПН РСФСР, 1951. – 510 с.; Його ж. О воспитании / А.С. Макаренко. – М.: Педагогика, 1990. – 302 с.

³ Столяренко А.М. Общая педагогика: [учебное пособие] / А.М. Столяренко. - М. : ЮНИТИ, 2006. - 479 с.; Теоретические основы процесса обучения в советской школе / [В. В. Краевский, И. Я. Лернер, И. К. Журавлев и др.] ; Под ред. В. В. Краевского, И. Я. Лернера ; АПН СССР, НИИ общ. педагогики. - М. : Педагогика, 1989. - 319 с.

⁴ Абрамова Г.С. Возрастная психология : [учебное пособие] / Г.С. Абрамова. - Екатеринбург : Деловая кн., 1999. - 624 с.; Выготский Л.С. Вопросы детской психологии / Л.С. Выготский. – СПб: «Союз», 1998. – 224 с.; Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / Сост., авт. коммент. и послесл. А.В. Брушлинский, К.А. Абульханова-Славская. - СПб. и др.: Питер, 2000. - 714 с.

та, відповідно, необхідність спеціальної виховної роботи з дітьми.

Цінними для розуміння методики запровадження у дослідження методу інтерв'ю були роботи західних вчених П. Томпсона¹ та Г. Розенталь². Їх праці надають значний обсяг матеріалу про особливості ведення бесіди, оформлення отриманої інформації тощо.

Підводячи загальні підсумки історіографічного огляду стосовно питань боротьби з дитячою безпритульністю, бездоглядністю та злочинністю неповнолітніх у перше десятиріччя після закінчення Великої Вітчизняної війни, можна зробити наступні висновки. Досить обмежену кількість матеріалу щодо становища наймолодшої частини населення містять узагальнюючі праці з історії воєнної та повоєнної доби СРСР, УРСР та Донбасу. Ці дослідження ґрунтуються на марксистсько-ленінських підходах і уявленнях та зосереджують увагу перш за все на здобутках радянської влади у справі захисту материнства й дитинства, висвітлюють позитивні приклади громадської діяльності у цьому напрямку. Поряд з цим, увага приділяється фактам патріотичної діяльності молоді під час Великої Вітчизняної війни. Окремі аспекти проблеми, що вивчається розглядаються у роботах, присвячених історії повоєнного дитинства. Однак, досліджень, які вивчають саме безпритульність, бездоглядність та злочинність неповнолітніх обмаль. Наявні розвідки стосовно питань нормативно-правової бази захисту дитинства, функціонування спеціальних дитячих установ, організації виховання дітей та підлітків – є окремими аспектами великої проблеми безпритульності та бездоглядності. Отже, незважаючи на накопичення певного фактичного матеріалу дослідниками з різних питань загального стану дитячої безпритульності та її наслідків, обрана проблема залишається невивченою.

¹ Томпсон П. Голос прошлого. Устная история / Пер. с англ. – М.: Изд-во «Весь Мир», 2003. – 368 с.

² Габріель Розенталь. Цілюща дія розповідання історій: до питання про умови розповідання історій у контексті дослідження та терапії / Переклад з англійської Г.Г. Грінченко та І.Є. Ребрової // Схід/Захід: Іст.-культ. Зб. / Схід. ін-т українознавства ім. Ковальських та ін.; Редкол. В.В Кравченко (голов. ред.) та ін. – Х.: Майдан, 1998. – Вип. 11-12: Спец. вид.: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень / За ред. В. Кравченка, Г. Грінченко. – Х.: ТОВ «НТМТ», 2008. – С. 42-59.

1.2. Джерельна база дисертації

Дане дослідження спирається на джерельну базу, яка охоплює різнопланові за змістом і характером джерела. Це великий комплекс архівних та друкованих документів воєнних та повоєнних років, а також матеріали тогочасної періодики. Значна частина джерел, використаних у роботі, вводиться до наукового обігу вперше.

Оптимальне використання різноманітних джерел потребує їх класифікації, для якої нами застосовано загально визнаний принцип розподілу за походженням.

Згідно з цим джерельна база дослідження складається з таких груп:

- 1) законодавчі акти владних структур;
- 2) документи виконавчих органів влади;
- 3) документи і матеріали громадських організацій;
- 4) статистичні дані;
- 5) довідкові матеріали;
- 6) матеріали періодичних видань;
- 7) документи особистого походження.

До першої групи джерел слід віднести директивні документи вищих радянських органів влади – Президії Верховної Ради СРСР, Ради Народних Комісарів СРСР і УРСР (з 1946 р. Ради Міністрів), Центрального комітету КП(б)У.

У нашій роботі були використані постанови РНК СРСР і УРСР та ЦК ВКП(б)У «Про ліквідацію дитячої безпритульності та бездоглядності», «Про влаштування дітей, які залишилися без батьків», «Про організацію допомоги дітям-сиротам, батьки яких загинули у боях чи були закатовані та розстріляні фашистськими загарбниками», «Про заходи по боротьбі з дитячою безпритульністю і бездоглядністю в Українській РСР», «Про дитячі будинки при промислових підприємствах», «Про заходи боротьби із злочинністю серед неповнолітніх», «Про посилення заходів боротьби з дитячою безпритульністю, бездоглядністю та хуліганством» тощо.

Зазначені постанови надають інформацію про дії держави стосовно неповнолітніх громадян, які залишились без нагляду батьків. Значна їх частина опублікована на сторінках збірок

документів¹. Окрім того, директивні документи радянських владних структур, у яких повною мірою відбилась політика Радянської влади щодо напрямків боротьби з дитячою безпритульністю, бездоглядністю та злочинністю, містяться у матеріалах фондів 1 «Центральний комітет комуністичної партії України», 7 «Центральний комітет Ленінської Комуністичної спілки молоді України» Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), фонду Р-1774 «Ворошиловградський обласний комітет професіональної спілки робітників дошкільних закладів» Державного архіву Луганської області (далі – ДАЛО), а також фондах 424 «Донецький обком ЛКСМУ», Р-5154 «Відділ соціального забезпечення виконавчого комітету Донецької обласної Ради депутатів трудящих», Р-2794 «Виконавчий комітет Сталінської обласної Ради депутатів трудящих» Державного архіву Донецької області (далі – ДАДО).

Важливим джерелом з питань форм прийомного виховання у родинах трудящих є указ Президії Верховної Ради Української РСР «Про внесення змін та доповнень до кодексу законів про родину, опіку, подружжя і про акти громадянського стану УРСР», який дозволяв при усиновленні привласнювати усиновлюваному прізвище, а також назву по-батькові, по імені усиновителя. Його знаходимо на сторінках офіційного друкованого органу Президії Верховної Ради УРСР – «Відомості Верховної Ради Української РСР», де розміщувалися її укази та поточні зміни і доповнення до діючого законодавства².

¹ Уголовное законодательство СССР и Союзных республик. Сборник (Основные законодательные акты) / Под ред. Д.С. Карева. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1957. – 531 с.; Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. Документы и материалы в 3-х томах. – Т.2. – К.: Наук. думка, 1985. – 509 с.; Сборник Законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР. В 2-х томах. / Ф.И. Калинычев, М.И. Юмашев, А.В. Калитеевская. – Т.2. – М.: Издательство «Известия советов депутатов трудящихся СССР», 1968. – 895 с.; Народное образование. Основные постановления, приказы и инструкции / Состав. А.М. Данев. – М.: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства Просвещения РСФСР, 1948. – 479 с.; Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов. 1917 – 1973 гг. / Составители: А.А. Абакумов, Н.П. Кузин, Ф.И. Пузырев, Л.Ф. Литвинов. – М.: Педагогика, 1974. – 560 с.; КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: В томах – Т.6, 7. – М., 1985.

² Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. - № 5. – К.: Радянська Україна, 1944. – С. 21-22.

Директивні документи вищих радянських органів влади відбивають політику держави стосовно таких явищ як безпритульність, бездоглядність та злочинність та є першоосною для розуміння дослідником шляхів їх подолання.

Другу групу джерел складають документи виконавчих органів влади, які висвітлюють питання впровадження в життя Народними Комісаріатами, а з 1946 р. Міністерствами, владних постанов. Це розпорядчі акти Народних комісаріатів освіти, охорони здоров'я, внутрішніх справ, а також їх звітна документація – доповідні записки, звіти відділів народної освіти про влаштування дітей, що лишилися без батьків, звіти про роботу дитячих будинків, повідомлення, листи, довідки органів МВС про стан боротьби з дитячою безпритульністю, бездоглядністю та злочинністю. Такі звіти та довідки робились систематично – кожен квартал та підсумкові за рік. Вони характеризують активність виконавчих органів влади у справі вирішення проблеми, продуктивність їх діяльності, містять інформацію про досягнення та недоліки в роботі, відривчасті статистичні дані про кількість безпритульних та бездоглядних дітей.

Так, фонд 166 Міністерства освіти УРСР, що зберігається у ЦДАВОВУ має різноманітні робочі документи: доповідні записки про дошкільне виховання, звіти про влаштування безпритульних дітей, зведені звіти про мережу та контингент дитячих будинків, дані про стан навчально-виховної роботи із дітьми. У фонді 7 «Центральний комітет Ленінської Комуністичної спілки молоді України» ЦДАГОУ містяться важливі інструкції Міністерства Освіти УРСР щодо організації спеціальних дитячих будинків (оп. 2, спр. 57), про патрунування, опіку та всиновлення дітей, що залишилися без батьків (оп. 3, спр. 1229). Досить цінні відомості про побутові умови життя дітей-сиріт у виховних закладах містять як вищезазначені документи, так і справи, що зберігаються у фонді 1 «Центральний комітет комуністичної партії України» ЦДАГОУ. Так, на сторінках справи 529 (оп. 73) зберігається наказ № 503 Міністерства охорони здоров'я «Про покращення медико-санітарного обслуговування вихованців дитячих будинків Міністерства Освіти УРСР та дитячих приймальників МВС», аркуші справи 632 (оп. 30) містять наказ № 2566 Міністерства

Освіти УСРС «Про заходи до поліпшення роботи дитячих будинків УРСР» тощо.

Матеріали центральних державних архівів суттєво доповнюються документами Державних архівів Донецької (ф. Р 2794 «Виконавчий комітет Сталінської обласної Ради депутатів трудящих», Р 2852 «Донецький обласний відділ народної освіти», 326 «Донецький обком Компартії України») та Луганської областей (ф. Р-1067 «Ворошиловградський обласний відділ народної освіти виконавчого комітету Ворошиловградської обласної Ради народних депутатів», Р-2481 «Луганський міський відділ народної освіти виконкому міськради депутатів трудящих», П-179 «Ворошиловградський обласний комітет компартії України»). Тут зберігаються матеріали обласних, районних та міських партійних органів, відділів освіти, виконкомів обласних рад депутатів трудящих, які дають можливість зрозуміти специфіку впровадження основних директив радянської влади стосовно безпритульності та бездоглядності в Донбасі. Узагальнюють картину тогочасних подій стенограми нарад секретарів обкомів КП(б)У щодо питань боротьби з дитячою безпритульністю та бездоглядністю, директорів дитячих виховних установ про функціонування дитячих будинків, стенограми нарад прокурорів та слідчих у справах неповнолітніх про стан боротьби з хуліганством, про заходи щодо посилення боротьби з дитячою злочинністю (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 73, спр. 336, 337; ДАЛО, ф. П-179, оп. 3, спр. 737; ДАДО, ф. 326, оп. 2, спр. 468, 850.).

Третю групу джерел складають документи та матеріали громадських організацій, до яких віднесено документацію Ленінської Комуністичної спілки молоді України, Української Республіканської Ради професійних спілок, Товариства Червоного Хреста. У них розміщено різні за характером документи: довідки, інформації, звіти, доповідні записки. Частково вони містяться на сторінках документальних збірників («Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов.») і періодичних видань («Радянська школа»). Так, у 1944 р. була прийнята Постанова XII пленуму ЦК ВЛКСМ «Про заходи щодо покращення роботи комсомолу в школі»¹, якою

¹ О мерах по улучшению работы комсомолу в школе. Постановление XII пленума ЦК ВЛКСМ // Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник

окреслювалась роль комсомолу у справі допомоги школі в вихованні молоді. Такі постанови періодично доповнювались та вдосконалювались. Наприклад, у 1949 р. резолюцією XI з'їзду ВЛКСМ «Про роботу комсомолу в школі»¹ обов'язки комсомольських організацій було розширено. Однак основна частина їх матеріалів зберігається у центральних та обласних архівах України (ЦДАГОУ, ф. 1, 7; ЦДАВОВУ, ф. 2605, Р-4616; ДАДО, ф. 424, Р-920; ДАЛО, ф. П-311, Р-1774, Р-2251). Справа 127 фонду Р-920 ДАДО (оп. 2) містить важливу Постанову Президії Української Республіканської ради Профспілок «Про заходи щодо посилення боротьби з дитячою бездоглядністю», яка була спрямована на активізацію дій місцевих профспілкових організацій стосовно допомоги школі та батькам у справі виховання підростаючого покоління. У документах фонду 424 «Донецький обком ЛКСМУ» ДАДО знаходяться цікаві довідки, записки, повідомлення обласних, районних та міських комітетів ЛКСМУ про надання допомоги дітям-сиротам, дитячим будинкам, роботу з патронованими дітьми, діяльність шефських організацій. Інформацію про діяльність Товариства Червоного Хреста, а саме: збір коштів для допомоги дітям-сиротам, організацію їх літнього оздоровчого відпочинку знаходимо у фондах Р-4616 ЦДАВОВУ, 424, 326 ДАДО та П-179 ДАЛО.

Значна частина інформаційного потенціалу цієї групи представлена стенограмами нарад секретарів комсомольських організацій дитячих виховних закладів – дитячих будинків, шкіл фабрично-заводського навчання, ремісничих училищ та трудових виховних колоній (ЦДАГОУ, ф. 7, оп. 5, спр. 476, 477; ДАДО, ф. 424, оп. 3, спр. 93, 104). Вони цінні тим, що розглядають фактично всі проблеми, наявні на той час у справі подолання безпритульності. Детально обговорюють позитивні та негативні моменти у функціонуванні виховних закладів для дітей, участь комсомольців у рейдах по виявленню «дітей вулиці», висвітлюють справу організації дитячого відпочинку.

Незважаючи на заідеологізованість, документація радянських виконавчих органів влади та громадських організацій дає

документов. 1917 – 1973 гг. / Составители: А.А. Абакумов, Н.П. Кузин, Ф.И. Пузырев, Л.Ф. Литвинов. – М.: Педагогика, 1974. – С. 283-287.

¹ Резолюція XI з'їзду ВЛКСМ «Про роботу комсомолу в школі» // Радянська школа. - № 2. – березень-квітень 1949. – С. 6-11.

можливість відтворити діяльність комітетів партії, органів освіти, внутрішніх справ, охорони здоров'я у справі подолання дитячої безпритульності, бездоглядності та злочинності.

До четвертої групи джерел належать статистичні дані, що дають можливість доповнити аналіз історичних процесів та явищ кількісними характеристиками. Через відсутність опублікованих даних саме про кількість безпритульних і бездоглядних та навіть дітей-сиріт, нами в якості матеріалів статистики використовувались довідки органів внутрішніх справ про боротьбу з дитячою безпритульністю та бездоглядністю, оперативні зведення дитячих кімнат міліції про кількість затриманих дітей, їх контингент, подальший розподіл та притягнення до відповідальності батьків; довідки обкомів КП(б)У про проведені заходи по боротьбі з дитячою безпритульністю та бездоглядністю, які містять дані про кількість дітей, затриманих на вулицях під час проведення рейдів з їх вилучення; звіти обласних відділів народної освіти про влаштування дітей, які втратили батьків. Ці матеріали зберігаються у фондах центральних та обласних архівів України і дозволяють простежити зміни в кількості безпритульних та бездоглядних. Статистичні дані щодо організації та проведення літнього відпочинку дітей зберігаються у фонді Р 4249 «Статистичне управління Донецької області».

Крім того, у дисертаційному дослідженні також використанні статистичні збірники¹. Вони містять показники кількості дитячих дошкільних виховних закладів у 1945-1950 рр., численні статистичні дані Міністерства охорони здоров'я щодо сітки будинків дитини, дитячих санаторіїв та кількості місць в них, що у порівнянні з даними про їх мережу до війни дає можливість зробити висновки щодо темпів відновлення установ соціального захисту дітей та чисельність дітей, які потребували цього захисту.

П'яту групу джерел складають довідкові матеріали. Об'єкт та предмет дослідження мають специфічний характер, потребують

¹ Донецкая область за 50 лет. Статистический сборник / Под ред. З.Д. Лях. – Донецк: «Статистика», 1967. – 232 с.; Здравоохранение в СССР. Статистический сборник / Ред. А.П. Черников. – Москва: Государственное издательство медицинской литературы, 1956. – 130 с.; Здравоохранение в УССР. Статистический справочник / Ред. П.П. Грабовский. – Киев: Государственное медицинское издательство УССР, 1957. – 139 с.; Здравоохранение в СССР. Статистический сборник / Редактор В.Л. Стронгин. – М.: Госстатиздат ЦСУ СССР. – 271 с.

певних уточнень, що викликало потребу у залученні спеціальних довідкових матеріалів. Оскільки деякі аспекти досліджуваної проблеми перетинаються з суміжними історичній науками (педагогікою, психологією, соціологією), додаткову інформацію стосовно термінів, що зустрічаються у дослідженні, введено завдяки використанню спеціальних, юридичних та педагогічних енциклопедій та словників¹.

Важливим джерелом з вивчення проблеми є матеріали періодичних видань, які на той час виконували як інформаційні, так і пропагандистські функції. На шпальтах радянських центральних періодичних видань, таких як «Радянська школа» містяться накази та розпорядження уряду та ЦК ВЛКСМ, матеріали нарад працівників дитячих виховних закладів². Газетні сторінки дозволяють простежити основні напрямки державної політики у галузі охорони та захисту дитинства. Автором, зокрема, використано матеріали партійних видань – газети «Правда» (орган ЦК ВКП(б)), «Соціалістичний Донбас» (орган Сталінського обкому, міському КП(б)У і обласної ради депутатів трудящих), «Комсомольська правда в Донбасі». У них містяться цікаві факти з життя учнів шкіл ФЗН та ремісничих училищ, повідомлення про оголошення недільників та декадників допомоги дітям, загиблих фронтовиків, звернення до громадськості з закликами організувати всенародну допомогу дітям-сиротам та бездоглядним, а також інформація про відкриття дитячих будинків, присудження звання «Мати-героїня» та нагородження таких жінок почесним орденом «Материнська слава» та медалями «Материнство».

Даючи загальну оцінку матеріалам періодики слід відзначити, що вони відзначаються значною ідеологізацією та вимагають прискіпливого аналізу та критичного ставлення, однак значною мірою допомагають у накопиченні фактів з теми, яка досліджується.

¹ Педагогика: Большая современная энциклопедия / Сост. Е.С. Рапацевич. – Минск: «Современное слово», 2005. – 720 с.; Педагогический словарь. В 2 томах / Глав. ред. И.А. Каиров. – М.: Издательство академии педагогических наук, 1960. – 774 с.; Педагогическая энциклопедия. В 4 томах / Гл. ред. А.И. Каиров, Ф.Н. Петров. – Т. 1. – М.: «Советская энциклопедия», 1964. – 831 с.; Юридична енциклопедія : В 6 томах / Гол. ред. Ю.С. Шемшученко. – Т. 4. – К.: Українська енциклопедія, 2002. – 720 с.

² Радянська школа. – 1949. – № 2. – С. 6-11; Радянська школа. – 1948. - № 3. – С. 3-11.

Примірники цих газет зберігаються у Державних архівах Донецької та Луганської областей, Донецькій обласній науковій бібліотеці ім. Н.К. Крупської та Луганській обласній науковій бібліотеці ім. М.В. Гоголя.

Важливою для даного дисертаційного дослідження є сьома група джерел - документи особистого походження. Вони характеризують суб'єктивне уявлення людини про перебіг подій і допомагають з'ясувати окрім матеріального становища неповнолітніх громадян під час та після війни, їх психологічний стан, ставлення до подій та оточуючого середовища, уявлення, прагнення та мрії тощо. При дослідженні питання боротьби з дитячою безпритульністю, бездоглядністю та злочинністю Донбасу авторка зіткнулася з браком джерел цієї групи.

Спогади вихованців дитячих будинків, шкіл ФЗН, працевлаштованих підлітків Донбасу про своє життя можна знайти на сторінках тогочасної періодичної преси¹. Це переважно невеликі публікації, присвячені різним проблемам, наприклад, життю дітей на окупованій території, у дитячих притулках окупаційної доби, побутовим умовам вихованців дитячих будинків та учнів у гуртожитках після звільнення, їх діяльності на полях радгоспів та колгоспів тощо. Авторкою також був використаний такий вид джерел особового походження як листи підлітків до редакцій газет. У них порушувались найрізноманітніші питання: від особистих побутових до громадських проблем. Листи до газет є досить цікавими та інформативними. Але не слід забувати, що вони могли зазнати редакційних корегувань та виправлень, інколи перекладались з російської на українську мову та навпаки. Отже, певної мірою втрачали самобутність та оригінальність. Окрім цього, вони мають суб'єктивний характер, а наявна в них інформація вимагає уважного ставлення та співставлення з іншими джерелами.

¹ Комсомольская правда в Донбассе. – 1944. – 22 февраля; Правда. Выездная редакция в Мариуполе. – 1944. – 22 ноября; Правда. Выездная редакция в Мариуполе. – 1944. – 22 сентября.

Дефіцит джерел особистого походження спонукає дослідників до створення таких джерел власними силами. Мова йде про усні історії як окремий вид джерел, який вже досить активно використовується світовою історичною наукою¹ та запроваджується вітчизняною². Усні історії – це інтерв'ю з людьми, які пам'ятають наше минуле та можуть розповісти багато цікавого про умови життя в Донбасі в повоєнні роки.

Бесіди з городянами були проведені К.В. Кузіною (інтерв'ю з Н.К. Лобовою) та безпосередньо автором (інтерв'ю з Б.А. Касьяновим та В.І. Дубковим). Це люди, які мешкали в окупованому Донбасі та нині продовжують жити тут. На жаль, серед них нема безпритульних, але є напівсироти (Н.К. Лобова) та бездоглядні (В.І. Дубков). Усі вони більшість свого вільного часу проводили на вулицях, тому їх спогади фактично та емоційно підтверджують та доповнюють інформацію, яку вдалося зібрати у матеріалах архівних фондів. Опитування респондентів відбувалося за спеціальною анкетною, розробленою автором (див. додаток А). Однак перелік питань у анкеті дещо умовний, оскільки у ході бесід змінювалася їх послідовність, виникали нові спонтанні питання з метою уточнення подій, заглиблення в їх сутність тощо.

Брак досвіду збирання усних історій та труднощі, які виникають під час інтерв'ювання людей похилого віку (вади пам'яті, побоювання говорити про деякі раніше заборонені теми тощо),

¹ Томпсон П. Голос прошлого. Устная история / Пер. с англ. – М.: Изд-во «Весь Мир», 2003. – 368 с.; Габріель Розенталь. Цілюща дія розповідання історій: до питання про умови розповідання історій у контексті дослідження та терапії / Переклад з англійської Г.Г. Грінченко та І.Є. Ребрової // Схід/Захід: Іст.-культ. Зб. / Схід. ін-т українознавства ім. Ковальських та ін.; Редкол. В.В. Кравченко (голов. ред.) та ін. – Х.: Майдан, 1998. – Вип. 11-12: Спец. вид.: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень / За ред. В. Кравченка, Г. Грінченко. – Х.: ТОВ «НТМТ», 2008. – С. 42-59.

² Стяжкіна Е.В. Устная история: Источник и метод изучения роли женщины в культуре повседневности вт. пол. XX в. (на материалах Донбасса) / Е.В. Стяжкіна // Нові сторінки історії Донбасу: зб. наук. ст. / [редкол.: З.Г. Лихолобова (голов. ред. та ін.)]. – 2000. – Кн. 8. – С. 26-41; Стяжкіна О.В. «Живі голоси історії» в методології історико-антропологічного аналізу / О.В. Стяжкіна // Нові сторінки історії Донбасу: зб. наук. ст. / [редкол.: З.Г. Лихолобова (голов. ред. та ін.)]. – 2006. – Кн. 12. – С. 250-261; Задніпровський О.І. З досвіду збирання спогадів сучасників голоду 1946-1947 рр. у Донбасі / О.І. Задніпровський // Праці наукової конференції Донецького національного університету за підсумками науково-дослідної роботи за період 1999-2000 рр. Історичні науки, політологія, міжнародні відносини і філософія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – С. 31-34; Його ж. Свідчення сучасників голоду 1946-1947 рр. на Донеччині / О.І. Задніпровський // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: [зб. ст.] – Київ-Донецьк: Рідний край, 2001. – Вип. 18 – С. 53-60.

ускладнюють процес створення та опрацювання подібних джерел. Тому робота авторки по збиранню усних історій є лише першим кроком, апробуванням методики усної історії для вивчення історії безпритульності в Донбасі.

З огляду на специфічність та унікальність джерел особистого походження авторка вважає за необхідне цитувати їх мовою оригіналу (це переважно російська мова). Пояснюється це тим, що такі специфічні властивості усного, повсякденного мовлення як оригінальні вислови можна втратити при перекладі тексту, спотворити їх, а це неприпустимо при аналізі та використанні джерел особистого походження, тому що вони дають не лише фактологічну інформацію, а й відомості про внутрішній світ людини, її почуття.

Отже, джерельну базу монографії становлять різнопланові матеріали, які почерпнуто з архівів, опублікованих документів, публікацій періодики, спогадів та матеріалів усної історії. Кожен з видів джерел має не тільки переваги, але й недоліки. Їх специфікою є крайня суб'єктивність, тому в роботі з ними від дослідника вимагається дуже обережне і критичне ставлення до інформації, яку вони містять.

Таким чином, наявна джерельна база, значна частина якої вводиться до наукового обігу вперше, та її всебічний аналіз дозволяють у повному обсязі виконати окреслені завдання та досягти поставленої мети дослідження.

1.3. Теоретико-методологічна основа та методи дослідження

У методологічному плані робота ґрунтується на сукупному досвіді соціально-історичних досліджень. Одним з підходів дослідження є концепція такої соціальної історії, фокус якої зорієнтовано на „людський вимір”. Її істотною ознакою є постановка у центр вивчення відносин між людиною, суспільством і середовищем стосовно минулого.

У нашому випадку об'єктом дослідження виступає неповнолітня людина, яка в умовах війни та окупації опинилася на узбіччі життя, втратила рідних і дім, вимушена була пристосовуватися до обставин, запропонованих долею. Отже, цільова настанова монографії передбачає застосування

міждисциплінарного підходу. Це дає можливість комплексно дослідити взаємодію суспільства, місця в ньому „маленьких громадян” і влади в соціально-історичних процесах. Проблема зачіпає наукові сфери інших наук: соціології (зміни післявоєнної структури суспільства), економіки (відновлення господарства, фінансова політика), демографії (втрати, міграції) тощо.

Особливе місце у нашому дослідженні мало місце звернення до психології (адаптація соціуму взагалі й дітей зокрема до мирного життя) та педагогіки (відновлення радянської системи освіти й виховання на звільнених територіях) тощо.

Вивчаючи окрему соціальну спільноту, неможливо до кінця зрозуміти особливості її світу не застосовуючи знання психології.

Психологія, як відомо, вивчає психічні характеристики людини – особистісні риси, стереотипи поведінки та сприйняття, психічні відхилення, типові характери тощо. Якщо ж об’єктом психології виступає індивід, то стає необхідним розвиток нової дисципліни, об’єктом якої повинна була б виступати поведінкова взаємодія індивіду із середовищем. Якщо ж середовище розуміється лише як соціальне (людське оточення індивіду), то його досліджує соціальна психологія. Тому деякі знання, здобуті в області взаємодії індивіду з оточуючим середовищем можуть і повинні бути використані в соціальній антропології. У нашому дослідженні це особливо стосується відхилень у дитячій поведінці¹.

В умовах значної кількості безпритульних, бездоглядних та дітей-правопорушників, безумовно поставала потреба їх соціалізації. Цей процес має результатом входження підлітка у суспільство через оволодіння соціокультурним досвідом та відтворення його у власній поведінці. Історично саме виховання виступило як «цеглина», з якої розвинувся та побудувався широкомасштабний, підконтрольний суспільству та державі процес соціалізації. У цьому аспекті проблему вивчає педагогічна антропологія.

Аналіз теоретико-методологічної сутності зазначеної проблеми дозволяє визначити методологічні принципи дослідження. З метою кращого розуміння подій та явищ минулого необхідно виходити з конкретних обставин та ситуації. Тому нами було використано

¹ Минюшев Ф.И. Социальная антропология: [курс лекций] / Ф.И. Минюшев. – М.: Международный университет бизнеса и управления, 1997. – 192 с.

принцип історизму, тобто розуміння конкретно-історичних обставин, під впливом яких формувалась політика державної влади щодо подолання негативних соціальних явищ, що вивчаються як у країні, так і в регіоні. У нашому дослідженні безпритульна та бездоглядна дитина розглядається в конкретному історичному контексті – за умов, спричинених Великою вітчизняною війною та окупацією Донбасу.

Усвідомлення принципу різниці має допомогти неухильному дотриманню іншого важливого в історіописанні принципу - **об'єктивності**.

Зрозуміло, що дослідник, який розпочинає роботу над проблемою, вже має власну сформовану картину світу, яка надиктована сучасними йому реаліями. Тому, наукові дослідження несуть у собі загрозу суб'єктивності. Особливо великою є така загроза в гуманітарному знанні, де одна людина зі своїм неповторним, унікальним світоглядом вивчає іншу людину (спільноту), які мають відмінні світоглядні засади. На заваді суб'єктивізму стоїть **принцип об'єктивності**, який передбачає всебічне висвітлення подій, процесів та явищ, що має бути нормою всіх етапів пізнання: від пошуку, відбору і вивчення джерел та літератури до реконструкції на їхній основі подій, пов'язаних з боротьбою з дитячою безпритульністю, бездоглядністю та злочинністю. Цей принцип застерігає від упереджених схем, однобічних оцінок, заздалегідь висунутих висновків. Дотримання принципу об'єктивності вимагає аналізувати досліджувану проблему неупереджено, з однаковою повагою ставитися до даних, що відповідають її переконанням або суперечать їм. Принцип об'єктивності також вимагає врахування інших точок зору на проблему, що розглядається.

Таким чином, дотримання принципу об'єктивності потребувало від авторів дослідження подій, фактів тільки на підставі наукового підходу, що дало можливість не тільки розширити свої знання з досліджуваного питання, а й з найбільшою вірогідністю об'єктивно підійти до його оцінки.

Теоретичні принципи пізнання як основоположні засади у площині реальності починають діяти за допомогою **методів дослідження**. По-перше, це загальнонаукові методи: аналіз і синтез, індукція та дедукція, узагальнення та абстрагування. По-друге –

власне історичні методи, а також методи інших наук. Зупинимося на їх аналізі докладніше.

Проблемно-хронологічний метод був покладений в структуру даної роботи. Із його допомогою було виявлено предмет нашого дослідження – політика державної влади щодо подолання безпритульності, бездоглядності та злочинності – та досліджено окремі аспекти його розвитку протягом зазначеного часу. Викладаючи матеріал у проблемно-хронологічному плані, авторка водночас зверталась до **аналітичного та логічного методів**. Це допомогло викласти фактичний матеріал у чіткій послідовності та логічній завершеності і дозволило простежити певну еволюцію у становищі безпритульних та бездоглядних неповнолітніх громадян на прикладі Донбасу.

За допомогою **порівняльно-історичного методу** було досліджено проблему шляхом зіставлення історичних об'єктів у часі та просторі, пошуку подібних та відмінних рис між ними. Наприклад, вивчати становище безпритульних дітей Донбасу можна за допомогою офіційних нормативних документах або розповідей самих дітей та підлітків. Порізно вони дають дещо відмінні відомості. А застосування методу порівняння інформації, що міститься в цих джерелах, допомагає зробити висновок про реальний стан речей.

Використання **статистичного та методу кількісного аналізу** допомагає більш ґрунтовно охарактеризувати об'єкт дослідження як певну категорію населення, рухомий соціальний прошарок, що дуже важливо для розуміння його водночас як об'єкта та суб'єкта у державних відносинах.

У дослідженні знайшли застосування методи соціальної антропології та соціології, а саме – **метод інтерв'ю**. Суть цього методу полягала у створенні нового виду джерела (усних історій) за допомогою бесід з громадянами, які мешкали протягом 1940-50-х років в містах та селах Донбасу.

Метод комплексного підходу. В дослідженні процес організації боротьби з безпритульністю, бездоглядністю та злочинністю в Донбасі у перше десятиріччя після закінчення окупації та Великої Вітчизняної війни вивчається в контексті загальної державної політики щодо ліквідації цих явищ, як безперервний процес.

Основні поняття та терміни, що використовуються в роботі, розміщено в додатках (див. додаток Б).

Таким чином, для дослідження проблеми боротьби з дитячою безпритульністю, бездоглядністю та злочинністю в Донбасі протягом 1940 – початку 1950-х років існує теоретична база дослідження, що базується на методології історичної антропології, дозволяє використовувати різноманітні принципи та методи, керуючись якими автор намагалась викласти матеріал у послідовній і логічно завершених формі та найбільш адекватно відобразити діяльність держави стосовно ліквідації зазначених негативних явищ.

Аналіз історіографії, джерел, а також теоретико-методологічної бази дослідження дозволяє зробити такі висновки. По-перше, проблема ліквідації дитячої безпритульності, бездоглядності та злочинності у повоєнному Донбасі потребує нагального, всебічного вивчення, тому що досі вона залишалася поза увагою вчених-істориків. Наявна історіографія лише побіжно зачіпає таку категорію населення як діти, а наявність факту безпритульності та злочинності у кращому випадку просто констатує. По-друге, наявна джерельна база є досить репрезентативною і дозволяє дослідити становище неповнолітніх громадян, які втратили батьків і рідних під час Великої Вітчизняної війни та окупації Донбасу, а також політику центральної та місцевої влади щодо подолання їх безпритульності, бездоглядності та злочинності.

Завдяки комплексному використанню визначених методів, різноманітних джерел та наявної історіографії стало можливим розв'язання поставлених у дослідженні завдань.

РОЗДІЛ 2

ПОЛІТИКА ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА МІСЦЕВОЇ ВЛАДИ ЩОДО БОРОТЬБИ З ДИТЯЧОЮ БЕЗПРИТУЛЬНІСТЮ ТА БЕЗДОГЛЯДНІСТЮ У 1943-1953 РР.

2.1. Стан дитячої безпритульності і бездоглядності після звільнення Донбасу від німецько-фашистської окупації

Проблема дитячої безпритульності і бездоглядності не одноразово виникала в історії нашого суспільства. Особливо гостро це негативне соціальне явище проявляється в умовах соціальних, економічних та політичних криз. Масове сирітство та безпритульність супроводжували радянське суспільство під час і після Першої Світової та громадянської війн. Потім пік дитячої безпритульності спостерігається як наслідок голоду 1932-1933 рр. та масових репресій. І знову безпритульність як явище виникла у країні за часів Другої Світової війни та окупації Донбасу.

За ці роки радянською владою була розроблена система дій по ліквідації цих негативних явищ та можливих наслідків їх існування, як то: дитяча та підліткова злочинність, наявність жебрацтва та волоцюжництва, різні відхилення від загально-прийнятних норм поведінки.

Система установ для дітей-сиріт склалася переважно в 20-ті роки, коли йшла боротьба з безпритульністю. Дітьми, що опинилися поза родиною, займалися різні установи та відомства. З перших років ліквідації дитячої безпритульності головні повноваження у цій справі були покладені на Народний комісаріат освіти. Певні повноваження також мали народні комісаріати охорони здоров'я, соціального забезпечення, праці та юстиції. Для первинного прийому безпритульних і подальшого їх влаштування були створені дитячі приймальники-розподільники (ДПР), які спочатку підпорядковувались Наркомату освіти та його місцевим органам, а з січня 1943 р. були передані до відомства Міністерства внутрішніх справ. Окрім ДПР у 20-ті роки була створена розгалужена мережа інтернатських закладів: будинки дитини, дитячі будинки, трудові колонії, що підпорядковувались відповідно наркоматам охорони здоров'я,

освіти та внутрішніх справ¹. Також за два десятиріччя радянською владою були сформовані такі форми соціально-правового захисту неповнолітніх як передача дітей на патронат (індивідуальний і колективний), надання індивідуальної матеріальної допомоги, направлення безпритульних підлітків до фабрично-заводських училищ, працевлаштування, організація безкоштовних гарячих сніданків та ін.².

Напередодні Великої Вітчизняної війни дитяча безпритульність була практично ліквідована. Принаймні про це офіційно заявляла Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 31 травня 1935 р. «Про ліквідацію дитячої безпритульності та бездоглядності»: «З перших років Радянської влади Комуністична партія та Радянський уряд здійснювали величезну роботу щодо ліквідації дитячої безпритульності та бездоглядності... У боротьбі з цим тяжким спадком минулого до середини 30-х років були досягнуті великі успіхи. Проте деяка кількість безпритульних ще є»³. Відповідальність за своєчасне влаштування дітей, що залишилися без батьківського виховання, покладалася на місцеві органи влади. Проте, кількість дітей, які щороку доправлялись до ДПР СРСР, залишалась досить високою. У 1936-1937 рр. вона навіть виросла з 196,6 тис. осіб до 234,7. Місцеві органи влади не справлялись з влаштуванням великої кількості безпритульних та бездоглядних дітей, появу яких спровокував голод 1932-1933 рр., масові арешти 1937 р. У подальші передвоєнні роки кількість безпритульних знижувалась – у 1940 р. через ДПР СРСР пройшло 124,7 тис. дітей. Загальна ж кількість дітей, що залишилися без догляду дорослих по СРСР після Великої Вітчизняної війни досягла приблизно 3 млн.⁴. Це і не дивно. Війна призвела не лише до небувалої досі розрухи народного господарства, але й до значних людських втрат. Гітлерівські загарбники знищили в Україні 4,5 млн. осіб, угнали на каторгу до Німеччини більше 2 мільйонів осіб. Лише по

¹ Зезина М.Р. Система социальной защиты детей-сирот в СССР / М.Р. Зезина // Педагогика. – 2000. - № 3. – С. 59.

² Зінченко А.Г. Досвід подолання дитячої безпритульності в Україні у 20-х роках / А.Г. Зінченко. – К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. – С. 8.

³ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1988) / Ин-т марксизма – ленинизма при ЦК КПСС. – [9-е изд.]. – М.: Политиздат. – Т. 6. – С. 213.

⁴ Зезина М.Р. Вказ. праця. – С. 60.

Донбасу було знищено та закатовано 468 тисяч і вивезено до Німеччини 350 тис. громадян¹. Різко скоротилася кількість населення. Якщо за переписом у січні 1939 р. в Сталінській області мешкало 3 099 810 чоловік, то на 1 січня 1944 р. – лише 1 699 325. У Ворошиловградській області в січні 1939 р. нараховувалося 1 837 000 мешканців, а в січні 1945 р. – 1 261 тисяча осіб².

Величезні жертви, які зазнав народ не могли не відбитися на долі дітей. За нашими підрахунками до середини 1944 р. у Донбасі налічувалося приблизно 11 100 дітей-сиріт³, які потребували державної підтримки та влаштування. На цей час у визволених регіонах УРСР було 66 868 дітей-сиріт⁴. Якщо враховувати, що на червень 1944 р. була визволена майже вся територія республіки за виключенням деяких західних областей, то стає очевидним, що у Донбасі зосереджувалось біля 15% безпритульних дітей України. На думку автора це можна пояснити міграцією населення на схід та південь під час війни, у промислові райони, де було більше можливостей влаштуватися на роботу та покращити умови існування. А потім, під час масштабного відновлення, масовим залученням населення інших регіонів республіки та Радянського Союзу до відбудовчих робіт. Тільки з жовтня 1947 р. до травня 1948 р. в Донбас з Київської, Житомирської, Запорізької, Чернігівської областей було направлено 12 тисяч осіб. У 1946-1950 рр. з Росії, Білорусії і Молдавії до Сталінської області прибуло 246 тисяч робітників. Загалом формуванням робітничих загонів з відбудови Донбасу займалися 12 союзних і автономних республік, 29 країв і областей⁵.

Розглянемо як змінювалася кількість знедолених дітей у подальші роки

¹ Хорошайлов Н.Ф. Возрождение всесоюзной кочегарки. Из истории восстановления Донбасса в 1946-1950 гг. Исторический очерк / Н.Ф. Хорошайлов. – Донецк: «Донбасс», 1974. – С. 15.

² Там само. – С. 8.

³ Підраховано автором по документам ЦДАГОУ, ф.1, оп. 73, спр. 132, арк. 5, 149.

⁴ Там само. – Арк. 3.

⁵ Саржан А.О. Новітня історія Донбасу (1945-1999 рр.): [навч. посібник] / А.О. Саржан. – Донецьк: Стакер, 1999. – С. 14.

Таблиця 2.1.¹

Зміни в чисельності дітей-сиріт Сталінської області та їх влаштування

	Сталінська область				
	1944 р.	1945 р.	1946 р.	1951 р.	1952 р.
Вилучено дітей з вулиць за рік	10 110	3 829	2 162	1 619	283
Всього дітей-сиріт (у дитячих установах, на вихованні у родинах трудящих)	9 077	8 839	10 006	-	-

Необхідно зазначити, що точно встановити обсяги дитячої безпритульності досить важко, а цифри наведені у табл. 2.1 є неточними та неповними, оскільки підраховані автором за аналізом довідок, доповідних записок, інформаційних листів органів обласних відділів народної освіти (облВНО), внутрішніх справ, комсомольських організацій з приводу роботи по боротьбі з дитячою безпритульністю, які часто містять інформацію, що при співставленні дещо різниця поміж собою. Автором виведені середні дані, які тим не менш дозволяють простежити певну динаміку дитячої безпритульності та влаштування цих дітей. Отже, у перші роки після звільнення Донбасу від окупації кількість дітей, що опинились на вулицях набула значних розмірів. У подальші роки кількість «дітей вулиці» поступово зменшувалась, що відбувалось переважно завдяки політиці радянської влади. Ці діти влаштовувались до дитячих виховних закладів, на виховання до родин трудящих, навчання та працевлаштування. Таким чином, проблема дитячої безпритульності вирішувалася шляхом влаштування дітей під нагляд держави, однак загальна кількість знедолених залишалась значною, просто вони перейшли з рангу безпритульних до рангу «дітей держави».

¹ Підраховано автором по документам ЦДАГОУ, ф.1, оп. 73, спр. 132, арк. 149; ф.7, оп. 3, спр. 1202, арк. 350; ЦДАВОВУ, ф. 166, оп. 15, спр. 73, арк. 13, 15; спр. 165, арк. 15; ДАДО, ф. Р-920, оп. 2, спр. 127, арк. 313.

Також необхідно звернути увагу на те, що серед «дітей вулиці» не всі були безпритульними. Серед них необхідно виділяти бездоглядних дітей. Їх постійне перебування на вулицях пояснювалось відсутністю належного догляду з боку дорослих. Вони мали рідних або прийомних батьків, одного з батьків, опікунів та інших осіб, які виконували їх обов'язки, але не отримували належного виховання. Як наслідок, залишалися на одинці з собою та потрапляли під вплив вулиці, що мало негативні наслідки. Це хуліганство в громадських місцях, жебракування, спекуляція, дрібні крадіжки. Такі діти без надання їм нормальних умов життя та належного виховання росли потенційними злочинцями та вже у своєму молодому віці могли бути втягнуті до злочинних груп. Окрім цього, наявність у суспільстві безпритульності та бездоглядності, безумовно, мали й довготривалі прояви, які проявлялися у психічних травмах дітей і у подальшому негативно впливали на створення власного майбутнього дорослого життя, сімейних стосунків, відносин у робочому колективі тощо.

Державна влада, враховуючи успіхи довоєнних років у справі подолання дитячої безпритульності, почала активно запроваджувати такі ж форм боротьби із цим явищем і у повоєнні часи. Питаннями влаштування й виховання дітей, що залишилися без батьків займалися місцеві ради, а також декілька міністерств: освіти, у відомстві яких знаходились дитячі будинки, охорони здоров'я (будинки дитини та дитячі будинки лікарняного типу для інвалідів), трудових резервів (ремісниця училища (РУ) та школи фабрично-заводського навчання (ФЗН)), внутрішніх справ (дитячі кімнати, приймальники-розподільники, колонії).

Найбільш наглядно демонструє кількість дітей-сиріт мережа дитячих будинків, яка почала розгортатися в країні одразу ж по мірі звільнення районів від німецької окупації та по закінченні Великої Вітчизняної війни. Особливо контрастним є порівняння новоутвореної мережі дитбудинків з довоєнною.

Так, за перші два роки війни збільшилась мережа дитячих будинків і кількість вихованців у них в республіках Середньої Азії, Закавказзя, Казахстану. В Узбецькій РСР кількість дитбудинків збільшилась більше ніж вдвічі: у них виховувалось 27 050 дітей. 273 дитячих будинки з 28 500 вихованцями нараховувалося на кінець червня 1943 р. у Казахській РСР. На

цей же час в Азербайджані було 68 дитбудинків на 6 800 дітей, в Грузії – 41 дитячий будинок на 6 150 дітей, в Вірменії – 28 дитячих будинків на 4 200 дітей, в Таджикистані – 28 дитбудинків на 2 870 дітей, в Туркменії – 45 дитячих будинків на 4 800 дітей. Всього ж по країні на 1 липня 1943 р. було 4 730 дитячих будинків, в яких виховувалось 688 750 дітей-сиріт¹.

В Українській РСР у 1943 р. лише в визволених областях було 95 дитячих будинків з 8 456 сиротами в них². А вже на квітень 1944 р. цих закладів налічувалося 217, де виховувалося 21 218 дітей, також було відкрито 66 спеціальних дитячих будинків для дітей фронтовиків та партизан Великої Вітчизняної війни. Всього на 22 грудня 1944 р. в УРСР було відбудовано й заново організовано 352 дитячих будинки, а через рік їх діяло уже 490³. У 1940 р. в Українській РСР було 411 дитячих будинків і в них виховувалося 55 984 дітей-сиріт⁴.

Усього на кінець Великої Вітчизняної війни в СРСР було біля 6 тисяч дитячих будинків або на 4 340 дитбудинків більше, ніж їх було станом на 1 січня 1940 р. До 1945 р. лише в дитячих будинках, які розташовувалися на території Російської Федерації, виховувалось 400 тис. дітей. Біля 100 тис. дітей було в дитячих будинках Казахстану, Туркменії та Узбекистану, приблизно стільки ж – в інших союзних республіках⁵.

У Донбасі відновлення мережі дитячих будинків почалося у вересні 1943 р. Роботу місцевим органам починати довелося практично наново, оскільки довоєнна мережа сирітських установ регіону в роки окупації була повністю знищена. Так, у Ворошиловградській області з 23 дитячих будинків, у яких до війни перебувало більше 3 000 дітей, не вціліло жодного. Було розграбовано все їхнє майно, бібліотеки, шкільне обладнання. У Сталінській області з 42 дитячих будинків на 5 тис. місць, що працювали на початку 1941 р., повністю зруйнованими виявилися

¹ Синицин А.М. Забота о безнадзорных и беспризорных детях в СССР в годы Великой Отечественной войны / А.М. Синицин // Вопросы истории. – 1969. - № 6. – С. 22-23.

² Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941-1945: в 3-х томах / ред. кол.: И.Д. Назаренко [и др.]. – Т. 2 / [Г.Г. Шевель, И.И. Слинко, И.Д. Назаренко и др.]; под ред. Г.Г. Шевель. – К.: Политиздат, 1975. – С. 468.

³ Гриценко Т.Т. Піклування партії та уряду про дітей / Т.Т. Гриценко // Український історичний журнал. – 1975. – № 3. – С. 60.

⁴ Коваленко С.С. Сталінське піклування про дітей-сиріт в УРСР / С.С. Коваленко // Радянська школа. – 1948. - № 1. – С. 22.

⁵ Синицин А.М. Вказ. праця. – С. 22-23.

приміщення 31 дитячого будинку на 3 280 місць. Інші дитбудинки виявилися ушкоджені частково¹. До 1 грудня 1943 р. в Сталінській області вже працювало 28 дитячих будинків з кількістю у 2 158 осіб, а у Ворошиловградській – 19 з кількістю близько 1 200 осіб. Взагалі у Донбасі до кінця 1943 р. налічувалося 47 дитбудинків, які дали притулок 3 358 вихованцям. Якщо враховувати, що на всій звільненій території республіки в цей час було 95 дитбудинків з 8 456 дітьми-сиротами, то стає очевидним, що в нашому регіоні перебувала майже половина всіх дитбудинків України і близько 40% від загальної кількості дітей, які проживали у них.

До закінчення війни, у травні 1945 р., у Ворошиловградській області функціонувало 27 дитбудинків, а в Сталінській – 39. Вони дали притулок понад 7 100 вихованцям². А у перший повоєнний рік у Донбасі діяло вже 79 дитячих будинків (27 у Ворошиловградській і 52 – у Сталінській області), у яких нараховувалося біля 8 тисяч дітей³.

Разом з дитячими будинками, які виховували дітей-сиріт, починаючи з 4-х років, необхідно була й мережа установ для дітей у віці до трьох років. З огляду на це збільшувалась й кількість будинків дитини. На кінець 1944 р. у республіці відновили роботу 69 будинків дитини⁴. Збільшилася й кількість місць у будинках дитини та матері і дитини. Так, у 1940 р. по СРСР їх чисельність складала 25 847 місць, а станом на 1950 р. їх налічувалось уже 48 950⁵. Станом на ці ж роки по УРСР налічувалося будинків дитини відповідно на 7 658 та 10 156 місць⁶. На жаль, у статистичних збірниках радянської доби

¹ Соловей М.О. Дитячі будинки Донбасу у роки Великої Вітчизняної війни (1943-1945 рр.) / М.О. Соловей // Історичні і політологічні дослідження: наук. журнал / [під ред. П.В. Доброва]. – 2008. - № 1/2 (37/38). – С. 101.

² Ї ж. Повсякденне життя вихованців дитячих будинків Донбасу в 1943-1945 рр.) / М.О. Соловей // Історичні і політологічні дослідження: наук. журнал / [під ред. П.В. Доброва]. – 2007. - № 5/6 (35/36). – С. 163.

³ Ї ж. Повсякденність вихованців дитячих будинків Донбасу (1945-1965 рр.) / М.О. Соловей // Нові сторінки історії Донбасу: зб. наук. ст. / [редкол.: З.Г. Лихолобова (голов. ред. та ін.)]. – 2008. – Кн. 15/16. – С. 251.

⁴ Гриценко Т.Т. Піклування партії та уряду про дітей / Т.Т. Гриценко // Український історичний журнал. – 1975. – № 3. – С. 60.

⁵ Здравоохранение в СССР: статистический сборник / Ред. А.П. Черников. – Москва: Государственное издательство медицинской литературы, 1956. – С. 103.

⁶ Здравоохранение в УССР: статистический справочник / Ред. П.П. Грабовский. – Киев: Государственное медицинское издательство УССР, 1957. – С. 117.

дані про будинки дитини подаються спільно з відомостями про будинки матері і дитини, що не дозволяє досліднику виокремити точні цифри саме про установи першого типу. Однак, беззаперечним є сам факт збільшення загальної кількості місць для цієї категорії дітей.

Значною проблемою радянської держави, пов'язаною з безпритульністю, була й підліткова злочинність. Величезні втрати країни під час війни, безумовно, відбилися на рівні життя громадян. Лише прямий збиток, який було нанесено народному господарству СРСР, склав 679 мільярдів карбованців, з них по Україні – 285 мільярдів, а по Донбасу – 50 мільярдів¹. В звільненому від німецько-фашистських окупантів Донбасі спостерігалась небувала розруха народного господарства. Усі 882 шахти Донбасу, серед яких 324 основних і 31 шахта-новобудова, були зруйновані і затоплені. Були виведені з ладу всі великі електростанції. Майже повністю були зруйновані всі заводи вугільного машинобудування, підсобні підприємства з виробництва будівельних матеріалів, вся мережа і багато кілометрів залізничі басейну². Ці збитки, які здавалося б не могли бути пов'язаними із проблемою що досліджується, були безпосередніми причинами дитячої бездоглядності, оскільки вимагали від дорослої частини населення небувалих зусиль на відбудові. Це часто призводило до послаблення нагляду за дітьми.

Відступаючи нацисти залишили практично повністю зруйнованою усю соціальну, комунальну, освітню інфраструктуру регіону. Так, лише при відступі із міста Сталіно гітлерівці повністю знищили 3 761 будинок житловою площею 1 207 470 кв. км., 113 шкіл, 62 дитячих садка, 390 магазинів³. За таких умов післявоєнних злиднів та розрухи, стрімко збільшилась кількість злочинів та протиправних дій, левову часту серед яких

¹ Хорошайлов Н.Ф. Возрождение всесоюзной кочегарки. Из истории восстановления Донбасса в 1946-1950 гг. Исторический очерк / Н.Ф. Хорошайлов. – Донецк: «Донбасс», 1974. – С. 15.

² История рабочих Донбасса: в 2-х томах / ред. кол.: Ю.Ю. Кондуфор [и др.]. – Т.2 / [А.В. Лихолат, Л.А. Беспалова, В.Ф. Близнюк и др.]; под ред. А.В. Лихолат. - К.: Наукова думка, 1981. – С.66.

³ Михненко А.М. Донбас в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945): Монографія / А.М. Михненко. – Донецьк: Юго-Восток, 2000. – С. 89.

займала дитяча злочинність. У 1948 р. дитяча злочинність у Донбасі сягала 20 % від загальної кількості вчинених злочинів¹.

Таким чином, проблема соціальної допомоги дітям-сиротам, яка постала перед урядом СРСР під час та після Великої Вітчизняної війни вже спостерігалася у 20-30-х рр. ХХ ст. За ці роки радянською владою був накоплений великий досвід в організації системи боротьби з безпритульністю та різними формами девіантної поведінки дітей та підлітків, який використовувався й у 40-х роках ХХ ст.

Розглянемо причини дитячої безпритульності та бездоглядності 20-30-х та 40-х рр. Вони мали схожі коріння. Як у першому, так і другому випадках серед причин дитячої безпритульності, бездоглядності та злочинності неповнолітніх на першому місці, як було зазначено, були війни та їх наслідки. Проте, окрім війни були й інші причини дитячого сирітства та бездоглядності. Перш за все, це голод, який охопив внаслідок засухи та неврожаю 1946 р. наш регіон. Перші люди, які померли від голоду в Донбасі були зареєстровані в січні 1947 р. Їх кількість збільшувалася до червня-липня включно після чого стала поступово зменшуватися. Відомо що питома вага жертв голоду серед усіх померлих сільської місцевості Донбасу становила 13,5%, а в містах – 15%². Переважну більшість серед жертв голоду в Донбасі 60,3% становили чоловіки. Це загибле доросле населення, безумовно, залишило сиротами багато дітлахів. Голодна смерть вражала і дітей, перш за все віком до семи років (21,3%). У деяких районах в родинях від голоду гинули дві, три і навіть більше особи. Наприклад, в сім'ї Н. Безкровного, який мешкав на хуторі Ново-Михайлівка Зеленодолинської сільської ради Краснолиманського району Сталінської області 6 січня 1947 р. померла п'ятирічна дочка Віра, 10 січня – син Микола десяти років, 20 січня – шестирічний Олександр, 2 травня – 14-річна дочка Раїса³.

Достеменно кількість голодуючих у Донбасі, як і в цілому по Україні, не відома, оскільки під час голоду взяти на облік усіх

¹ Лагоша Н.Н. Милиция Украины в 1945-1953 гг.: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Лагоша Николай Николаевич. – Донецьк, 2000. – С. 207.

² Заднепровский А.И. Жертвы голода 1946-1947 гг. в Донбассе / А.И. Заднепровский // Летопись Донбасса. – Донецк: Донецкий областной краеведческий музей, 1992. – Вып. 1. – С. 57.

³ Там само. – С. 58.

постраждалих було практично неможливо. Однак, за підрахунками історика О.І. Задніпровського було зроблено висновок про втрати населення Донбасу від нестачі продовольства – 12,5 тисяч осіб¹. Від голоду рятувались цілими родинами, але опиняючись в безвихідному становищі, батьки вимушені були нерідко кидати дітей, сподіваючись, що вони будуть кимсь підібрані та нагодовані. За півтора місяці 1946 р. працівники дитячих приймальників-розподільників підбрали на вулицях 158 дітей, яких покинули батьки². Дитячі установи були переповнені та не приймали дітей від живих батьків, навіть якщо у тих не було можливості їх утримувати. Ряди безпритульних поповнювали й діти, які тікали з прийомних родин. Через погане харчування збільшилась кількість втікачів із дитячих будинків, шкіл ФЗН, місць працевлаштування.

Третім фактором безпритульності, був ухід дітей із родин та втечі з дитячих виховних закладів. Тисячі сімей виявились неспроможні прогодувати дітей та забезпечити їм нормальні умови життя та виховання. Особливо важко доводилося багатодітним та неповним родинам. Важка праця на промислових підприємствах без відпусток не залишала батькам сил та часу для необхідного догляду за дітьми. Не вистачало коштів щоб одягнути та взути їх. Житлова криза, а отже скупченість у домівках, нестача їжі штовхали дітей на вулиці, де вони займалися дрібними крадіжками, жебрацтвом та торгівлею. Часто батьки самі штовхали дітей на базари продавати речі.

Кількість безпритульних поповнювалася й за рахунок втікачів з дитячих установ. У 1945 р. лише органами транспортної міліції СРСР було затримано 24 тисячі дітей, які залишили дитячі будинки³. Масовий характер мали втечі з ремісничих училищ, шкіл ФЗН, місць працевлаштування. Так, у 1946 р. органами міліції Української РСР було затримано 10 563 учні, які покинули школи ФЗН, ремісничі та залізничні училища⁴.

¹ Задніпровський О.І. Хроніка голоду 1946-1947 років у Донбасі / О.І. Задніпровський – Донецьк: Східний видавничий дім, 2007. – С. 10.

² Лагоша М.М. Діяльність міліції України по ліквідації дитячої безпритульності і бездоглядності в післявоєнні роки (1946 – 1953 рр.) / М.М. Лагоша // Схід. – 2003. - № 7. – С. 82.

³ Зезина М.Р. Социальная защита детей-сирот в послевоенные годы (1945-1955) / М.Р. Зезина // Вопросы истории. – 1999. - № 1. – С. 128.

⁴ Лагоша М.М. вказ. раця. – С. 83.

Серед причин дитячих втеч перше місце посідали незадовільні умови їх утримання та виховання, що супроводжували післявоєнну розруху. Однак не слід забувати й про бажання дітей та підлітків відшукати батьків. Такі приклади фіксують документи архівних фондів. Так, Абрамов Геннадій, який мешкав із бабусею в Красноармійському районі Сталінської області у 1954 р. покинув бабусю та подався шукати батьків, які у 1937 р. виїхали по вербовці до Петропавловську. Геннадій їздив по містах, жебракував та займався дрібними крадіжками¹.

Ще однією причиною дитячої безпритульності та сирітства була хвиля репресій, яка розпочалася одразу ж після війни. Зростання кількості арештів було прямим слідством дії Указів Президії Верховної Ради СРСР 1947 р. «Про карну відповідальність за розкрадання державного та громадського майна» та «Про посилення охорони приватної власності громадян», які передбачали підвищення нижньої межі покарання за крадіжки до 5-7 років. При цьому Указ 1940 р. про дрібні крадіжки, який передбачав покарання терміном один рік позбавлення волі, припиняв дію². Посилення карної відповідальності за крадіжки відбилося перш за все на людях, що опинилися в важкому матеріальному становищі через війну та голод. На дітей, чиї батьки були заарештовані, поширювався порядок влаштування дітей-сиріт. На думку дослідниці М.С. Зиніч силою радянської влади затверджувалась нова категорія безпритульних – діти «ворогів народу»³.

Таким чином, зріст дитячої безпритульності та бездоглядності в післявоєнні роки характеризувався об'єктивними та суб'єктивними чинниками. Він був прямим наслідком війни та окупації, голоду, масової злиденності, репресій. По мірі подолання наслідків війни, розрухи, голоду, припинення репресій чисельність дітей-сиріт скорочувалась. До середини 1950-х років вона наблизилась до довоєнного рівня. Об'єктивно діяв і фактор часу. Діти воєнних років до середини 1950-х років вирости і проблема безпритульності вирішувалась сама собою. На перший план вийшли соціальні причини

¹ ЦДАГОУ, ф. 7, оп.14, спр. 109, арк. 8.

² Зезина М.Р. Социальная защита детей-сирот в послевоенные годы (1945-1955) / М.Р. Зезина // Вопросы истории. – 1999. - № 1. – С. 129.

³ Зинич М.С. Будни военного лихолетья. 1941-1945 / М.С. Зинич. – М., 1994. – Вып. 2. – С. 50.

сирітства – неспроможність або нездатність батьків виховувати та утримувати дітей через злидні, хвороби, інвалідність або аморальний спосіб життя. Так, у 1951 р. з 2 003 дітей, доставлених до кімнат міліції м. Сталіно, бездоглядними виявилися 1 700. За перші п'ять місяців 1952 р. по м. Сталіно з загальної кількості затриманих органами міліції дітей – 833, 747 виявилися бездоглядними. Загалом по Сталінській області у 1952 р. було затримано лише 283 безпритульні дитини і 5 151 бездоглядна¹.

Отже, дитяча безпритульність та злочинність як масові явища супроводжували наш регіон впродовж тривалого часу, починаючи з 20-х років ХХ ст. Напередодні Великої Вітчизняної війни ці негативні форми дитячої соціальної поведінки були якщо не ліквідовані, то суттєво пішли на спад, а сформована система державного виховання даної категорії дітей дозволила прибрати їх з вулиць та надати більш-менш сприятливі умови для навчання, виховання та формування особистості. Велика Вітчизняна війна з її руйнівними наслідками викликала новий сплеск дитячого волоцюжництва. Разом з тим довоєнна система соціальної підтримки знедолених дітей була практично знищена і владі потрібен був деякий час для того, щоб відновити мережу дитячих виховних установ та налагодити чітку систему роботи у напрямку вилучення дітей з вулиць та надання їм даху над головою.

2.2. Заходи держави та місцевої влади щодо виявлення та влаштування дітей-сиріт, бездоглядних та безпритульних

Серед головних завдань радянської держави та місцевих органів влади, зокрема у період відбудови народного господарства, як було зазначено, була боротьба з масовою безпритульністю і бездоглядністю. Для цього одразу ж по мірі звільнення території республіки від окупантів центральна та місцева влада розпочали видавати та впроваджувати в життя відповідні постанови.

У березні 1943 р. було видано постанову Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У «Про організацію допомоги дітям-сиротам, батьки

¹ ДАДО, ф. Р-920, оп. 2, спр. 127, арк. 127, 128, 313.

яких загинули у боях чи були закатовані та розстріляні фашистськими загарбниками». Ця директивна вказівка була спрямована на створення належних побутових, культурних і санітарно-гігієнічних умов у дитячих будинках. У пункті першому постанови Рада Народних Комісарів УРСР і Центральний комітет КП(б)У «зобов'язували голів виконкомів обласних і районних Рад депутатів трудящих і обкоми КП(б)У Ворошиловградської, Харківської, Сталінської, Сумської, а також всіх областей, що звільнялися від німецьких окупантів, негайно виявити всіх дітей-сиріт і влаштувати їх на патронат, усиновлення чи в дитячі будинки»¹. У наступному пункті Народному комісару освіти УРСР Тичині П.Г. доручалося у триденний термін (до 1-го квітня 1943 р.) скласти план розгортання мережі дитячих будинків у районах, що були звільнені від окупантів, зокрема у Донбасі, внести пропозиції щодо організації виховного процесу, трудового навчання та дозвілля осиротілих дітей. Постановою передбачалося всебічне залучення комітетів обласних та районних рад депутатів трудящих, обкомів КП(б)У, наркомату освіти, торгівлі, здоров'я, внутрішніх справ та їх обласних відділів при вирішенні цих завдань. За рішеннями Постанови для оперативного керівництва справою влаштування і допомоги дітям-сиротам було створено Республіканську Надзвичайну комісію при РНК УРСР на чолі з заступником голови РНК УРСР М.П. Бажаном. До складу комісії входили – завідувачий відділом агітації і пропаганди ЦК КП(б)У Литвин К.З., Нарком освіти УРСР Тичина П.Г., секретар ЦК ЛКСМУ Корнієнко Є.А., заступник наркома внутрішніх справ УРСР Ратушний М.Т.². Аналогічні надзвичайні комісії діяли при виконкомах обласних, районних та міських Рад депутатів трудящих. До їх складу входили керівники місцевих органів народної освіти, охорони здоров'я, представники партійних, профспілкових та комсомольських організацій. Так, при виконкомі Сталінської облради депутатів трудящих була створена постійна комісія по боротьбі з дитячою безпритульністю та бездоглядністю. Головою цієї комісії став заступник голови Виконкому Сталінської облради депутатів

¹ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. Документы и материалы в 3-х томах. – Т.2. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 341.

² Там само. – С. 342.

трудящих І.А. Журавльов¹. Надзвичайні комісії зобов'язані були виявляти дітей-сиріт, створювати пункти і кімнати прийому та розподілу безпритульних та бездоглядних, влаштовувати дітей у дитячі будинки, під опіку та на всиновлення. Комісії також повинні були проводити профілактичну роботу: перевіряти умови життя дітей, які опинялись на вулиці через бездоглядність, спостерігати за подальшою долею влаштованих під опікунство або у дитячі виховні заклади. Так, наприклад, у Ватутінському районі Ворошиловградської області завдяки діяльності такої комісії до дитячого будинку були влаштовані діти Чернови. Коли виконкому стало відомо, що їх мати безнадійно хвора та перебуває у лікарні, а дітлахи залишилися без нагляду, було прийнято рішення влаштувати їх по путівках Облвно до третього дитбудинку². У Ямському та Амвросіївському районах Сталінської області, після проведення комісіями обстеження умов життя патронуваних дітей, довелося зняти з патронату 28 дітей та передати їх на виховання до дитячих будинків³.

Утім, не скрізь комісії по боротьбі з дитячою безпритульністю та бездоглядністю працювали задовільно. Наприклад, погано працювали комісії при Єнакіївському сільському, Костянтинівському міському районах, які всю роботу перекладали на відділи народної освіти⁴. Не було точного обліку дітей-сиріт та патронуваних у Білокуракінському, Слав'яносербському та інших районах Ворошиловградської області. Були випадки коли майно дітей-сиріт зникало. Наприклад, у Олександрівському районі Ворошиловградської області завідувач райвно Луценко продав майно дітей Соколових на торгах, про що сектор дитячих будинків обласного відділу народної освіти доповів у прокуратуру, а майно було повернуто⁵.

З огляду на важкість ситуації, що склалася держава розуміла необхідність подальшого спрямування зусиль у бік ліквідації безпритульності як явища. 30 липня 1944 р. була видана нова постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У «Про заходи по боротьбі з дитячою безпритульністю і бездоглядністю в

¹ ДАДО, ф. 326, оп. 4, спр. 513, арк. 96.

² ДАЛО, ф. Р 2481, оп. 1, спр. 52, арк. 7.

³ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 73, спр. 337, арк. 5.

⁴ ДАДО, ф. 326, оп. 4, спр. 513, арк. 96.

⁵ ДАЛО, ф. П-179, оп. 3, спр. 550, арк. 13.

Українській РСР»¹. У постанові наголошувалося на необхідності посилення роботи партійних органів і громадських організацій на місцях по боротьбі з безпритульністю. Особлива увага зверталася на поліпшення обслуговування й виховання дітей у дитячих будинках, приймальниках-розподільниках та в інших дитячих установах.

Отже, відповідно до директивних постанов, в результаті діяльності місцевих органів влади та громадськості почала розгортатися мережа дитячих будинків, що дозволяло надати реальну допомогу безпритульним дітям, проводилася активна діяльність по вилученню їх з вулиць, що характеризувалася, у першу чергу, роботою з виявлення дітей-сиріт. Органи міліції спільно з органами освіти, здоров'я та партійною владою систематично проводили відповідні рейди. Дітей підбирали на вулицях, базарах, залізничних станціях. Обстежували зруйновані будівлі, підвали та усі можливі місця їх скупчення.

Після проведення масових рейдів, виявленні діти потрапляли до дитячих кімнат міліції, як місця тимчасового перебування перед подальшим їх влаштуванням. Робітники кімнат міліції встановлювали наявність у дітей батьків, умови життя тощо. Безпритульних відправляли до дитячих приймальників-розподільників, а бездоглядних повертали батькам². До ДПР приймалися діти віком від трьох до 16 років. У розподільниках діти перебували як правило впродовж 14 днів. Тут з ними проводили відповідну роботу, після чого, якщо зв'язок із батьками не було встановлено, таких неповнолітніх через органи освіти розподіляли по виховних установах: дітей віком до 14 років – до дитячих будинків та на патрунування; дітей віком від 14 до 16 років влаштовувати на роботу на підприємства, до колгоспів та радгоспів, на навчання до шкіл фабрично-заводського навчання та ремісничих училищ³. Діти віком до 3-х років через органи Наркомату охорони здоров'я направлялися на патрунування та усиновлення чи у будинки дитини. Згідно постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 23 серпня 1943 р. органи Наркомату охорони здоров'я зобов'язувалися як найшвидше

¹ Гриценко Т.Т. Піклування партії та уряду про дітей / Т.Т. Гриценко // Український історичний журнал. – 1975. – № 3. – С. 59.

² ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 73, спр. 132, арк. 21.

³ ДАДО, ф. Р 2794, оп. 1, спр. 99, арк. 83.

розгорнути мережу цих дитячих установ, зокрема, у Ворошиловградській області одразу ж було відкрито будинки дитини на 100 місць, а на лютий 1945 р. разом по Сталінській та Ворошиловградській областях функціонувало будинків дитини на 850 місць¹.

Батьки, які в силу об'єктивних чи суб'єктивних причин не надавали належної уваги вихованню дітей, через що останні опинялись на вулиці, притягувались до адміністративної та карної відповідальності органами внутрішніх справ, засуджувались громадськістю за місцем роботи. Наприклад, у 1944 р. у Сталінській області робітниками міліції було затримано 7 192 бездоглядні дитини. Після проведення з ними бесід та роз'яснювальної роботи, діти були повернуті батькам та рідним, які понесли покарання – 771 особа була оштрафована, 53 – притягнуті до карної відповідальності, інші попереджені. У тому ж році по Ворошиловградській області було затримано 1 036 бездоглядних. Суттєве ж покарання за невиконання батьківських обов'язків зазнали 101 особа².

Незначний показник батьківської адміністративної та карної відповідальності на думку дослідника може свідчити про невелику кількість правопорушень з боку таких дітей. Зазвичай бездоглядні займалися бродяжництвом, хуліганством, яке могло виявлятися у катанні на буферах трамваїв, битті ліхтарів, вікон, дитячих бійках тощо. У подальшому, якщо дитину знову затримували на вулицях за хуліганство, відповідальність батьків вже не обмежувалась попередженнями та доганами, а доповнювалась адміністративними штрафами. Так, у 1951 р. робітниками міліції м. Сталіно було затримано 1 700 бездоглядних дітей. До відповідальності у вигляді штрафів було притягнуто 880 батьків, інших було попереджено³. За перше півріччя 1952 р. у м. Сталіно було оштрафовано 241 чол. батьків⁴.

Співробітники органів внутрішніх справ також затримували дітей на базарах та вокзалах, коли вони займалися торгівлею та спекуляцією. У таких ситуаціях батьків також штрафували.

¹ Голиш Л.Г. Особливості роботи спеціальних дитячих установ Донбасу та Харківщини на початковому етапі відбудови (1943-1945 рр.) / Л.Г. Голиш // Історичні і політологічні дослідження: наук. журнал / [під ред. П.В. Доброва]. – 2005. – № 1 (23). – С. 210.

² ЦДАГОУ, ф. 7, оп. 3, спр. 1202, арк. 350.

³ ДАДО, ф. Р 920, оп.2, спр. 127, арк. 127-128.

⁴ Там само, арк. 129.

Наприклад: Соловійова Лідія Пилипівна 1941 року народження, учениця четвертого класу 19-ї школи м. Сталіно, мала працюючого батька. Проте, дівчина була затримана за продаж мучки*. Батько був оштрафований на 50 крб. та попереджений¹. Наявність таких фактів свідчить, що складність повоєнних років вимагала від родин мобілізації всіх можливих ресурсів для забезпечення більш-менш нормального рівня життя. Якщо вихованці дитячих установ щоденно могли розраховувати на необхідний організму мінімум харчування, то діти, що росли із батьками не завжди його мали. Матеріали усної історії показують, що життя сімей у роки післявоєнної відбудови було дуже складним та бідним. Мешканець м. Сніжне Касьянов Б.А. так згадує своє життя: «Їсти було майже нічого...гнилу картоплю по полях збирали...сусідські яблука крали...босі ходили»².

З метою попередження бездоглядності у деяких районах для дітей та підлітків вводилася комендантська година. Так, постановою Ямської районної ради депутатів трудящих від 29 листопада 1943 р. дітям до 14-річного віку категорично заборонялося перебувати на вулиці, у клубах та у кіно після 18-ої години, а учням 8-10 класів після 20-ої години. Перебування дітей на вулиці після зазначеного часу дозволялося лише по родинно-господарським справам і лише у супроводі осіб, відповідальних за їх виховання. Батьків, або осіб, які виконували їх обов'язки за порушення даної постанови штрафували до 100 крб., карали примусовими роботами³.

Зменшити рівень дитячої бездоглядності держава намагалася й іншими заходами. Окрім застосування адміністративних покарань щодо батьків, які погано стежили за дозвіллям власних дітей, використовувався й механізм охорони материнства та дитинства. Так, 8 липня 1944 р. було прийнято Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним і самотнім матерям, про посилення охорони материнства й дитинства, про встановлення почесного звання «Мати-героїня», ордена «Материнська слава» і

* Мучка (мучниця) – толокнянка, ведмежа ягода.

¹ ДАДО, ф. Р 920, оп.2, спр. 127, арк. 4.

² Касьянов Б.А. 1921 року народження, освіта початкова. Мешканець м. Сніжне Донецької області. Бесіда тривала 45 хвилин. Запис зроблено автором 4 квітня 2009 р.

³ ДАДО, ф. Р 4025, оп. 1, спр. 1, арк. 2.

медалі «Материнство»»¹. З цього часу державні органи були зобов'язані щомісяця надавати грошову допомогу матері-одиначці на кожну дитину. Вона становила – 100 крб. на місяць на одну дитину, 150 крб. – на дві дитини та 200 крб. – на трьох та більше дітей. Допомога матерям-одиначкам надавалася до досягнення дитиною 12-річного віку. За положеннями указу матері-одиначки мали право помістити на державне утримання в спеціальні заклади дитину та в будь-який момент забрати її звідти. В умовах післявоєнної розрухи така форма державної підтримки інколи була рятівною для багатодітних матерів. Мешканка міста Курахове Донецької області Лобова Н.К. так згадує своє дитинство: «... Мати постійно працювала, а ми самі собі...гуляли, хто подоросліє був за зовсім малими доглядали... А коли ізвещение прийшло, що батько загинув, мати Миколку до дитячого будинку віддала...»².

Для багатодітних матерів передбачалися спеціальні види грошової допомоги та урядові нагороди. Згідно з Указом багатодітними вважалися жінки які мали три і більше дітей. Щомісячну допомогу вони отримували починаючи з дворічного віку дитини та до досягнення нею п'яти років. Крім того, при платі за користування яслами та дитячими садками, як багатодітним, так і матерям-одиначкам, надавалися пільги: вони сплачували лише 50%.³ З 1 січня 1948 р. відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 25 листопада 1947 р. «Про розміри державної допомоги багатодітним та одиноким матерям» обсяги державних виплат матерям-одиначкам були скорочені вдвічі. Скорочувалися й виплати багатодітним родинам⁴. Пояснювала держава нові обмежені обсяги фінансування покращенням стану добробуту населення у зв'язку з відновленням народного господарства країни.

Таким чином, основними формами ліквідації безпритульності та виховання дітей-сиріт були: виявлення безпритульних і бездоглядних, шляхом проведення масових рейдів за участю

¹ Сборник Законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР: в 2-х томах / ред. кол. Ф.И. Калинычев, М.И. Юмашев, А.В. Калитеевская. – Т.2. – М.: Издательство «Известия советов депутатов трудящихся СССР», 1968. – С. 409.

² Лобова Н.К., 1926 року народження, 1 клас початкової школи. Мешканка м. Курахове Донецької області. Бесіда тривала 20 хвилин. Запис зроблено автором 3 березня 2007 р.

³ Сборник Законов СССР и ... – С. 410-412.

⁴ Там само. – С. 419.

міліції, представників освіти, органів охорони здоров'я, комсомольців та пересічних громадян, направлення виявлених дітей до кімнат міліції, приймальників-розподільників та влаштування дітей звідти до дитячих будинків, будинків дитини, шкіл ФЗН та РУ, на опіку, патронат та всиновлення. З метою ліквідації бездоглядності запроваджувалася система адміністративних та карних покарань, широко застосовувалася практика колективного обговорення поведінки батьків на партійних та комсомольських зібраннях за місцем роботи, проводилася соціальна політика по підтримці одиноких та багатодітних матерів.

На кінець 1943 р. у Донбасі функціонувало сім ДПР, а саме: Ворошиловградський, Старобельський та Ровеньковський Ворошиловградської області та Сталінський, Маріупольський, Дебальцевський і Слов'янський Сталінської області¹. Упродовж 1946 р. у Сталінській області було відкрито ще один приймальник-розподільник у м. Микитівка.

Держава постійно здійснювала нагляд за станом установ, що надавали першочергову допомогу дітям та регулювала їх кількість. Так, 28 вересня 1943 р. було ухвалено постанову РНК УРСР № 370 «Про поліпшення роботи дитячих будинків», націлену на практичне розв'язання проблеми розгортання мережі цих виховних закладів². Цю важливу ділянку роботи тримали під своїм постійним контролем і місцеві органи влади. У жовтні 1943 р. Сталінський обком КП(б)У і облвиконком прийняли постанову «Про дитячі будинки», якою передбачалося організувати по області 25 дитячих будинків на дві тисячі осіб³.

З огляду на масштаби безпритульності (у Донбасі у 1944 р. було затримано 4 739 безпритульних дітей⁴, що становило більше половини дітей-сиріт, які виховувались у дитячих будинках довоєнного Донбасу), мережа дитячих будинків швидко розширювалася. Уже в перші повоєнні роки у Донбасі діяло 79 дитячих будинків (27 у Ворошиловградській і 52 – у Сталінській

¹ ЦДАГОУ, ф. 7, оп. 3, спр. 1226, арк. 3.

² Голиш Г.М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941-1945 рр.: [монографія] / Г.М. Голиш. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2005. – С. 181.

³ Гриценко Т.Т. Піклування партії та уряду про дітей / Т.Т. Гриценко // Український історичний журнал. – 1975. – № 3. – С. 58.

⁴ ЦДАГОУ, ф. 7, оп. 3, спр. 1202, арк. 350.

області), у яких нараховувалося майже 8 тисяч осіб¹ (див. додатки В, Г). Наявність дитячої безпритульності вимагала подальшого збільшення кількості дитячих будинків, яка лише у Сталінській області на січень 1950 р. становила 99 дитбудинків різного типу².

Згідно рішення Ради Міністрів УРСР від 6 вересня 1946 р. за № 628 для повного забезпечення дітей-сиріт та для подальшої ліквідації безпритульності та бездоглядності виконком Сталінської облради депутатів трудящих прийняв рішення від 16 січня 1947 р. про відкриття сьоми дитячих будинків на 630 місць протягом першого кварталу 1947 р.³.

Поряд зі звичайними дитячими будинками державою організовувалися й спеціальні дитячі будинки для виховання дітей воїнів Червоної Армії, партизан Вітчизняної війни, дітей-сиріт, батьки яких загинули від рук німецьких окупантів. Спеціальні дитячі будинки організовувалися за постановами Ради Народних Комісарів СРСР та Ради Народних Комісарів УРСР та знаходилися на утриманні обласних відділів народної освіти⁴.

Перші спеціальні дитячі будинки для дітей воїнів Червоної армії та червоних партизан було створено у 1943 р. за постановою Раднаркому СРСР та ЦК ВКП(б) від 21 серпня 1943 р. у Харківській та Ворошиловградській областях. До середини 1944 р. у Донбасі існувала ціла мережа спеціальних дитячих будинків (див. додаток Д).

Основна частина дитячих будинків підпорядковувалася Наркомату освіти УРСР. Поряд з цим функціонували установи для дітей-сиріт, які створювалися та утримувалися промисловими підприємствами. Ініціаторами цієї благородної справи стали саме підприємства Донбасу⁵. Так, промисловими підприємствами Сталінської області у лютому 1945 р. було відкрито наступні дитячі установи: трест „Дзержинськвугілля” у Дзержинському районі утримував будинок на 125 осіб, електростанція «Зугрес» Харцизького району – на 100 дітей, трест Сніжнянтрацит

¹ Соловей М.О. Повсякденність вихованців дитячих будинків Донбасу (1945-1965 рр.) / М.О. Соловей // Нові сторінки історії Донбасу: зб. наук. ст. / [редкол.: З.Г. Лихолобова (голов. ред. та ін.)]. – 2008. – Кн. 15/16. – С. 251.

² ЦДАВОВУ, ф. Р-2605, оп.8, спр. 225, арк. 47.

³ ДАДО, ф. 326, оп. 4, спр. 513, арк. 97.

⁴ ЦДАГОУ, ф. 7, оп. 2, спр. 57, арк. 19.

⁵ Голиш Г.М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941-1945 рр.: [монографія] / Г.М. Голиш. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2005. – С. 181.

Сніжнянського району – на 60 осіб, трест Зуєвантрацит Катиковського району – на 60 осіб та трест Макіїввугілля Макіївського району – на 30 дітей-сиріт. Навесні цього ж року планувалося відкриття ще дев'яти дитячих будинків при промислових підприємствах Сталінської області (див. додаток Е)¹.

Враховуючи позитивний досвід промислових підприємств Донбасу, 20 вересня 1945 р. РНК СРСР прийняла постанову «Про дитячі будинки при промислових підприємствах». Виконуючи її, підприємства республіки почали відкривати дитячі будинки для дітей, батьки яких працювали у них до війни, звідти пішли на фронт і загинули.

Станом на 1950 р. на базі промислових підприємств Ворошиловградської області було організовано 15 дитячих будинків на 1 195 осіб². На початок 1952 р. при підприємствах металургійної промисловості Сталінської області було 11 дитячих будинків, де виховувалося 800 дітей-сиріт³.

Переважно з об'єктивних причин не завжди і не повсюдно забезпечувалися належні умови утримання вихованців дитячих будинків. Гостро відчувався брак одягу та взуття, меблів та посуду, устаткування для організації дозвілля. Для прикладу, вихованці дитячих будинків Сталінської області на жовтень 1944 р. були забезпечені пальтами лише на 40,5 %, костюмами – 50,2 %, натільною білизною – 27,8 %, взуттям – 42,8 %, матрацами – 71,8 %, ковдрами – 30,1 %, наволочками – 49,6 %, простирадлами – 77,9 %. Не кращою була й ситуація із забезпеченням дитбудинків указаної області меблями. У жовтні 1944 р. вони були обладнані ліжками лише на 24,8 % до потреби, столами – 78,8 %, стільцями – 89 %⁴.

Через відсутність достатньої кількості ліжок діти спали по 2-3 на одному ліжку або взагалі розташовувалися на підлозі. Нестача стільців призводила до того, що вихованці готувалися до уроків сидячі на ліжку або на підвіконнях. Свої особисті речі вони зберігали під матрацами або в коробках під ліжками, а верхній одяг складали на більцях ліжок, оскільки не вистачало

¹ ДАДО, ф. 326, оп. 4, спр. 513, арк. 3.

² ЦДАВОВУ, ф. Р 2605, оп. 8, спр. 255, арк. 41.

³ ДАДО, ф. Р 920, оп. 2, спр. 127, арк. 49.

⁴ Голиш Г.М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941-1945 рр.: [монографія] / Г.М. Голиш. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2005. – С. 211.

шаф та тумбочок¹. Через брак одягу та взуття у холодну пору року діти ходили на прогулянку і навіть у школу лише по черзі.

Не були забезпечені вихованці дитячих установ і елементарними засобами особистої гігієни. Так, у дитячому будинку № 3 м. Слов'янська Сталінської області було обмаль рушників, серветок, носових хустинок, мила².

Багато дитячих будинків були розташовані у будівлях, які абсолютно не відповідали санітарним нормам та потребували ремонту. Не поодинокими були випадки поганого забезпечення дитячих будинків паливом на зимовий період. Так, на початок паливного сезону у 1944 р. по дитбудинках Ворошиловградської області ще не було завезено 1 330 т. вугілля, що складало 81,3 % нестачі. Нестача палива по дитбудинках Сталінської області складала 88, 8 %.³

Часто не відповідало нормам і харчування вихованців установ. Продукти дитячі будинки отримували з перебоями, а їх асортимент був одноманітним. Подекуди на харчування одного вихованця щоденно витрачали в середньому 4 крб. замість запланованих 7 крб. 10 коп.⁴. Досить поширеною була практика, коли дитячим установам поставлялися альтернативні, менш калорійні й корисні продукти: замість м'яса та риби – сир, яєць – яєчний порошок, цукру – печиво тощо.⁵ Утім, аналізуючи матеріально-побутові умови у дитячих будинках, слід пам'ятати, що в повоєнних умовах злидні були буденним явищем. Багато людей недоїдали, мали поганий одяг, мешкали без елементарних побутових умов. Тому для багатьох дітей дитячі будинки з їх недоліками були рятівними, а обсяги постачання дитячих виховних установ продуктами харчування та речами першої необхідності насправді перевищували рівень забезпеченості дітей, що виховувалися у сім'ях. Мешканець м. Сніжне Дубков В.І. так розповідає про своє життя з батьками у звільненому від окупації місті: «Дома позавтракал, а до ужина терпи... ходили в лес, драли яйца – тогда же птицы много было. А в детском доме,

¹ ЦДАГОУ, ф. 7, оп. 13, спр. 109, арк. 25.

² Голиш Г.М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941-1945 рр.: [монографія] / Г.М. Голиш. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2005. – С. 211.

³ Там само.

⁴ ДАДО, ф. Р 2852, оп. 1, спр. 367, арк. 64.

⁵ ДАЛО, ф. П-179, оп. 3, спр. 383, арк. 15.

какой-никакой, а режим».¹ У цілому ж, стан справ в тому чи іншому дитячому будинку залежав не лише від планового державного забезпечення та громадської допомоги, але й від людей, які в них працювали. Директори та вихователі, які відповідально, сумлінно та завзято підходили до виконання своїх обов'язків, власноруч організовували продуктивну роботу підсобних господарств, шукали шефів для проведення ремонтних робіт і, найголовніше, створювали у дитячих будинках сприятливу психологічну атмосферу. Однак, у перші роки відтворення мережі дитячих будинків, обласні та районні відділи народної освіти піклувалися насамперед про те, щоб укомплектувати штат та не пред'являли особливих вимог до якісного складу працівників. Призначення на посади вихователів і навіть директорів дитячих будинків часто відбувалося поспішно, щоб закрити вакансію, а претенденти не мали педагогічної освіти й відповідного досвіду. Так, у 1944 р. 25% виховательських кадрів дитячих будинків Сталінської області до призначення на посади ніколи не працювали з дітьми.² Негативними наслідками такого підходу були антипедагогічні методи виховання, випадки розкрадань майна та розтрат, прояви безгосподарності та нездатність до керівництва.

Дитячі будинки при промислових підприємствах зазвичай вигідно відрізнялись від звичайних, проте їх положення залежало від фінансово-господарського стану базових підприємств, оскільки вони знаходились на їх повному матеріальному забезпеченні. Як правило, кількість дітей в них не перевищувала санітарні норми, вони були відремонтовані, забезпечені необхідними меблями, посудом, білизною. Так, наприклад, у дитячому будинку заводу ім. Сталіна виховувалось 60 дітей. Діти шкільного віку відвідували школу, були забезпечені підручниками та зошитами. До роботи узимку дитячий будинок також був підготовлений – ремонт здійснено, вугілля завезене, одягом та взуттям діти забезпечені³.

Окрім дитячих будинків Міністерства Освіти та дитячих будинків при промислових підприємствах діяли будинки

¹ Дубков В.І., 1934 року народження, середньо-технічна освіта. Мешканець м. Сніжне Донецької області. Бесіда тривала 60 хвилин. Запис зроблено автором 27 червня 2008 р.

² ДАДО, ф. 326, оп. 2, спр. 445, арк. 49.

³ Там само, ф. Р 920, оп. 2, спр. 127, арк. 49.

Міністерства соціального забезпечення (для дітей-інвалідів), Міністерства охорони здоров'я (для дітей до 3-х років) та дитячі будинки, що підпорядковувалися управлінню залізницями.¹

У системі міністерства Соціального забезпечення по Сталінській області на 1947 р. функціонував Авдієвський дитячий будинок для калік-хлопців, розрахований на утримання 50 дітей. У Ворошиловградській області функціонував Попаснянський дитячий будинок для розумово відсталих дітей, розрахований на утримання 40 осіб².

Значна допомога дітям, що залишилися без батьків надавалася громадськими організаціями. Лише на кошти ВЦСПС у Донбасі було організовано п'ять спеціальних дитячих будинків, де виховувалися біля 835 дітей³.

Усі дитячі будинки окрім запланованого фінансування отримували постійну допомогу. Грошові суми надходили на утримання дитячих будинків від військових частин, від різних громадських організацій та закладів. Значний внесок у справу допомоги дітям, що втратили батьків та рідних, зробили колгоспи та радгоспи, які впродовж тривалого часу надавали дитячим будинкам допомогу продуктами харчування, транспортом, сільськогосподарським інвентарем. Багато колгоспів засівали у фонд допомоги дитячим будинкам сотні гектарів землі зерновими культурами, передавали насіння, худобу та птицю.

У середині – другій половині 1940-х років у країні відчувалася недостача продовольства, що викликало загальне зниження рівня споживання, а в 1946-1947 рр. ситуація ускладнилася посухами та неврожаями, що викликало справжній голод. У сирітських установах тоді теж годували бідно. Харчування було триразовим, але складалося в основному з овочів та фруктів. Силами місцевої влади за активної підтримки громадськості для дітей організовувалось додаткове харчування. Так, для дітей-сиріт у м. Макіївка було організовано дві дитячі їдальні на 124 місця, де два рази на день діти отримували безкоштовне харчування. Такі ж їдальні діяли у Ольгінському районі, де 250 дітей фронтовиків щоденно отримували

¹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 73, спр. 333, арк. 13-17.

² Там само, оп. 30, спр. 632, арк. 95.

³ Синицин А.М. Забота о безнадзорных и беспризорных детях в СССР в годы Великой Отечественной войны / А.М. Синицин // Вопросы истории. –1969. - № 6. – С. 27.

трьохразове харчування безкоштовно¹. У м. Дружківка міською комісією з влаштування дітей-сиріт 82 дитини було прикріплено до промислових їдалень міста. На заводі ім. Ворошилова бюро ЦК КП(б)У зобов'язало директорів заводів, секретарів партійних організацій організувати харчування дітей-сиріт та ослаблених дітей при їдальнях².

Важливе значення у справі ліквідації безпритульності мало влаштування дітей-сиріт на виховання до родин трудящих. Незважаючи на злидні повоєнних років, сотні тисяч людей брали сиріт на виховання. Уже у перші роки після звільнення від німецько-фашистських загарбників багато підлітків були усиновлені, взяти на патронування або під опіку. Так, фактична кількість патронованих дітей Ворошиловградської області на 1 січня 1945 р. становила 1 868 осіб³. А протягом 1946 р. по Сталінській області було влаштовано на патронат 757 дітей-сиріт, усиновлено – 133, взято на опіку 267 дітей⁴. До середини 1947 р. по Сталінській області на патронаті вже перебувало 2 911 осіб, під опікою – 832 дитини⁵. Як видно з наведених даних, кількість родин, які виявляли бажання взяти на виховання дитину щорічно збільшувалася. На нашу думку, це пояснювалось багатьма факторами, серед яких були як звичайна людська чуйність та турбота, оскільки багато родин під час війни втратили чи загубили рідних, зазнали моральних травм і таким чином намагалися налагодити власне життя, повернути його у звичайне русло, так і матеріальна вигода, бо деякі форми прийомного виховання передбачали грошову допомогу з боку держави. У будь-якому разі, державна влада підтримувала ініціативність громадян та їх намагання допомогти безпритульним дітям та намагалась максимально використовувати форми прийомного сімейного виховання оскільки прагнула поряд з матеріальним забезпеченням створити для дітей психологічний клімат родини. Окрім цього, з огляду на початковий етап подолання безпритульності як явища, державній владі було досить вигідно максимально влаштовувати дітей-сиріт до родин трудящих через брак дитячих виховних закладів та місць у них.

¹ ДАДО, ф. 326, оп. 2, спр. 1104, арк. 28.

² Там само, оп. 4, спр. 1139, арк. 57.

³ ДАЛО, ф. 1067, оп. 4, спр. 45, арк. 110.

⁴ ДАДО, ф. 326, оп. 4, спр. 513, арк. 92.

⁵ Там само, спр. 1139, арк. 121.

Улаштування дітей-сиріт на патронат, усиновлення та опіку проводилося згідно владних інструкції та являло собою окремі форми сімейного виховання.

Патронат – це форма виховання дітей, що втратили батьків, у родинях громадян за дорученням державних організацій. Влаштування дітей на патронат відбувалося згідно Положення «Про порядок патрунування дітей-сиріт у колгоспах та родинях трудящих», яке було затверджене РНК УРСР 11 червня 1940 р. Положення визначало, що на патрунування могли віддаватися діти віком від 4 до 16 років. Встановлення дітей-сиріт на патрунування до родин трудящих відбувалося на добровільних засадах та скріплювалося договором останніх з відділами народної освіти (див. додатки Ж, З). Громадяни, які виявляли бажання взяти дитину на патронат, згідно з договором, зобов'язувалися забезпечити її харчування та створити належні побутові умови нарівні з іншими членами родини, що включало „місце для снання, збалансоване харчування, одяг, виховання та початкову освіту”. Районний (міський) відділ народної освіти та відділ охорони здоров'я у свою чергу зобов'язувалися виплачувати такій родині щомісячну грошову допомогу, яка становила 50 крб. та періодично двічі на рік перевіряти побутові умови дитини й надавати, у разі можливості, потрібну допомогу.¹ Договір про патрунування складався у трьох екземплярах, які отримували: родина, яка брала дитину на патрунування, відповідний відділ народної освіти та орган опіки.

Органами опіки виступали виконавчі комітети обласних, міських, районних Рад депутатів трудящих, а також сільські Ради. Вони керували усіма органами, які займалися влаштуванням дітей-сиріт до родин трудящих – розглядали річні звіти відділів народної освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, а також зведені річні звіти нижчестоящих виконавчих комітетів по опіці.

Представники органів опіки разом з відділами народної освіти попередньо перевіряли умови родин трудящих, що виявляли бажання взяти дитину на патронат. У першу чергу перевірялися всі члени родини на предмет працевлаштування та за рівнем прибутків. Члени родини обов'язково повинні були мати постійні місця роботи та джерела прибутків, тобто державна

¹ ЦДАГОУ, ф. 7, оп. 3, спр. 1229, арк. 19.

допомога при патруванні не була б головною метою оформлення патронату. І хоча допомога у розмірі 50 крб. на місяць не покривала усіх витрат на утримання дитини, інспекторські перевірки все ж виявляли випадки патрування задля отримання додаткового прибутку. У таких випадках замість виховання діти залишалися без нагляду, приречені на напівголодне існування, займалися жебрацтвом та дрібними крадіжками.

Перевірявся й моральний клімат у родині патронавця. Серед членів родини громадянина, який виявив бажання патрувати дитину не мало бути алкоголік, наркоманів, душевнохворих, а також хворих на епілепсію та гострі й заразні хвороби.¹

Відділи народної освіти постійно вели облік патруваних дітей за єдиною формою, де відображалися усі дані про дитину, а саме: прізвище, ім'я, по батькові, рік народження, стан здоров'я, інформація про родину, у якій знаходиться на патронаті тощо (див. додаток И). Виховання дітей у порядку патрування тривало до досягнення ними 16 років, після чого підлітки розпочинали власне самостійне життя. Утім зв'язок з відділами народної освіти не припинявся. У цей період підліткам надавали одноразову грошову допомогу у розмірі 200 крб. з коштів, що виділялися місцевими бюджетами для потреб патрування.² Окрім цього, дитині допомагали із працевлаштуванням або вступом до навчального закладу.

Необхідно зазначити, що в окремих випадках передбачалося й дострокове розірвання угоди патрування у разі, якщо перевірки виявлялися суттєві порушення умов договору або якщо у родині, яка виховувала дитину відбулися зміни, що заважали нормальному розвитку та вихованню дитини.

Що стосується колгоспного патронату, то він являв собою ще одну форму влаштування дітей, що залишилися без батьків. Колгоспи приймали на утримання та виховання дітей-сиріт свого села за постановами виконкомів селищних та сільських рад депутатів трудящих. Така форма патронату поступово перетворилася на утворення колгоспних дитячих будинків. Вони створювалися коштом колгоспів та сільських громад і піклувалися про дітей у віці від чотирьох до 14 років.

¹ ЦДАГОУ, ф. 7, оп. 3, спр.1202, арк. 140.

² Там само, арк. 144.

Патронованих дітей, у свою чергу, керівники колгоспів всіляко залучали до господарської діяльності на полях та фермах. А трудове навчання у таких дитячих будинках мало сільсько-господарський ухил. Наприклад, один із таких колгоспних дитячих будинків було утворено у Чистяківському районі Сталінської області.¹

Поступово патронат як форма виховання дітей населенням набув значного поширення. За підрахунками істориків В.М. Нікольського та А.С. Бобровського кількість дітей, які знаходились на патронаті у родинах, майже дорівнювала кількості дітей в дитячих будинках. Так, з моменту визволення Сталінської області до 1 липня 1945 р. було влаштовано установами освіти та охорони здоров'я до дитячих будинків 4 041 дитину, а встановлено на патронат 3 958 дітей.²

Але ідеалізувати таку форму боротьби з безнаглядністю та безпритульністю на той час мабуть не варто. Обстеження комісій допомоги дітям при виконках міських рад депутатів трудящих показували, що більшість патронованих дітей перебували в родинах з важкими матеріально-побутовими умовами, які не мали можливості забезпечити їх елементарним – взуттям і більш-менш придатним одягом, через що діти часто пропускали заняття у школі. Так, на початку 1944-1945 навчального року лише у Лисичанському районі Ворошиловградської області з загальної кількості патронованих не ходили до школи більше ніж 30 дітей.³ Найбільш знедолених дітей знімали з патронату та влаштовували до дитячих будинків. Усім іншим надавалася допомога. Так, наприклад, у м. Маріуполь для дітей-сиріт та напівсиріт було організоване харчування для 1 200 осіб по картках посиленого додаткового харчування і для 808 дітей – у столових промислових підприємств. У м. Сталіно усі патроновані діти безкоштовно харчувалися у шкільних та промислових їдальнях, а комісія при міській раді зібрала 28 000 карбованців, які використала для надання допомоги патронованим дітям.⁴ Крім того, патронованим дітям виділялися промислові товари через

¹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 73, спр. 132, арк. 29.

² Бобровський А.С. Соціальна політика радянської держави та її реалізація в Донбасі у 1943 – середині 1960-х років: [монографія] / А.С. Бобровський, В.М. Нікольський – Донецьк: Норд-Пресс, 2008. – С. 229.

³ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 73, спр. 132, арк. 9.

⁴ ДАДО, ф. 326, оп. 4, спр. 1139, арк. 122.

систему торговельних організацій. Додатковим джерелом поліпшення матеріально-побутових умов патронуваних дітей була підтримка з боку громадськості, яка регулярно організовувала збір коштів на їх користь, проводила недільники та місячники допомоги знедоленим дітям, надавала індивідуальну допомогу.¹

Утім були й недоліки й у роботі постійних комісій. У деяких районах умови перебування дітей на патронаті перевірялися не систематично. Архівні джерела свідчать, що справа патрунування дітей була найгірше поставлена у Сталінському, Краснолиманському, Харцизькому, Ольгінському районах Сталінської області. Майже не здійснювала роботу постійна комісія Меловського району Ворошиловградської області.² У деяких районах виконкоми районних рад депутатів трудящих не стежили за цілеспрямованим використанням асигнувань на патронат та промислових товарів, що виділялися для потреб патрунування, у зв'язку з чим мали місце розбазарювання та зловживання грошових та товарних фондів. Такі приклади мали місце у Єнакіївському, Старо-Бешевському, Амвросіївському районах Сталінської області. В архівних документах як правило відбилися саме негативні випадки, тому стверджувати про їх масштаби досить важко. На разі можемо лише констатувати, що були випадки коли винних у розбазарюванні викривали та притягували до судової відповідальності.³

Таким чином, індивідуальне патрунування стало поширеною формою влаштування дітей-сиріт у перші повоєнні роки. Однак наявність суттєвих недоліків як суб'єктивного так і об'єктивного характеру не знайшла втілення цієї форми боротьби з безпритульністю у подальші роки. По-перше, неможливою була централізована допомога з боку органів народної освіти у справі забезпечення патрунованих дітей одягом і взуттям через обмеженість фондів, які були спеціально для цього призначені. Центральні та місцеві органи влади і громадськість широко допомагали патрунованим дітям-сиротам, але ця допомога не могла повністю забезпечити їх потреби для нормального

¹ Коваленко С.С. Сталінське піклування про дітей-сиріт в УРСР / С.С. Коваленко // Радянська школа. – 1948. - № 1. – С. 24.

² ДАЛО, ф. 1067, оп. 4, спр. 45, арк. 272.

³ ДАДО, ф. 326, оп. 4, спр. 513, арк. 96.

розвитку. По-друге, недостатньою була і державна грошова допомога, а саме 600 крб. на рік, родинам, які патрунували дітей. Ці кошти не могли покрити всіх витрат на повне забезпечення дитини, що особливо гостро відчувалося у великих містах, а тому іноді було дуже важко влаштувати на патронат дітей саме через цю причину.¹ З іншого боку, саме наявність хоча й незначної матеріальної допомоги, часто була причиною патрунування, що суттєво впливало на його якість. В умовах повоєнного лихоліття громадяни намагалися покращити власні побутові умови саме за рахунок цієї державної допомоги патрунованим дітям. З огляду на наявні труднощі та проблеми практика патронату поступово стала згортатися, а у 1968 р. взагалі була скасована.² Утім, незважаючи на зазначені недоліки, в найважчий період початкового етапу ліквідації дитячої безпритульності та бездоглядності, коли гостро відчувався брак виховних закладів, виховного персоналу в них, одягу, взуття, меблів та продуктів першої необхідності, практика влаштування дітей на патронат все ж таки виконала свою головну функцію та дозволила забрати з вулиць і влаштувати безпритульних дітей під нагляд дорослих.

Досить ефективною у боротьбі з безпритульністю та бездоглядністю була така форми як опікунство (попечительство). Опіка – це форма охорони особистих та майнових прав дітей, що залишилися без батьків. Опіка встановлювалася відповідно до інструкції Міністерства Освіти УРСР «Про опіку та всиновлення дітей, що залишилися без батьків», затвердженої РНК УРСР від 24 липня 1945 р.³

У травні 1945 р. у Донбасі перебувало під опікою 1 739 дітей.⁴ А на серпень 1946 р. лише у Ворошиловградській області було встановлено на опіку 1 071 дитину⁵. Як правило, опікунами або попечителями ставали родичі дитини, якими керували родинні почуття, а не матеріальний розрахунок. Утім, їх обов'язки могли виконувати не лише близькі родичі дитини, але й зовсім сторонні особи. Різниця між опікуном і попечителем виявлялася лише у віці дитини – дітям до 14 років призначався

¹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 73, спр. 132, арк. 28.

² Зезина М.Р. Социальная защита детей-сирот в послевоенные годы (1945-1955) / М.Р. Зезина // Вопросы истории. – 1999. - № 1. – С. 131.

³ ДАДО, ф. 326, оп. 4, спр. 513, арк. 93.

⁴ ЦДАГОУ, ф. 7, оп. 3, спр. 1226, арк. 10.

⁵ ДАЛО, ф. П-179, оп. 3, спр. 550, арк. 12.

опікун, а з 14 до 18 років, коли неповнолітній отримував право самостійно розпоряджатися заробітком та нести відповідальність перед законом – попечитель.¹ Грошова допомога від держави при опікунстві не виплачувалась. Передбачалось, що кошти на утримання дитини покривалися за рахунок майна підопічного або за рахунок заробітку чи стипендії, якщо підліток працював або навчався. Якщо ж після смерті батьків у дитини не залишилося майна, то виконавчі комітети районних, міських та сільських Рад депутатів трудящих, як органи опіки і піклування, клопотали перед органами соціального забезпечення про видачу опікунові засобів на утримання підопічного.²

Кожна дитина, яка не перебувала під наглядом батьків чи у відповідній дитячій установі підлягала опіці. Обов'язково опіка над дитиною призначалася у випадку смерті обох батьків. В окремих випадках опіка могла бути встановлена й за життя батьків дитини, зокрема, коли батьки через суд були позбавлені батьківських прав, коли обидва з батьків тривалий час не могли займатися вихованням дітей та коли батьки були психічно хворі.

Громадяни, що виявляли бажання стати опікунами дитини зверталися з відповідними заявами до районних (міських) відділів народної освіти або охорони здоров'я. Після розгляду заяви її передавали до районного (міського) виконавчого комітету, який приймав рішення на підставі наступних документів: копії свідоцтва про народження дитини чи іншого документу, що визначав її вік та документів, які засвідчували, що дитина не може виховуватися у батьків за їх наявності. Як і у випадку з патронуванням, не могли бути опікунами алкоголіки, психічно хворі, особи, які у судовому порядку були позбавлені виборчих чи батьківських прав, засудженні та неповнолітні. Органи опіки до призначення опікунів були зобов'язані вжити заходів щодо майна малолітнього, зробити його опис та оцінку.³

Дії опікуна могли бути оскаржені у органах опіки як особами, які перебували під опікою, так і державними установами, громадськими організаціями, а також окремими громадянами. Тому, щорічно опікун звітував перед органами опіки.⁴

¹ Михеева Л.Ю. Опіка и попечительство: Теория и практика / Л.Ю. Михеева; под. ред. Р.П. Мананковой. – М.: Волтерс Клувер, 2004. – С. 216.

² ЦДАГОУ, ф. 7, оп. 3, спр. 1229, арк. 17.

³ Там само, арк. 16.

⁴ Там само, арк. 17.

Незважаючи на відсутність матеріальної допомоги з боку держави при опікунстві, його відсоток був високим, що можна пояснити родинними та сусідськими почуттями людей, що ставали опікунами. Так, на 1 січня 1946 р. загальна кількість дітей, які перебували під опікою у Донбасі становила 1 764.¹ А впродовж 1946 р. лише у Ворошиловградській області під опіку було влаштовано 1 071 дитину.²

Таким чином, на другому місці за розповсюдженням серед форм виховання у прийомних родинах було опікунство. Воно вимагало від опікуна виховання та піклування про підопічного, а також охорони та збереження його майна. Відмінність опіки та патронату була досить умовною, оскільки за своїм призначенням ці форми виховання співпадали. Головним завданням обох інститутів було виховання дітей, які залишилися без батьків. Однак, відмінною рисою патронату була наявність грошової підтримки з боку держави та відсутність кровної спорідненості між патронавцем та підопічним. За діючими законами неповнолітні могли бути віддані на патронат до сімей рідних лише у тих випадках, коли ці близькі не входили до кола осіб, зобов'язаних їх утримувати (тітка, дядько). Однак, на практиці такої різниці за сімейною ознакою між опікою та патронатом не існувало, оскільки матеріали органів опіки говорять про те, що в багатьох випадках відділи народної освіти заключали договори патронату з близькими родичами.³ Це, у свою чергу, було ще однією причиною подальшого скасування патронату.

Усиновлень після війни було небагато. На відміну від патронату та опіки, усиновлення передбачало набагато більше обов'язків по відношенню до дитини з боку усиновителів. Лише одна згадка про те, що усиновлений набував усіх спадкових прав щодо майна усиновителів, може пояснити незначну кількість такої форми сімейного виховання дітей-сиріт. Зазвичай поштовхом до усиновлення були щирі родинні почуття родичів дитини або сусідів та знайомих. Наступною причиною не досить широкого поширення усиновлення була відсутність матеріальної підтримки з боку держави у цьому випадку.

¹ ЦДАВОВУ, ф. 166, оп. 15, спр. 73, арк. 13, 15.

² ДАЛО, ф. П-179, оп. 3, спр. 550, арк. 12.

³ Ершова Н.М. Опекa и попечительство над несовершеннолетними по советскому праву / Н.М. Ершова. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1959. – С. 105.

Процес усиновлення оформлювався відповідно до вже вище зазначеної інструкції Міністерства Освіти УРСР «Про опіку та всиновлення дітей, що залишилися без батьків» і дозволявся лише стосовно малолітніх дітей. Усиновлення дітей, які досягли 10-річного віку без їх згоди не дозволялося. Це було ще однією причиною, через яку всиновлення не набуло значного поширення. Багато дітей не вірили у загибель батьків та продовжували їх чекати, і тому самі не давали згоди на усиновлення.

Як правило, всиновлювали дітей, які не мали батьків. Для всиновлення дитини, яка мала батьків або опікунів потрібна була їх згода. Всиновлення відбувалося за проханням усиновителя за рішенням виконкому районної (міської) ради депутатів трудящих і реєструвалося у місцевому органі запису актів громадського стану. Для всиновлення дитини необхідно було мати відповідні документи, а саме: свідоцтво про смерть обох батьків дитини, або свідоцтво про визнання їх, в установленому порядку, померлими; лікарняну довідку про відсутність хвороб, які могли б загрожувати здоров'ю усиновленого, як у усиновителя, так і в інших членів його родини, які з ним мешкають. Попередньо проводилося обстеження соціально-побутових умов усиновителя, яке здійснювали робітники відділів народної освіти або, за дорученням відділу народної освіти, представники громадськості, якщо всиновлювали дітей чотирьох років і старших і робітниками відділу охорони здоров'я, якщо діти ще не досягли чотирьох років.¹

Усиновлені та їх нащадки набували щодо усиновителів усіх прав та обов'язків рідних дітей усиновителя, як особисті так і майнові. Відповідно при усиновленні привласнювалося усиновленому прізвище та у випадку заяви про це усиновителя можна було привласнити також ім'я по батькові за ім'ям усиновителя.

Усиновлення могло бути скасовано органами опіки та піклування у судовому порядку якщо воно сталося без згоди батьків усиновленого та якщо повернення їх дитини відповідало інтересам останньої. При скасуванні всиновлення

¹ ЦДАГОУ, ф. 7, оп. 3, спр. 1229, арк. 14.

неповнолітнього понад 10-ти років, потрібна була його особиста згода.¹

Отже, здебільшого всиновлювали дітей дошкільного віку. Перевірки умов життя всиновлених свідчили, що вони були більш-менш сприятливі. Документи фіксують такі приклади. Світлану Семиркину шести років, мати якої загинула від голоду під час окупації, а батько загинув на фронті, удочерив садівник колгоспу «Перещепне» Костянтинівського району Сталінської області Веприцький Я.П. Умови проживання дитини були дуже добрі. Дівчинка мала окреме ліжко, чисту та гарну постіль, одяг, взуття, білизну. Дитина була здоровою, веселою і з теплотою та любов'ю ставилися до своїх прийомних батьків.²

Таким чином, усиновлення було найменш розповсюдженою формою боротьби з дитячою безпритульністю. Якщо порівнювати статистичні дані усиновлення по Донбасу з опікою та патронатом, то у 1945 р. його процент був відповідно у дев'ять та три рази менший.³

Отже, всиновлення, опіка, попечительство та патронат зробили вагомий внесок у боротьбі з безпритульністю та бездоглядністю у перші повоєнні роки. Усі зазначені форми виховання дітей-сиріт у прийомних родинах мали юридичне оформлення та окреслювали перелік прав і обов'язків як родин, що приймали дітей на виховання, так і підопічних, а також органів опіки. Поряд з цим, усі форми сімейного виховання у прийомних родинах були майже ідентичними. Усі, хто приймав на виховання дитину виконували стосовно неї певні обов'язки щодо утримання, виховання та навчання. Утім були й відмінності, які сприяли домінуванню одних форм виховання над іншими. Так, найменш розповсюдженим було усиновлення, оскільки не мало грошової допомоги з боку держави та передбачало майнові зобов'язання перед дитиною, а соціально-економічні труднощі повоєнного суспільства торкнулися всіх сфер життя людей, які не наважувалися без додаткової матеріальної підтримки брати на виховання дитину, а, інколи, навіть були вимушені віддавати до державних виховних установ власних дітей, щоб забезпечити їх нормальне харчування та

¹ ЦДАГОУ, ф. 7, оп. 3, спр. 1229, арк. 15.

² ДАДО, ф. 326, оп. 2, спр. 445, арк. 47.

³ ЦДАГОУ, ф. 7, оп. 3, спр. 1226, арк. 10.

виховання. Перше місце за ступенем поширення займав патронат, бо мав, хоча й невелику, але постійну грошову допомогу з боку держави, що певним чином стимулювало громадян. На всиновлення та опіку згоджувалися переважно близькі та рідні дітей, що залишилися без батьків. У випадках патрунування утримувачами виступали зазвичай просто знайомі або сторонні громадяни.

Ще однією формою виховання дітей-сиріт було їх направлення на навчання та працевлаштування. Така робота проводилася з підлітками, які досягли 14 років. Загалом ніяких труднощів з працевлаштуванням дітей не виникало. Потрібно було лише щоб сироти мали освіту не нижче чотирьох класів. У такий спосіб у 1946 р. по Сталінській області були влаштовані 317 підлітків.¹ На навчання направляли до ремісничих училищ, шкіл фабрично-заводського навчання, інститутів та технікумів. По Сталінській області впродовж 1944 р. було організовано 27 ремісничих училищ, три залізничних училища та 102 школи ФЗН.² Працевлаштовували до колгоспів, радгоспів та до різних промислових установ. Так, у 1946 р. у Ворошиловградській області було працевлаштовано 12 підлітків на завод ім. Будьонного. Адміністрація заводу піклувалася про них, створювала належні умови навчання, роботи, отримання кваліфікації.

Проте інколи влаштування підлітків на навчання та роботу до радгоспів і промислових підприємств ускладнювалося через відсутність достатньої кількості гуртожитків та місць у них. Підлітки вимушені були мешкати в переповнених, напівзруйнованих гуртожитках, де не вистачало меблів. Так, учениці школи ФЗН № 19 м. Маріуполь Н. Маленкова, К. Готманова, А. Дорошенко, М. Юхненко в листі до редакції газети «Правда» повідомляли, що вимушені мешкати в жахливих умовах. Кімнати у гуртожитку не зачиняються, а вікна розбиті, що викликає протяги. Не має матраців та подушок і спати доводиться на підлозі.³ Дівчат до РУ та шкіл ФЗН брали мало, тому що ці навчальні заклади були розраховані на підготовку фахівців важкої та вугільної промисловості та могли

¹ ДАДО, ф. 326, оп. 4, спр. 513, арк. 99.

² Там само, оп. 2, спр. 444, арк. 50.

³ Правда. Выездная редакция в Мариуполе. – 1944. – 22 сентября.

запропонувати представницям слабкої статі обмежений перелік професій. У багатьох випадках працевлаштування здійснювалося формально. Праця підлітків на підприємствах не була організована, виховна робота була відсутня. Наприклад, підлітки Гудалов, Сеферов, Курочкін та Магазінський закінчили школу фабрично-заводського навчання за фахом формовщик та мали 3-й розряд. Однак після працевлаштування до ливарного цеху мариупольського заводу «Азовсталь» виконували обов'язки чорноробочих.¹ Як наслідок підлітки залишали місця працевлаштування та знов опинялися на вулицях.² Так, у радгоспі «Гірник» Сталінської області, з 19 дітей, які були направлені на працевлаштування дитячим будинком, лишилося лише вісім дітей, інші втекли.³

Були випадки, коли директори підприємств, не бажаючи зайвих клопотів, відмовлялися приймати на роботу дітей. У зв'язку з цим виконком Сталінської облради трудящих прийняв постанову від 11 липня 1945 р., якою зобов'язав директорів підприємств та керівників установ виконувати план працевлаштування підлітків із приймальників-розподільників та створювати їм усі належні культурно-побутові та матеріальні умови. Керівників підприємств попереджали, що у разі відмови приймати підлітків на роботу, вони будуть каратись по партійній лінії.⁴ Але примусовий характер працевлаштування вихованців дитячих установ не покращував справу оскільки матеріальна база підприємств – потенційних роботодавців – була обмеженою та не давала можливості повноцінно виконувати зобов'язання перед працевлаштованими. Документи, які зберігають архівні фонди, свідчать про подальші відмови керівників підприємств приймати на роботу дітей-сиріт. Так, наприклад, впродовж 1946 р. у м. Сталіно керівники Рутченківського машзаводу ім. Хрущова, заводу ім. 15-річчя ВЛКСМ, Сталінського азотного заводу, металургійного заводу ім. Сталіна, Донбасводтресту, тресту Донбасстетьстрой відмовилися працевлаштувати підлітків.⁵

Таким чином, одразу після звільнення Донбасу від окупації центральною та місцевою владою було проведено значний обсяг

¹ Правда. Выездная редакция в Мариуполе. – 1944. – 22 ноября.

² ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 73, спр. 333, арк. 29.

³ Там само, арк. 30.

⁴ ДАДО, ф. 2794, оп. 1, спр. 194, арк. 15.

⁵ Там само, ф. 326, оп. 4, спр. 475, арк. 84.

робіт та налагоджено систему дій по ліквідації найтяжчих соціальних наслідків війни – дитячої безпритульності та бездоглядності. Для досягнення поставленої мети були задіяні усі можливі відомства, а саме: органи внутрішніх справ, що займалися вилученням безпритульних з вулиць та боротьбою з правопорушеннями неповнолітніх; органи освіти, що спрямовували свою діяльність на влаштування дітей та підлітків віком від чотирьох до 18 років; органи охорони здоров'я, які влаштовували безпритульних віком до чотирьох років; органи соціального забезпечення, які керували опікунськими радами та органи трудових резервів, які допомагали з працевлаштуванням безпритульних та бездоглядних дітей.

Окрім практичної діяльності державою проводилася пропагандистська політика боротьби з безпритульністю, бездоглядністю, дитячою злочинністю. До цієї роботи активно залучалися представники профспілкових, комсомольських організацій та пересічні громадяни. Як результат, значна кількість безпритульних дітей знайшли притулок не лише у дитячих виховних закладах але й у родинах трудящих, були взяті під опіку та на патронат. З огляду на проведену політику вже на початку 1950-х років ситуація поступово стабілізувалася. Спираючись на статистичні дані можемо стверджувати, що безпритульність практично подолали, а дитяче хуліганство спостерігалось переважно через бездоглядність. Утім і в цьому напрямку проводилася активна державна політика, що передбачала адміністративний вплив на батьків, зокрема грошові штрафи, догани за місцем роботи, у решті решт колективний осуд. Не останню роль у справі подолання дитячої бездоглядності займала й державна соціальна політика підтримки материнства.

2.3. Діяльність правоохоронних органів, органів освіти та громадськості по боротьбі з бездоглядністю та безпритульністю

Оскільки дитяча безпритульність – це небезпечне суспільне явище, що характеризується не лише порушенням громадського порядку, але й поступово спричиняє деградацію суспільства, до його ліквідації неодмінно залучалися представники внутрішніх

органів, як головне відомство на шляху забезпечення порядку та спокою на вулицях, органи освіти, як структура без, якої неможливо уявити процес соціалізації підростаючого покоління та громадські органи, як соціально-активні, небайдужі представники суспільства.

Органи міліції становили першу ланку у виявленні знедолених дітей, їх вилученні з вулиць, а часто-густо й зі складу злочинних угруповань та наступному влаштуванні. У своїй діяльності працівники внутрішніх органів керувалися постановами РНК СРСР «Про ліквідацію дитячої безпритульності і бездоглядності» від 31 травня 1935 р., «Про влаштування дітей, які залишилися без батьків» від 23 січня 1942 р., а також наказом Прокурора СРСР «Про посилення заходів боротьби з дитячою безпритульністю, бездоглядністю і злочинністю серед неповнолітніх» від 22 червня 1943 та наказом НКВС СРСР «Про організацію роботи щодо ліквідації дитячої безпритульності і бездоглядності» від 7 червня 1935 року. У цих документах підкреслювалося, що організація допомоги дітям-сиротам – є найважливішою державною справою, а також передбачалося створення відділів у боротьбі з дитячою безпритульністю та бездоглядністю у складі НКВС.¹

Діяльність міліції у справі ліквідації дитячої безпритульності і бездоглядності можна поділити на декілька етапів, тісно пов'язаних поміж собою. Передусім, задля забезпечення порядку та виявлення дітей-сиріт міліція здійснювала повсякденне вилучення безпритульних та бездоглядних з вулиць шляхом постійного чергування та обходів, проведення систематичних рейдів по вокзалах і базарах, підвалах та горищах, тобто у місцях можливого перебування безпритульних. Рейди були поширеним заходом та давали значні результати. Так, чергові наряди дорожнього відділку міліції Північно-Донецької залізниці за перший квартал 1946 р. здійснили вісім рейдів за участю військ МВС та воєнізованої охорони. Унаслідок чого було затримано 1 090 дітей, серед яких виявлено 686 безпритульних та 404 бездоглядні дитини, що були відправлені до приймальників-розподільників, на працевлаштування чи повернуті батькам.² За

¹ Зезина М.Р. Система социальной защиты детей-сирот в СССР / М.Р. Зезина // Педагогика. – 2000. - № 3. – С. 60.

² ДАЛО, ф. П-179, оп. 3, спр. 437, арк. 111.

1947 р. у Макіївському районі Сталінської області органами МВС було проведено 16 рейдів з метою вилучення безпритульних та бездоглядних з вулиць. Як наслідок, було затримано 179 безпритульних дітей та 330 бездоглядних.¹

Після затримання безпритульних, бездоглядних дітей і підлітків, що загубилися, відправляли до дитячих кімнат, спеціально створених при відділках міліції. Наявність таких кімнат пояснювалася неможливістю утримання дітей у загальних ізоляторах через цілком об'єктивні причини – це небезпека тілесних ушкоджень, залякування, згвалтування, які могли чинити дорослі злочинці під час сумісного перебування. Враховувався й контакт, хоча й нетривалий, із злочинцями, що міг негативно вплинути на формування світогляду підлітка. Відповідно до інструкції НКВС СРСР від 7 червня 1935 р. «Про порядок затримання та подальшого влаштування безпритульних і бездоглядних дітей» дитячі кімнати міліції мали бути добре освітленими, чистими, мати стільці, столи та вмивальник. Окрім цього, вони мали забезпечуватися дитячими книжками та газетами. Безпосередньо для роботи з дітьми зі складу робітників міліції призначався витриманий, бажано з педагогічною підготовкою інспектор, який опитував дітей.²

Яким же насправді був стан дитячих кімнат міліції Донбасу у перші повоєнні роки? Результати перевірки кімнат міліції Сталінської області, проведеної у 1946 р. виявили, по-перше, недостатню кількість дитячих кімнат міліції. Так, замість запланованих 27 дитячих кімнат, по Сталінській області у 1946 р. діяла лише 21. Зовсім не було дитячих кімнат міліції у м. Горлівка, лише одна замість трьох малася в м. Макіївка.³ Зазначена проблема мала об'єктивні причини – гострий брак приміщень. Так, наприклад дитяча кімната при 1-му відділку міліції м. Сталіна перебувала у такому руйнівному стані, що дітей могли там розміщувати тільки влітку.

Приміщення дитячої кімнати при 13-му відділку міліції м. Сталіно було дуже вологим. А, наприклад, дитяча кімната у м. Дебальцеве була розташована сумісно з паспортним столом.⁴

¹ ДАДО, ф. Р 303, оп. 2, спр. 152, арк. 9.

² История милиции Украинской ССР в документах и материалах 1917-1937. – Т.1. – Киев, 1969. – С. 850.

³ ДАДО, ф. 326, оп. 4, спр. 513, арк. 48.

⁴ ДАДО, ф. 326, оп. 4, спр. 513, арк. 48.

Подібний стан речей спостерігався й у дитячих кімнатах при відділках міліції Ворошиловградської області.¹ По-друге, обладнання кімнат міліції у переважній більшості було в поганому стані. Не вистачало стільців і столів, книг та наочного матеріалу для організації проведення часу під час перебування дітей у кімнатах. По-третє, дитячим кімнатам міліції катастрофічно не вистачало кваліфікованих співробітників, що відбивалося на якості спілкування із затриманими, проведення з ними профілактичної роботи.

Вказані недоліки були зумовлені перш за все соціально-економічними труднощами повоєнного часу. Однак слід зауважити, що зусилля місцевої партійної влади щодо ліквідації негативних соціальних наслідків та активна участь громадськості у справі дотримання громадського спокою поступово мали свої результати і справа у боротьбі з дитячою безпритульністю та бездоглядністю поступово нормалізувалася.

Як свідчать архівні документи, до кожної дитячої кімнати міліції в середньому доставляли по чотири, п'ять дітей на добу.² Проте були й винятки. Так, до дитячої кімнати Центрального Климовського району м. Ворошиловграда щоденно приводили по 10-12 дітей.³ Окрім спеціалізованих рейдів по вилученню бездоглядних та безпритульних дітей з вулиць до кімнат міліції діти також потрапляли завдяки пильності та небайдужому ставленню до їх долі пересічних громадян.

Органи міліції затримували дітей на вулицях за порушення громадського спокою (катання на буферах трамваїв, пошкодження дерев та кущів, псування квітів, биття вікон та ліхтарів, бійки у громадських місцях, а також жебрацтво та кишенькові крадіжки). Направляючи затриманих безпритульних та бездоглядних до кімнат міліції, черговий міліціонер обов'язково складав протокол затримання.

Кімнати міліції призначалися для утримання дітей впродовж 8-10 годин. Однак, інколи, у зв'язку з переповненням приймальників-розподільників, які були наступним закладом, куди направляли затриманих, діти-сироти залишалися у кімнатах

¹ ЦДАВОВУ, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 594, арк. 530.

² ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 73, спр. 132, арк. 21.

³ ЦДАВОВУ, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 594, арк. 529.

міліції більше визначеного терміну.¹ Під час перебування дітей у кімнатах міліції з ними проводили відповідну роботу, а саме: дізнавалися під час розмови місце народження та вік; з'ясовували, чи має дитина батьків або осіб, які виконували їх обов'язки; чи навчається і де, якщо ні, то чому; з'ясовували, чи була дитина у дитячих закладах, і, якщо втекла звідти, то чому.

По закінченні опитування дітей та підлітків відправляли до приймальників-розподільників, якщо затриманий був безпритульним або його батьки мешкали у іншому місті. Якщо ж дитина виявлялася бездоглядною, то її повертали батькам, з якими попередньо проводили роз'яснювальну роботу, повідомляли про факт поганого виховання дитини за місцем їх роботи, а також залежно від ступеня скоєного дитиною правопорушення, притягували до адміністративної або карної відповідальності.²

Таким чином, дитячі кімнати міліції були першим пунктом на шляху ліквідації дитячої безпритульності і бездоглядності та мали, безперечно, велике значення. Утім, на початковому етапі функціонування вони стикалися з певними організаційними труднощами, які позначалися на процесі влаштування дітей-сиріт, що загалом не зменшували їх позитивної ролі. На початку 1950-х років по Ворошиловградській області діяло сім дитячих кімнат міліції, а саме: дві – в обласному центрі (1-го Климовського та 2-го Кам'янобродського відділків міліції) та по одній в Кадіївці, Попасній, Ворошиловську, Красному Лучі, Лисичанську. По Сталінській області функціонувало понад 27 дитячих кімнат міліції. Окрім цього, у районах вказаних областей, де не було спеціальних дитячих кімнат міліції, діяли чергові кімнати, куди співробітники внутрішніх органів доставляли затриманих безпритульних та бездоглядних.³

Як вже зазначалося, наступним пунктом влаштування осиротілих дітей були приймальники-розподільники. Згідно з положенням «Про приймальник-розподільник НКВС» від 7 липня 1935 р. він представляв собою заклад закритого типу для короткотривалого перебування (не більше одного місяця)

¹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 73, спр. 132, арк. 9.

² Історія міліції Української ССР в документах... - С. 851.

³ Михайленко П.П. Історія міліції України у документах і матеріалах: У 3-х т. / П.П. Михайленко, Я.Ю. Кондратьєв. – К.: Генеза, 2000. – Т.3. – С. 470.

безпритульних, вилучених з вулиць дітей та підлітків у віці до 16 років із подальшим розподілом їх по дитячих установах відповідного типу. У приймальниках-розподільниках діти проходили санітарно-гігієнічну обробку, медичний огляд; співробітники вивчали причини, які привели дитину на вулицю, з'ясовували та уточнювали дані про минуле життя, докладали зусилля для відновлення зв'язку безпритульних з родинами, з яких вони пішли, а також створення умов для їх повернення до родини. З дітьми у приймальниках проводили й виховну роботу, яка передбачала прищеплення безпритульним початкових культурно-побутових навичок. Після обліку та реєстрації безпритульних, що проходили через приймальник-розподільник, їх розподіляли до дитячих будинків Міністерства освіти, Міністерства здоров'я, Міністерства соціального забезпечення та до трудових колоній НКВС.

Приймальники-розподільники повинні були працювати цілодобово, а дітей приймали до них беззаперечно. Дітей приводили і робітники міліції, і представники громадських організацій, а також пересічні громадяни. Були випадки коли діти приходили самостійно.¹ На кожного безпритульного заводили реєстраційну картку, до якої вносили відомі дані про дитину, результати спостережень, а згодом і місце його подальшого перебування.

У досліджуваний період у Донбасі діяло сім ДПР: п'ять – у Сталінській області (Сталіно, Микитівка, Дебальцеве, Слов'янськ та Маріуполь) та три – у Ворошиловградській (Ворошиловград, Старобільськ і Ровеньки). Усі приймальники займали окремі приміщення і знаходилися на державному утриманні. Також вони мали підсобні господарства та отримували допомогу від шефських організацій.

Умови утримання в дитячих приймальниках-розподільниках важко було б назвати задовільними. Переважна більшість їх розташовувалась у непридатних, часто напівзруйнованих приміщеннях. Так, усі розподільники Сталінської області потребували ремонту, здійснення якого ускладнювалось через відсутність будівельних матеріалів, транспортних засобів та робочої сили.² Окрім цього, бракувало речей першої необхідності

¹ История милиции Украинской ССР в документах... - С. 855.

² ДАДО, ф. 326, оп. 2, спр. 445, арк. 161.

– меблів для спальних та класних кімнат, ковдр, подушок, білизни та одягу. Так, Сталінський приймальник-розподільник у 1943 р. зовсім не мав постільної білизни. Приміщення приймальника були холодними та вологими. Майже повністю були відсутні медикаменти.¹ Не вистачало кімнат для хворих дітей. Нерідкими були випадки, коли в ізоляторах на одному ліжку розміщувалося по дві-три дитини з різними хворобами.²

Разом з тим, спостерігалось значне перевантаження ДПР (див. додаток К). Так, при загальній плановій пропускній спроможності всіх розподільників Сталінської області в 205 дітей станом на 16 жовтня 1946 р. в них утримувалося 700 осіб. Лише у приймальнику-розподільнику м. Сталіно при плановому контингенті у 50 дітей - знаходилося біля 190 осіб.³ При цьому кількість дітей, що потрапляли до приймальників, значно перевищувало дітей, які звідти розподілялись по інших установах або повертались до родин. Наочно демонструють загальний стан дитячих приймальників-розподільників Донбасу статистичні дані по приймальнику м. Сталіно, наведені у табл. 2.2.

Таблиця 2.2 ⁴

**Динаміка змін кількісного складу утриманців
Сталінського ПР**

	вересень	жовтень	листопад
Кількість дітей у ПР станом на 1 число місяця 1946 р.	273	362	541
Прибуло впродовж місяця	267	437	331
Відбуло впродовж місяця	178	258	301
Залишилося на кінець місяця	362	541	571

Отже, щомісяця дитячі приймальники-розподільники приймали значну кількість дітей, яка щонайменше втричі перевищувала їх планову місткість. Влаштування ж знедолених дітей з приймальників-розподільників до відповідних виховних установ не встигало за потоком безпритульних, які прибували. Постійне переповнення приймальників-розподільників не

¹ ЦДАГОУ, ф. 7, оп. 3, спр. 1202, арк. 8.

² Зезина М.Р. Система соціальної захисти дітей-сирот в СРСР / М.Р. Зезина // Педагогіка. – 2000. - № 3. – С. 62.

³ ДАДО, ф. 326, оп. 4, спр. 475, арк. 84.

⁴ Там само, арк. 101, 106.

дозволяло створити нормальні умови для утримання дітей-сиріт. Окрім елементарної нестачі мануфактури, виникала загроза спалаху епідемічних захворювань. У Сталінському, Микитівському та Слов'янському розподільниках у 1946 р. поширилися інфекційні захворювання, зокрема кір та паротит.¹ У таких випадках у ДПР оголошувався карантин, а їх робота була паралізована на невизначений термін, що, у свою чергу, вело до переповнення решти дитячих приймальників.

Причиною затримки дітей у приймальниках-розподільниках були і відмови директорів підприємств, дитячих будинків, шкіл фабрично-заводського навчання та ремісничих училищ приймати дітей на працевлаштування, утримання та навчання, відповідно. Так, у м. Сталіно були випадки, коли керівники Рутченківського машзаводу ім. Хрущова, Сталінського азотного заводу, Металургійного заводу ім. Сталіна відмовлялися працевлаштовувати підлітків. У деяких випадках діти, що спрямовувалися за путівками обласного відділу народної освіти до дитячих будинків, останніми не приймалися. Так, у вересні 1946 р. директор Ульяновського дитячого будинку з 11 дітей прийняв лише п'ять, мотивуючи свою відмову відсутністю вільних місць. 29 вересня директор Волноваського дитячого будинку не прийняв трьох дітей із Сталінського приймальника-розподільника. Відмову пояснив браком постільного та іншого приладдя.² Приблизно такими були справи і в інших дитячих приймальниках-розподільниках. Завод «Червоний металіст», Ново-Содовий завод м. Слов'янська категорично відмовлялися приймати підлітків на працевлаштування. Директор школи ФЗН при будівельній ділянці ст. Дебальцеве Ларкін також не приймав дітей-сиріт, мотивуючи це тим, що не має необхідних матеріальних умов та виховного персоналу.³ У таких випадках втручалися обласні та міські виконкоми і прокуратури, фактично силоміць зобов'язуючи установи та підприємства влаштовувати дітей та підлітків. Зрозуміло, що така практика не могла вирішити проблему, що призводило не тільки до матеріальних труднощів, але й до ускладнень з соціалізацією дітей та підлітків у нових, не завжди дружелюбних до них колективах.

¹ ДАДО, ф. 326, оп. 4, спр. 475, арк. 100.

² Там само, арк. 85.

³ Там само.

Найвні труднощі, організаційні прорахунки та недоліки приводили до втеч дітей. У жовтні 1943 р. з приймальників-розподільників Ворошиловградської області з 124 прийнятих дітей втекли 40 осіб.¹ За перший квартал 1946 р. з дитячих приймальників-розподільників Сталінської області втекла 21 дитина.² Ще однією причиною дитячих втеч було неухвалене ставлення до них співробітників приймальників, які не часто-густо не мали не тільки відповідної кваліфікації, але й іноді взагалі досвіду роботи з дітьми. Часто опитування та вивчення умов життя дітей здійснювалося поверхово. Як наслідок, з розподільників до дитячих будинків інколи відправлялися підлітки, старші 14 років, а подекуди й правопорушники. Такі діти втікали по дорозі до виховного закладу або ж дезорганізували роботу вже у дитячому будинку, а найчастіше втікали з нього після того, як одержували одяг та взуття.³

Поступово робота приймальників-розподільників налагоджувалась. Відповідно до розпорядження Міністерства освіти, під час розподілу дітей до дитбудинків у кожному приймальнику був присутній представник відділу народної освіти.⁴ Покращилися матеріальний стан приймальників-розподільників та виховна робота з дітьми. У дитячих приймальниках були влаштовані різноманітні гуртки (драматичний, хоровий, фізичної культури, образотворчого мистецтва та ін.), з вихованцями проводилися навчальні заняття, бесіди індивідуального та колективного характеру, перегляди кінострічок.⁵ Означені заходи підвищили авторитет приймальників-розподільників, доказом чого були випадки самостійної явки дітей до них. Так, до приймальників Ворошиловградської області в перші місяці 1944 р. самостійно приходило до 50 дітей щомісяця.⁶

Отже, на шляху подолання безпритульності значну роль відігравали дитячі приймальники-розподільники, серед функцій яких були не лише прийом та розподіл по виховних закладах дітей та підлітків, але й початкова їх адаптація та соціалізація.

¹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 73, спр. 132, арк. 2.

² ДАДО, ф. 326, оп. 4, спр. 513, арк. 50.

³ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 73, спр. 132, арк. 225.

⁴ ДАДО, ф. 326, оп. 4, спр. 513, арк. 118.

⁵ Там само, ф. 903, оп. 1, спр. 180, арк. 4-5.

⁶ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 73, спр. 132, арк. 2.

Важливою складовою у боротьбі з безпритульністю та бездоглядністю був розшук дітей. Відомо, що органи міліції проводили велику роботу з розшуку зниклих людей під час війни. У складі паспортного відділу НКВС СРСР діяло центральне довідкове бюро. При ньому працював спеціальний довідковий відділ з розшуку дітей за заявами громадян. Такі аналогічні структури мали всі підрозділи міліції від республіканських до обласних. Ці органи мали дані про місцезнаходження дітей, які перебували в дитячих приймальниках-розподільниках і були направлені до дитячих установ або на патронат, а також тих, що були працевлаштовані. Зазначені дані поступали від народних комісаріатів освіти, здоров'я, соціального забезпечення, Управління трудових резервів та дитячих приймальників-розподільників НКВС до довідково-адресних столів. Робота відділів з розшуку дітей мала реальні результати та високо оцінювалася населенням, про що свідчили численні подяки громадян, що надходили на адресу працівників міліції.¹ Так, громадянка Ф.І. Пантелійчук, мешканка м. Старобільська Ворошиловградської області, під час евакуації втратила зв'язок з власними дітьми Ідою та Володимиром, які перебували у дитячому будинку Ізмаїльської області. Під час війни дитячий будинок був евакуйований, і співробітник довідково-адресного столу знайшов дітей у Медвенському районі Курської області.²

Окрім основних службових обов'язків з оперативно-адміністративної роботи, органи міліції проводили виховну, пропагандистську діяльність серед населення та молоді. Робітники міських та районних відділів Міністерства Внутрішніх справ у боротьбі з дитячою безпритульністю та бездоглядністю систематично проводили у клубах, на відкритих площах, підприємствах, у школах публічні лекції на теми «Принципи виховання дітей в радянський час», «Права та обов'язки батьків у справі виховання дітей», «Батьківський авторитет» тощо. Так, у порядку проведення масово-роз'яснювальної роботи, співробітники дитячих кімнат міліції м. Сталіно у 1944 р. 154

¹ Лагоша М.М. Діяльність міліції України по ліквідації дитячої безпритульності і бездоглядності в післявоєнні роки (1946 – 1953 рр.) / М.М. Лагоша // Схід. – 2003. - № 7. – С. 83.

² ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 73, спр. 132, арк. 23.

бесіди зі школярами, 91 – з батьками, 52 – з педагогами тощо.¹ За три квартали 1946 р. ними було зроблено 128 доповідей на пленумах районних та селищних рад, проведено 433 бесіди з учнями шкіл, батьками та населенням з охопленням 35 551 особи.² Зараз важко оцінити вплив цих заходів на профілактику таких явищ, як бездоглядність, дитяча злочинність, але безпосередній контакт органів міліції з дітьми, їх батьками створював певну атмосферу довіри, взаємодопомоги.

Отже, слід відзначити, що органи внутрішніх справ відігравали важливу роль у боротьбі з розповсюдженими наприкінці та після війни явищами: дитячою безпритульністю та бездоглядністю. Незважаючи на об'єктивні труднощі, проблеми та прорахунки в організації цієї справи, у цілому можна вважати її успішною. Поєднання різноманітних форм і методів щодо виявлення і влаштування «дітей вулиць», взаємодія з місцевими партійними та адміністративними органами, активне залучення громадськості давало позитивні результати, серед яких особливо показовим було те, що діти самі приходили до приймальників-розподільників та кімнат при відділках міліції.

Разом з тим, важливе місце у справі допомоги дітям-сиротам, безпритульним та бездоглядним посідала діяльність Міністерства Освіти УРСР. До компетенції відділів народної освіти входило: виявлення та облік дітей, що залишилися без батьків; влаштування дітей-сиріт до дитячих виховних установ, на виховання до родин трудящих, на навчання та працевлаштування; здійснення контролю за умовами, у яких перебували знедолені діти. Серед обов'язків органів освіти було й утримання дитячих будинків, а саме: їх фінансування, забезпечення керівним та виховним складом працівників, обстеження матеріально-побутових умов. Так, у Постанові виконкому Сталінської облради депутатів трудящих і бюро обкому КП(б)У від 14 жовтня 1943 р. «Про дитячі будинки Сталінської області» зазначено: «п. 3. Зобов'язати ОблВНО і Облфінвідділ забезпечити безперервне фінансування дитячих будинків; п. 4. Зобов'язати міськкоми та райкоми КП(б)У, Обком

¹ Шевченко А.Є. Боротьба співробітників транспортної міліції України з дитячою безпритульністю та бездоглядністю (1941-1945 рр.) / А.Є. Шевченко // Наука. Релігія. Суспільство: [зб. наук. праць / гол. ред. А.Г. Шевченко] – Донецьк: ППШ «Наука і освіта», 2003. - № 1 – С. 168.

² ДАДО, ф. 326, оп. 4, спр. 252, арк. 15

ЛКСМУ, ОблВНО забезпечити дитячі будинки найкращими викладацькими кадрами; п. 5. Запропонувати ОблВНО охопити усіх дітей-сиріт шкільного віку навчанням у школах, дітей старших 14 років працевлаштувати до шкіл ФЗН і ремісничих училищ; п. 7. Виділити дитячим будинкам по заявкам ОблВНО з фондів, що надходять до області промислові товари (одяг, взуття, трикотаж, мануфактуру тощо)».¹

Щоквартально районні та міські відділи народної освіти звітували перед обласним відділом народної освіти (ОблВНО) про облік та влаштування дітей-сиріт. На підставі цих відомостей ОблВНО складав зведення по області і один примірник цього зведення надсилав до Міністерства Освіти УРСР. Такі щоквартальні та річні звіти зберігаються у фонді Міністерства Освіти УРСР, у фондах обласних відділів народної освіти Донбасу, а також у фонді центрального комітету комуністичної партії України.² Вони дозволяють досліднику простежити рівень активності органів освіти у справі влаштування дітей-сиріт по всіх напрямках, як то усиновлення, опіка, влаштування до дитячих будинків, на індивідуальний та колгоспний патронат, працевлаштування. Так, наприклад, зведена відомість про влаштування дітей-сиріт по Сталінській і Ворошиловградській областях за 1944 р. свідчить, що поряд з суттєвою діяльністю органів освіти все ж таки необхідною була подальша діяльність, оскільки ще багато дітей залишалися невлаштованими.

Таблиця 2.3³

Відомість про влаштування дітей-сиріт на 01.12.1944 р.

Область	Взято на облік дітей-сиріт	Влаштовано						Всього влаштовано	Не влаштовано
		до дитбудинків	на індивідуальний патронат	на колгоспний патронат	На усиновлення	під опіку	працевлаштовано		
Сталінська	10 103	3787	2534	393	425	1210	728	9 077	1 026
Ворошиловградська	5 600	2084	1556	-	120	942	542	5 244	356

¹ Там само, ф. Р 5154, оп. 1, спр. 1, арк. 42.

² ЦДАВОВУ, ф. 166, оп. 15, спр. 25, 73, 165, 292; ДАЛО, ф. 1067, оп. 4, спр. 144; ДАДО, ф. Р 2852, оп. 1; ЦДАГОВУ, ф. 1, оп. 73, спр. 132, 243.

³ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 73, спр. 132, арк. 76.

Як видно з табл. 2.3, найпоширеним видом влаштування дітей було влаштування їх до дитячих будинків. На другому місці був патронат, потім опіка, працевлаштування і усиновлення. Такий розподіл був закономірним, бо процес соціалізації у першу чергу був покладений на органи державної влади, які запропонували дитячі будинки як спосіб утримання знедолених дітей. Інші ж види допомоги дітям-сиротам базувалися на активності громадськості, рівень якої незважаючи на підтримку та заохочення з боку держави все ж таки був невисоким. Значною була й кількість дітей, які продовжували чекати на подальше влаштування.

Кожен квартал районні та міські відділи народної освіти уточнювали й кількість патронованих дітей. Також раз на рік вони проводили перепис патронованих та складали відповідні звіти. Під час переписів обстежували умови життя дітей. Зазвичай обстеження виявляли їх скрутне матеріальне становище. З фонду Міністерства освіти УРСР місцеві органи освіти надавали допомогу патронованим дітям. Так, упродовж 1945 р. Сталінський ОблВНО видав для патронованих через міські та районні відділи народної освіти: 1 630 костюмів, 1 363 сукні, 27 спідниць, вісім пар шкарпеток, 145 пар валянок.¹ При загальній кількості патронованих дітей у 1945 р. по Сталінській області – 3 098 – така кількість промислових товарів не дозволяла суттєво покращити їх матеріальне становище. У Краматорському районі з 38 дітей, які стояли на патронаті, 28 дітей жили у скрутних умовах. Наприклад, діти Аксьонові – Віктор та Катерина – мешкали у бабусі 70-річного віку. Матеріально-побутові умови, в яких перебували діти були дуже поганими оскільки бабуся до праці була вже неспроможна, а віддавати дітей до дитбудинку категорично відмовлялася. Діти не мали змінної білизни, теплою одягу, були дуже погано взутті. Також у бабусі мешкали й двоє дітей Щукіних, батько яких загинув на фронті, а мати померла. Діти ходили до школи, але через поганий одяг часто пропускали заняття.² Погано контроль за патронованими здійснювався в Сталінському, Харцизькому та Краснолиманському районах. Тут у 1946 р. не було навіть актів обстеження умов, в яких перебували патроновані діти. У деяких районах ОблВНО та

¹ ДАДО, ф. 326, оп. 4, спр. 513, арк. 6.

² Там само.

виконками районних рад депутатів трудящих не стежили за правильністю використання асигнувань на патронат, у зв'язку з чим мали місце розбазарювання грошових та товарних фондів. Таким прикладом можуть слугувати Єнакіївський, Старобешівський, Амвросіївський райони Сталінської області.¹ У 1951 р. на патрунування дітей Ворошиловградської області було асигновано 3 446 800 крб., а використано лише 2 958 000 крб.². Наявність неповного використання коштів було прямим наслідком поганого контролю з боку органів освіти за розподілом грошей на місцях призначення. Винних у використанні грошей не за призначенням притягували до судової відповідальності. Так, за результатами ревізії Сталінського обласного відділу народної освіти від 8 червня 1946 р. було виявлено привласнення 36 604 карбованців завідуючим Єнакіївським райВНО Гутовським. Він здійснював розкрадання коштів за рахунок використання матеріальної допомоги, яка призначалася патрунованим дітям та планувалася для розподілу по дитячих будинках. Гутовський був звільнений з роботи та засуджений³. Добре піклувалися про відповідну категорію дітей в Костянтинівському, Макіївському та Слов'янському районах. У цих районах для патрунованих дітей були створені їдальні, де вони отримували безкоштовні обіди, забезпечували дітей підручниками та зошитами, на свята дарували подарунки.

Патруновані діти отримували щомісячну допомогу від районних та міських відділів народної освіти в розмірі 50 крб.⁴. Утім були випадки, коли з боку робітників відділів народної освіти допускалися зловживання службовим становищем. Так, завідувач Новосвітловським районним відділом народної освіти Матюнін передав дитину на патронат громадянці Городовиченко з 1 червня 1945 р. Однак на 1 червня 1946 р. договір так і не було укладено, а грошова допомога на утримання дитини не надавалася.⁵

З вересня 1945 р. систему контролю за умовами перебування дітей під патрунатом було посилено. Після здійснення перевірок міськими та районними відділами народної освіти, патрунованих

¹ ДАДО, ф. 326, оп. 4, спр. 513, арк. 95.

² ЦДАВОВУ, ф. Р 2605, оп. 8, спр. 594, арк. 284.

³ ДАДО, ф. Р 2852, оп.1, спр. 367, арк. 258.

⁴ Там само, ф. 326, оп. 4, спр. 513, арк. 6.

⁵ ДАЛО, ф. П 179, оп. 3, спр. 550, арк. 16.

дітей, які не були забезпечені речами першої необхідності, не отримували належного догляду і виховання, знімали з патронату та влаштовували до дитячих будинків. Багато дітей дійсно перебували в умовах непридатних для повноцінного виховання. Так, лише у Ямському та Амвросіївському районах Сталінської області довелося зняти з патронату 28 дітей.¹

Здійснювати постійний контроль за патронованими, всиновленими і підопічними інспектурі ОблВНО та районним і міським відділам народної освіти допомагали позаштатні інспектори по боротьбі з дитячою безпритульністю та бездоглядністю, які виділялись районними відділами народної освіти. Вони набиралися зазвичай з вчителів, робітників дитячих будинків та садків. Ділянкою їх роботи була школа з прилеглим мікрорайоном. Залежно від кількості дітей на такій ділянці могли працювати два або більше інспектори.

Робота позаштатного інспектора переважно спрямовувалась вказівками відділів народної освіти. Разом з тим вони проводили роботу й за власною ініціативою. Завдяки зв'язкам з громадськістю та населенням позаштатні інспектори, як правило, вчасно дізнавалися про дітей, які потребували влаштування та додаткової допомоги. Окрім повсякденного нагляду, двічі на рік вони проводили контрольне обстеження всіх дітей, які перебували під опікою та на патронаті.²

Таким чином, позаштатні інспектори по боротьбі з дитячою безпритульністю та бездоглядністю були активними учасниками у створенні нормальних умов виховання дітей-сиріт. Так, усього на 1952 р. у міському відділі народної освіти м. Сталіно було 20 позаштатних інспекторів.³ Вони здійснювали обстеження родин підопічних, перевіряли їх матеріально-побутові умови, надавали посильну допомогу у школі.

Позаштатний інспектор Мар'євської початкової школи М.С. Шунтова писала в акті обстеження від 14 травня 1952 р., що сирота Власенко Галина Климівна мешкає у тітки у поганих матеріальних умовах. Дівчинка два рази хворіла на менінгіт, через що погано встигає у школі – вже три роки у першому класі.

¹ ДАДО, ф. 326, оп. 4, спр. 513, арк. 7.

² Ершова Н.М. Опіка и попечительство над несовершеннолетними по советскому праву / Н.М. Ершова. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1959. – С. 26.

³ ДАДО, ф. Р 920, оп. 2, спр. 127, арк. 218.

Інспектор М.С. Шунтова займалася з нею додатково, відвідувала вдома, перевіряла домашнє завдання. З боку тітки практично ніякої допомоги дівчинці у навчанні не було. Галина часто приходила до школи брудною, запізнювалася. М.С. Шунтова пропонувала віддати дівчинку до дитячого будинку, проте тітка відмовлялася, бо окрім неї нікого не мала.¹

Такі приклади наглядно демонструють складність післявоєнної доби, коли родинні почуття не завжди могли бути підкріпленні належною турботою та увагою. Необхідність забезпечення пристойного рівня життя вимагала від дорослого населення проведення більшості часу на роботі, через що діти часто відчували брак уваги та виховання. Нерідко діти не отримували необхідного догляду через похилий вік утримувача. В таких випадках діяльність позаштатних інспекторів була дуже доречною та дозволяла підтримувати дітей, що залишилися без батьків, надавати їм усіяку допомогу у навчанні та вихованні і при цьому не розривати зв'язок із прийомною або кровною родиною.

ОблВНО постійно стежив й за функціонуванням дитячих будинків та робив усе можливе для покращення їх роботи: зміцнював їх матеріальну базу, намагався забезпечити необхідною кількістю педагогічного персоналу. І якщо в перші роки періоду, що досліджується якісний склад працівників дитячих виховних установ був на низькому рівні, про що мова йшла у підрозділі 2.2, то поступово увага до вирішення кадрових питань посилюється. Так, у серпні 1947 р. Міністерство освіти УРСР відправило у Сталінську область інспектора, який протягом двох тижнів вивчав роботу сектору дитячих будинків облВНО. За результатами цієї перевірки з роботи були звільнені п'ять директорів та десять завучів.² На директорів дитячих будинків, де неодноразово були зафіксовані випадки втеч, відділи народної освіти накладали адміністративні стягнення, а інколи й притягували до карної відповідальності. Наприклад, директора Корсунського дитбудинку Барцехівського, який не створив належних умов для дітей, що призвело до масової їх втечі було

¹ ДАДО, ф. Р 920, оп. 2, спр. 127, арк. 219.

² Соловей М.О. Кадри дитячих будинків Сталінської області в 1943-1958 рр. / М.О. Соловей // Нові сторінки історії Донбасу: зб. наук. ст. / [редкол.: З.Г. Лихолобова (голов. ред. та ін.)]. – 2007. – Кн. 13/14. – С. 237.

знято з роботи, а справу передано до суду. Директору Волноваського дитячого будинку Морозову Н.К. за погану організацію побуту дітей і випадки їх втеч у грудні 1946 р. було оголошено догану.¹

Інспекторські перевірки виявляли багато фактів, коли продукти харчування, що видавалися для потреб дитячих будинків не доходили до місць призначення. Так, директор Селідовського дитячого будинку Шерстюк у необмеженій кількості випишував харчі з комор дитбудинку для себе та бухгалтера. За рахунок дитячої норми використовувалися й продукти для харчування співробітників. Ревізією Петровського спеціального дитячого будинку була виявлена розтрата на суму 456 270 крб. Бухгалтера Мілько та завідувачу продовольчою частиною Іванову було знято з роботи, а їх справи передані прокурору.² Таким чином, дрібні крадіжки в дитячих будинках були розповсюдженим явищем не лише серед виховного та обслуговуючого персоналу, але й серед керівництва, що ускладнювало процес їх виявлення. Утім, як свідчать документальні дані, злочинці все ж таки діставали покарання.

ОблВНО підтримував систематичний і тісний зв'язок з усіма відомствами, які проводили роботу по ліквідації дитячої безпритульності, особливо з відділом по боротьбі з дитячою безпритульністю і бездоглядністю Міністерства внутрішніх справ (БДББ МВС), обласним відділом здоров'я, обкомом комсомолу.³ Так спільно з органами внутрішніх справ органи освіти, як було вже зазначено, брали участь у рейдах по виявленню безпритульних, з органами охорони здоров'я співпрацювали по лінії надання медичної допомоги виявленим дітям, спільно з комсомольськими організаціями активно займалися справою виховання дітей-сиріт.

Таким чином діяльність центральних, обласних та районних відділів народної освіти була спрямована на мінімізацію негативних наслідків війни для неповнолітніх громадян. За підтримки обкомів партії, обкомів ЛКСМУ та громадськості місцеві органи освіти налагодили чітку систему дій, яка характеризувалася систематичним контролем за дітьми-сиротами,

¹ ДАДО, ф. 326, оп. 4, спр. 513, арк. 119.

² Там само, ф. Р 2852, оп. 1, спр. 367, арк. 26.

³ Там само, ф. 326, оп. 4, спр. 513, арк. 96.

а саме: за їх кількістю, влаштуванням, матеріально-побутовими умовами.

Про підростаюче покоління піклувалася й громадськість Донбасу. Форми допомоги дітям були різноманітними. Це громадська активність у справі патронування та всиновлення дітей-сиріт, матеріальна допомога знедоленим дітям через проведення недільників, декадників, місячників та одноразових акцій для створення грошових і продовольчих фондів допомоги дітям-сиротам, шефська діяльність, організація попечительських та материнських рад. Якщо організація матеріальної та продовольчої допомоги дітям-сиротам з боку центральної та місцевої влади була чітко визначеною та організованою, то відповідна допомога з боку громадськості мала загальнонародний характер та виявлялася в різних формах.

Ще в квітні 1942 р. у Москві відбувся мітинг на захист дітей від фашистського варварства, на якому його учасники клялися, що не покинуть дітей, які втратили батьків та будуть намагатися надати їм материнську турботу та ласку. Лунали заклики поширити практику виховання знедолених дітей у прийомних сім'ях. Так, О.С. Овчинникова, передова робітниця московського заводу «Красный богатырь», колектив якого ще у 1941 р. став одним з ініціаторів виховання дітей-сиріт у сім'ях трудящих, говорила: «Велике це щастя... усвідомлювати, що ти стала для осиротілої дитини найбільш рідною і близькою людиною. Я впевнена, те, що зробили ми, робітники «Красного богатыря», з радістю зроблять тисячі радянських жінок. Всіх знедолених війною дітей візьмемо в наші сім'ї, всім дамо притулок, всіх зігріємо...».¹ За почином московських робітниць по всій країні розгорнувся патріотичний рух жінок за патронування та всиновлення осиротілих дітей. У газеті «Радянська Україна» від 13 липня 1943 р. повідомлялося, що домогосподарки с. Сватове Нижньодуванського району Ворошиловградської області, наслідуючи приклад москвичок, усиновили десятки дітей.² А у м. Маріуполь Сталінської області родина Арігбаєвих, Нона Леонідівна та Олексій Кирилович, удочерили Людмилу Громову. Мати дівчинки була вбита німцями, а батько зник безвісті.

¹ Гриценко Т.Т. Піклування партії та уряду про дітей / Т.Т. Гриценко // Український історичний журнал. – 1975. – № 3. – С. 60-61.

² Там само. – С. 61.

Знайшли нові сім'ї й Муся Мірошниченко, Анатолій Свіридов, Валентина Літвінова та інші діти м. Маріуполь.¹ Газетні сторінки публікували й факти громадської активності у справі зібрання коштів до фондів допомоги дітям фронтовиків. Так, наприклад, бійці та офіцери м. Куйбишева Куйбишевської області зібрали для дітей-сиріт півтори мільйони карбованців, одяг, взуття, білизну, а також сприяли відкриттю їдальні для дітей фронтовиків.² Така інформація безумовно сприяла піднесенню активності громадськості по всьому Радянському Союзу.

Нерідко «знизу» - від трудових колективів та військових підрозділів – надходила й ініціатива створення дитячих будинків. Вони організовували збір коштів на будівництво та перераховували їх місцевим органам управління. Так, наприклад, з такою пропозицією в Сталінський обком КП(б)У звернулися жінки з Караганди. Вони надіслали донецьким шахтарям 1 300 тис. крб. для будівництва дитячого будинку.³ На ці кошти до вересня 1944 р. було побудовано дитбудинок в районі шахти «Червона Зірка» Чистяківського району Сталінської області (сучасне м. Торез Донецької області) на 130 місць.⁴ Громадськість Чистяківського району брала активну участь у його будівництві – виконували штукатурні, малярні, теслярні роботи. На відкриття дитячого будинку прибула делегація карагандинських жінок. До складу делегації входили передові робітниці підприємств Караганди Куляй Кульманова, К. Сажина та інші. Очолювала делегацію секретар Карагандинського обкому КП(б)У по жіночій роботі Даненова. Жінки привезли з собою для вихованців дитбудинку подарунки від трудящих Караганди – взуття, одяг, білизну та продукти харчування.⁵ А після відкриття дитячого будинку вони взяли над ним шефство. За їх активної підтримки була виготовлена та придбана значна кількість меблів, одягу, покращено та розширено підсобне господарство.

¹ Владко М. У нас не будет сирот / М. Владко // Социалистический Донбасс. – 1944. – 28 травня.

² Народная забота о детях фронтовиков // Правда. – 1944. – 22 мая.

³ Книга Пам'яті України. Донецька область / ред. кол. І.О. Герасимов [та ін.]. – Т. 21 / [Л.Д. Кіріченко та ін.]. – Донецьк: Донбас, 1999. – С. 193.

⁴ Донецкая область в годы Великой отечественной войны (1941-1945 гг.): [сб. документов и материалов / ред. кол.: Клерфон Е.Д. и др.]. – Донецк: Донбасс, 1980. – С. 261.

⁵ Делегация женщин Караганды в Сталинскую область // Социалистический Донбасс. – 1944 – 3 ноября.

На початку 1945 р. воїни 50-ї гвардійської стрілецької дивізії у листі в Сталінський обком КП(б)У повідомляли, що зібрали 427,4 тис. крб. на організацію дитячого будинку для дітей фронтовиків і бажають взяти над ним шефство. До закінчення війни вони відрахували на його утримання 1 млн. 400 тис. крб. За рішенням обкому партії цьому дитячому будинку було присвоєно ім'я 50-ї гвардійської стрілецької дивізії.¹

Отже, справа піклування про підростаюче покоління виходила далеко за межі діяльності місцевої громадськості і характеризувалася активною підтримкою дітей з усього Радянського Союзу. Про дітей піклувалися й захисники Батьківщини, братні республіки, а отже допомога була всенародною.

Місцеві трудові колективи також матеріально підтримували боротьбу з безпритульністю. Вони організовували збір коштів для надання допомоги сиротам та запроваджували практику шефства промислових підприємств, колгоспів, радгоспів над дитячими будинками. У порядку шефства трудові колективи допомагали дитячим будинкам продуктами харчування, взуттям, одягом, паливом. Значну допомогу дитячим установам надавали шефи при проведенні ремонтних, посівних робіт та при збиранні врожаю. Так, наприклад, у 1944 р. шефом Маріупольського дитячого будинку виступав місцевий театр, який щомісячно виділяв на покращення побутових умов будинку 20 000 крб.² Над Горлівським дитячим будинком шефствував Доненерго. Керівництво підприємства забезпечувало виховну установу тягловою силою для обробки землі на підсобному господарстві, допомагало з опаленням та освітленням, видавало мануфактуру.³ Дитячий будинок заводу ім. Ільїча м. Маріуполь отримував шефську допомогу від комсомольської організації заводу. Комсомольці постійно відвідували дитбудинок, проводили бесіди з вихованцями, допомагали під час організації годин дозвілля.⁴ Директори дитячих будинків та шефи намагалися підтримувати тісний зв'язок з своїми вихованцями і у подальшому їх житті.

¹ Ткачова Л.І. Зміцнення зв'язків воїнів Радянської армії з трудящими УРСР у завершальний період Великої Вітчизняної війни / Л.І. Ткачова // Український історичний журнал. – 1969. - № 10. – С. 41.

² ДАДО, ф. 326, оп. 2, спр. 445, арк. 49.

³ Там само, арк. 49.

⁴ ДАДО, ф. 424, оп. 3, спр. 704, арк. 3.

Так, у Макіївському дитячому будинку було утворено постійну комісію з вихователів та вихованців, які систематично перевіряли умови життя працевлаштованих підлітків, у разі можливості допомагали їм.¹

Ще однією формою шефства було шефство над окремими вихованцями дитячих будинків. Так, у Чистяківському дитбудинку над окремою групою дітей взяли шефство працівники районного відділу народної освіти Лосьєва та Моргунова, які забезпечували своїх підшефних одягом, взуттям, постільною білизною тощо.² За ініціативою комсомольців коксохімічний завод м. Маріуполь взяв шефство над десятьма сиротами, вихованцями дитячого будинку ім. Н.К. Крупської. У серпні 1944 р. підшефні діти отримали 20 комплектів постільної білизни, стільки ж літніх та осінніх костюмів, 10 пар взуття, а також кухонний посуд.³ Вчителі, комсомольці-активісти, медичні працівники закріплювалися й за дітьми, які знаходилися на патронаті та надавали їм допомогу у здійсненні виховної роботи, навчанні, при вирішенні побутових питань та оздоровленні.

У Сталінській області була застосована нова форма шефства – шефство робітників області над роботою директорів дитячих будинків. Активні у громадському житті та сумлінні працівники підприємств, колгоспів та радгоспів прикріплювалися в якості помічників до директорів дитячих будинків. Вони практично допомагали їм у вирішенні господарських, фінансових, організаційних та виховних питань. Якщо робітники помічали недоліки або зловживання з боку директорів та персоналу дитячих будинків, вони доповідали про це у відповідні відділи народної освіти.⁴

Спираючись на ініціативу окремих трудових колективів та підприємств місцева влада вирішила розгорнути централізовану практику шефства. Так, на засіданні Бюро Сталінського обкому КП(б)У в березні 1944 р. були висловлені рекомендації міськкомам та райкомам КП(б)У щодо організації шефства підприємств, колгоспів та радгоспів над дитячими будинками та приймальниками-розподільниками.⁵ А Ворошиловградський

¹ ДАДО, ф. 326, оп. 4, спр. 513, арк. 99.

² Там само, оп. 2, спр. 445, арк. 49.

³ Правда. Выездная редакция в Мариуполе. – 1944. - 24 августа.

⁴ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 73, спр. 132, арк. 41.

⁵ ДАДО, ф. 326, оп. 2, спр. 136, арк. 7.

облвиконком 15 серпня 1944 р. прийняв рішення: «Зобов'язати голів виконкомів міськрад... та райрад організувати шефство колгоспів, підприємств та організацій над спеціальними дитячими будинками і дитбудинками загального типу».¹ З цього часу шефство поступово втрачає багато своїх позитивних характеристик, часто здійснюється формально. Держава в обов'язковому порядку вимагала здійснення шефських зобов'язань, що призводило до фальсифікації звітів з шефської роботи, приписок. Архівні документи фіксують наявність такого поверхового ставлення до шефської роботи з боку обласного комітету вугільної промисловості Ворошиловградської області², трестів «Макіїввугілля», «Макбуд», «Сталінжитбуд». Підшефні отримували лише обіцянки і незважаючи на наявність таких заможних шефів не були повністю забезпечені меблями, постільною білизною, відчували брак одягу та взуття.³

Отже, шефська діяльність, яка розгорнулася по всій країні як ініціатива трудових колективів, була досить корисною формою допомоги дітям-сиротам. Вона поширювалася на всі сфери життя дітей – матеріальну, господарську, побутову, виховну. Поступово шефська робота набула обов'язкового, примусового характеру, що значно вплинуло на її показники та призвело до формального виконання обов'язків шефів.

Наступною формою громадського піклування про дітей-сиріт була організація позабюджетних грошових і продовольчих фондів. Значні суми на їх рахунки надходили під час проведення недільників, декадників та місячників допомоги. Комсомольські організації систематично організовували збір коштів, продуктів харчування та одягу для дітей-сиріт у такий спосіб. Яскравим прикладом такої допомоги є діяльність комсомольської організації м. Маріуполя, яка впродовж 1945-1946 рр. збрала та перерахувала до фонду допомоги дітям-сиротам 921 316 крб. Ці кошти були зароблені комсомольцями, молоддю та трудящими міста на недільниках.⁴ Ямський РК ЛКСМУ замовив у артілях місцевої промисловості 50 пар взуття для сиріт шкільного віку.

¹ Соловей М.О. Дитячі будинки Донбасу у роки Великої Вітчизняної війни (1943-1945 рр.) / М.О. Соловей // Історичні і політологічні дослідження: наук. журнал / [під ред. П.В. Доброва]. – 2008. - № 1/2 (37/38). – С. 103.

² ЦДАВОВУ, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 255, арк. 26.

³ ДАДО, ф. 424, оп. 3, спр. 368, арк. 27.

⁴ Там само, арк. 22.

Кошти для сплати цього замовлення у розмірі 6 618 крб. були зібрані у місцевого населення.¹ По Ворошиловградській області з 10 лютого по 10 березня проходив місячник збору дитячих речей, в результаті якого було зібрано та передано дітям багато різного одягу.² Комсомольці брали активну участь у підготовці до відкриття нових спеціальних та звичайних дитячих будинків. Проводилися недільники з ремонту та обладнання їх приміщень, збору устаткування, інвентарю, одягу та взуття. Так, Володарський РК ЛКСМУ зібрав для дитячого будинку продовольчі запаси на зимовий період. Комсомольці Ільчівського району м. Маріуполь у вільний час виготовили для дитячого будинку 20 ліжок, 25 тумбочок, організували збір посуду.³ Комсомольська організація заводу «Азовсталь» м. Маріуполь у позаробочий час виготовили кухонний посуд, виделки та ножі та передали їх до піонерського табору.⁴

Значний внесок у справу допомоги знедоленим дітям зробив й Комітет Червоного Хреста. Разом з комсомольцями члени товариства Червоного Хреста збирали кошти, організовували ремонтні роботи, брали участь в облаштуванні дитячих установ. Так, задля організації збору коштів для безпритульних міській комітет Червоного Хреста м. Дружківка провів чотири концерти та три вечори танців. Виручені кошти – 5 200 крб. – були передані місцевим їдальням, де харчувалося 29 дітей-сиріт.⁵ У Артемівському районі Ворошиловградської області через РК Червоного Хреста у 1951 р. була надана допомога 93 дітям у сумі 16 500 крб.⁶

До збору коштів широко залучалися робітники промисловості, а також працівники освіти. Була поширена практика, коли робітники та службовці відраховували одинденний заробіток до фондів допомоги дітям, виходили на роботу у вихідні для того щоб виготовити різноманітне обладнання для дитячих будинків, шкіл ФЗН та РУ. За почином робітників Рутченковського коксохімічного заводу та жінок-активісток Кіровського району м. Сталіно по всій Сталінській

¹ ДАДО, ф. 326, оп. 2, спр. 91, арк. 26.

² ДАЛО, ф. П-311, оп. 1, спр. 119, арк. 40.

³ ДАДО, ф. 326, оп. 2, спр. 91, арк. 26.

⁴ Розен Л. Забота Родины / Л. Розен // Социалистический Донбас. – 1944. – 28 мая.

⁵ ДАДО, ф. 326, оп. 4, спр. 1139, арк. 57.

⁶ ДАЛО, ф. Р-2481, оп. 1, спр. 52, арк. 5.

області проводили збору коштів та подарунків для дітей-сиріт. У газеті «Соціалістичний Донбас» від 9 лютого 1945 р. було опубліковано звернення робітників заводу до всіх трудящих допомогти дітям-сиротам фронтовиків. Робітники закликали відраховувати до фонду допомоги дітям кошти, збирати речі, допомагати з обладнанням дитячих будинків: «... Ми закликаємо Вас підтримати наші починання. Організуйте збір коштів і подарунків для допомоги дітям воїнів переможної Червоної Армії. Беріть шефство над дитячими будинками та дитячими закладами, повсякденно перевіряйте їх стан та допомагайте. Обладнаємо дитячі заклади красивими та зручними меблями, забезпечимо їх одягом, білизною та іграшками».¹

Заклик рутченківців підхопили усі мешканці області. Шахтарі, металурги, колгоспники, працівники освіти та здоров'я активно залучилися до справи допомоги дітям. Так, громадськістю м. Авдіївка було зібрано 17 000 крб., м. Єнакієве – 9 110 крб., м. Краматорськ – 330 000 крб.² Колектив медичних працівників м. Сталіно у відповідь на заклик робітників Рутченковського заводу перерахував дітям-сиротам 20 000 крб., при цьому старший медперсонал перерахував кошти у розмірі п'ятиденного заробітку, середній – триденного, решта – одноденного³. На сторінках періодичної преси активно висвітлювалась справа громадської допомоги дітям-сиротам. Газета «Соціалістичний Донбас» у березні 1945 р. публікувала позитивні приклади робітників Молотовського району м. Маріуполь, які окрім грошової надавали дітям й продовольчу допомогу. Так, ними до дитячих будинків було передано тону картоплі, 200 кг. масла, 200 кг. борошна, 400 кг. пшона.⁴ Комсомольці шахти № 16-17 «Євдокієвка» взяли шефство над дитячим будинком тресту «Будьонвугілля».⁵

Аналогічна допомога з боку громадськості дітям-сиротам надавалася по всіх містах і районах Донбасу. Так, колектив чавуноливарного цеху заводу ім. Сталіна м. Краматорська за

¹ Окружим заботой и вниманием детей фронтовиков // Социалистический Донбасс – 1945 – 9 февраля.

² ДАДО, ф. 326, оп. 2, спр. 1071, арк. 23-25.

³ Там само, спр. 1109, арк. 42.

⁴ Куценко Н. Забота о детях-сиротах / Н. Куценко // Социалистический Донбасс. – 1945. – 3 марта.

⁵ Забота о детях фронтовиков // Социалистический Донбасс. – 1945. – 7 марта.

власною ініціативою організував материнську раду, до якої за рішенням загальних зборів цеху було обрано п'ять осіб. За допомогою партійної організації та цехового комітету материнська рада організувала збір коштів для підшефних дітей-сиріт, а коли до цеху прибули на роботу двоє сиріт підлітків, материнська рада взяла над ними шефство. Для цих дітей було зібрано 2 100 крб. та придбано одяг. Материнська рада також клопотала про прикріплення їх до дієтичної їдальні. Така ініціатива була високо оцінена. Рішенням міського комітету партії м. Краматорська від 10 лютого 1945 р. усі секретарі партійних організацій та представники профспілок зобов'язувались організувати подібні материнські ради на своїх підприємствах та установах.¹

Ще однією формою діяльності громадськості було функціонування попечительських рад дитячих будинків, які почали створюватися згідно положення Міністерства Освіти РСФСР «Про попечительську раду дитячого будинку» від 23 вересня 1946 р. Пункт перший даного положення зазначав, що попечительська рада дитячого будинку – є органом громадськості та ставить за мету всіляку підтримку керівництва дитбудинку у справі виховання, навчання та утримання дітей.² Попечительські ради займалися пошуком додаткових коштів до бюджету дитбудинків через залучення шефських підприємств, колгоспів та інших установ; здійснювали нагляд за харчуванням дітей, розподілом одягу серед них, доцільністю використання коштів, що виділяла держава на їх утримання; організовували допомогу дитячим будинкам у справі навчання, виховання та оздоровлення дітей; допомагали у веденні підсобного господарства. Так, за рішенням попечительських рад провели ремонтні роботи у дитячих будинках м. Костянтинівки місцеві заводи – ім. Фрунзе, завод автоскло № 25 та хімічний завод.³

Попечительська рада утворювалася з 7-11 осіб терміном на два роки. До її складу входили представники місцевої ради депутатів трудящих, партійної, профспілкової, комсомольської та

¹ ДАДО, ф. 326, оп. 2, спр. 1109, арк. 41.

² Положение о попечительском совете детского дома // Народное образование. Основные постановления, приказы и инструкции / Состав. А.М. Данев. – М.: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства Просвещения РСФСР, 1948. – С. 329.

³ ЦДАВОВУ, ф. Р 2605, оп. 8, спр. 255, арк. 24.

шефських організацій, комітету Червоного Хреста. До складу попечительської ради дитячого будинку входив і його директор. Кожен представник попечительської ради відповідав за окремий обсяг роботи, який визначався відповідно до головних напрямків роботи дитячого будинку: навчально-виховна робота, трудове виховання, оздоровчі заходи, позашкільна робота та господарська діяльність. У своїй діяльності попечительські ради підпорядковувались відділам народної освіти та періодично звітували перед виконками міських рад депутатів трудящих.¹

Однак навіть у роботі громадськості спостерігалися вади. Архівні документи свідчать про погану організацію роботи деяких попечительських рад. Наприклад, не виконувала свої обов'язки попечительська рада тресту «Дзержинськвугілля».² Не виконували свою роботу й деякі первинні організації Червоного Хреста. Як засвідчують документальні дані, на багатьох промислових підприємствах Сталінської області робота комітетів Червоного Хреста була формальною – організації обмежувалися лише прийомом нових членів до Товариства та збором членських внесків.³

Таким чином, спираючись на наявні дані про діяльність громадськості щодо ліквідації безпритульності та бездоглядності можна виокремити головні напрямки її діяльності – це шефська робота з дитячими виховними установами та окремими вихованцями, організація та активне поповнення фондів допомоги дітям-сиротам, будь-яка можлива підтримка справи відкриття нових дитячих установ та ремонту старих, діяльність материнських та попечительських рад, як контролюючих органів громадськості за умовами життя підопічних, робота комітетів Червоного Хреста, піонерських та комсомольських організацій.

Отже, відразу після звільнення Донбасу від фашистської окупації місцевими органами влади під керівництвом центральної була розгорнута діяльність по ліквідації безпритульності та бездоглядності. Вирішення даної проблеми стало можливим завдяки скоординованій, чіткій та злагодженій роботі правоохоронних органів, органів освіти, а також громадськості. З метою ліквідації дитячої безпритульності і бездоглядності

¹ ДАЛО, ф. Р-1774, оп. 1, спр. 13, арк. 72-75.

² ЦДАВОВУ, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 255, арк. 25.

³ Там само, ф. Р-4616, оп. 1, спр. 45, арк. 6-9.

урядом було розроблено ряд регламентуючих документів, які визначали компетенцію, функції та завдання державних органів і установ, що займалися ліквідацією даного негативного соціального явища. На шляху подолання масової безпритульності важливу роль відігравали органи внутрішніх справ, які були першим відомством, що здійснювало вилучення дітей з вулиць. Роль органів міліції у справі подолання дитячої безпритульності не обмежувалася лише виявленням знедолених дітей, але й характеризувалася активною участю у справі їх влаштування та виховання. По цій лінії внутрішні органи активно співпрацювали з органами освіти. В наслідок їх активної діяльності діти-сироти знаходили притулок в державних виховних установах, отримували матеріальну та продовольчу допомогу, мали змогу віднайти нові родини. Окремої уваги заслуговує діяльність громадськості. Її допомога дітям-сиротам набула всесоюзного характеру та торкнулася всіх сфер життя дітлахів. Підтримка знедолених дітей виявлялася в матеріальному плані, в навчально-виховній роботі, в організації дозвілля. Спільними зусиллями зазначених органів у важкі післявоєнні роки безпритульність та бездоглядність як явища були фактично ліквідовані, що дає підстави для вивчення позитивного історичного досвіду діяльності усіх задіяних у цьому процесі відомств і використання його у сучасній практиці.

РОЗДІЛ III

БОРОТЬБА З ДИТЯЧОЮ ЗЛОЧИННІСТЮ У ДОНБАСІ В 1943-1953 РР.

3.1. Стан та причини дитячої злочинності

Звільнений від німецько-фашистської окупації Донбас потребував відбудови. Проте, окрім відбудови народного господарства першочерговим завданням була відбудова морального боку життя суспільства. Тривала війна нівелювала систему людських цінностей. Те, що раніше здавалося варварством стало якщо не нормою, то принаймні розповсюдженим явищем. Про пріоритет питання нагадували постійні правопорушення: жебракування, пустунство в громадських місцях, спекуляція на вулицях, пограбування, бійки та вбивства. Необхідно зазначити, що вказані злочини здійснювали переважно неповнолітні громадяни. Безперечно, злочинність та правопорушення – це невід’ємні елементи будь-якого суспільства, навіть дуже розвинутого та цивілізованого. Проте наявність масштабної дитячої злочинності свідчить про вагомі соціальні потрясіння в державі, якими стали Велика Вітчизняна війна та окупація Донбасу. У перші післявоєнні роки рівень злочинності серед неповнолітніх громадян досягав в окремі періоди 8-10 % від загальної кількості вчинених злочинів. За статистикою у 1944 р. разом по Сталінській та Ворошиловградській областях було засуджено неповнолітніх віком від 12 до 16 років 1 540 дітей.¹ А у 1945 р. тільки по Сталінській області дітьми було скоєно біля 900 злочинів, серед яких 11 вбивств.²

Однак, як і безпритульність, дитяча злочинність та правопорушення були раніше відомими явищами, які радянська влада вдало поборолася до початку війни. Так, у 1921 р. підлітки склали 12,4% від усіх заарештованих на території Донецької губернії, у 1922 р. – 9,2%.³ У складних умовах НЕПу, коли

¹ ЦДАГОУ, ф. 7, оп. 3, спр. 1226, арк. 19.

² ДАДО, ф. 326, оп. 4, спр. 513, арк. 52.

³ Міхеева О.К. Кримінальна злочинність і боротьба з нею в Донбасі (1919-1929) / Міхеева О.К. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. – С. 88.

підприємства працювали в режимі самоокупності, а держава не мала коштів для нормального утримання дитячих будинків, більшість безпритульних дітей потрапляли в середовище дорослих злочинців, у яких і переймали усі їх звички та навички. В Україні все це ускладнювалося голодом 1921-1923 рр., під час якого у рамках допомоги голодуючим Поволжя та Уралу на територію республіки було перевезено 56 тис. дітей. У 1922 р. дитячі будинки УРСР на 75% були укомплектовані дітьми, яких перевезли з РРФСР.¹

В умовах голоду, мізерного державного фінансування, явної недостатньої місткості дитячих будинків життя дітей було жахливим. Бруд, антисанітарія, напівголодне існування – все це призводило до підвищення рівня дитячих крадіжок та грабежів. Протягом 1920-х років підліткова злочинність набувала кваліфікації. І хоча й надалі переважаючим видом у структурі дитячої злочинності були крадіжки, але на кінець 1920-х років спостерігалися й випадки вбивств, зґвалтувань, що були скоєнні неповнолітніми.

З огляду на це у подальші роки були розширені форми і методи діяльності органів внутрішніх справ у боротьбі з злочинністю неповнолітніх. І якщо у перші роки радянської влади основні положення цієї діяльності були у першу чергу спрямовані на попередження правопорушень серед неповнолітніх, то вже після 1935 р. практика попередження була доповнена методами судової репресії. Тобто виховна робота із дітьми, упорядкування термінів перебування неповнолітніх в місцях позбавлення волі з урахуванням їх виправлення, посилення відповідальності батьків за злочинні, скоєні їх дітьми посилювалась зниженням віку карної відповідальності. Нагадаємо, що до 1935 р. діти до 14 років не підлягали суду, а з 14 до 16 – тільки у тому випадку, якщо від них відмовились комісії у справах неповнолітніх. Постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 квітня 1935 р. «Про заходи боротьби із злочинністю серед неповнолітніх»² вік, з якого діти могли бути притягнуті до карної відповідальності було знижено до 12 років. Також була

¹ Міхеєва О.К. Кримінальна злочинність і боротьба з нею в Донбасі (1919-1929) / Міхеєва О.К. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. – С. 89.

² Уголовное законодательство СССР и Союзных республик: [сб. (Основные законодательные акты)]; под ред. Д.С. Карева. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1957. – С. 23.

встановлена карна відповідальність стосовно осіб, які були викриті у підбурюванні або залучені неповнолітніх до правопорушних дій.

Про ефективність дій радянської влади у цей період свідчать дані про стан та динаміку злочинності неповнолітніх. До початку Великої Вітчизняної війни була суттєво скорочена злочинність серед неповнолітніх. У 1940 р. кількість засуджених неповнолітніх скоротилася порівняно з 1931 р. в два рази, хоча загальна кількість населення такого віку збільшилась на 30 відсотків. При цьому лише одна п'ята засуджених підлітків скоїли тяжкі злочини.¹

Як було зазначено, головною причиною сплеску безпритульності на початку 40-х років ХХ ст. і, як наслідок, підвищення рівня злочинності серед дітей була війна та її наслідки. Війна нанесла не лише економічний збиток, але й затримала впровадження ряду соціальних перетворень, ускладнила виховання дітей. Через військовий час частина дітей не отримали освіти, багато дітлахів втратили одного або двох батьків. З цієї ж причини у багатьох сім'ях було послаблено нагляд за дітьми, що створювало бездоглядність неповнолітніх і інколи це полегшувало скоєння ними правопорушень.

Разом з тим на підвищення тенденції впливали умови перебування дітей-сиріт в різноманітних виховних дитячих закладах. Непоодинокі випадки поганого матеріального оснащення приймальників-розподільників, дитячих будинків, ремісничих училищ та шкіл фабрично-заводського навчання. Майже всім дитячим будинкам не вистачало меблів – стільців, столів, ліжок відповідних розмірів тощо. Діти вимушені були спати по декілька осіб на одному ліжку. Так, в одному з приміщень дитячого будинку в селі Благодатне Амвросіївського району розташовувалось вісім ліжок на 40 осіб дітей. Тому вони спали по три-чотири дитини на одному ліжку та на підлозі.² Бракувало й кухонного посуду та господарського інвентарю.³ Проте, ці проблеми легко пояснити браком коштів через використання всіх ресурсів держави на відновлення народного

¹ Бегалиев К. Предупреждение безнадзорности и правонарушений несовершеннолетних / Калауша Бегалиев. – Алма-Ата: Казахстан, 1980. – С. 25.

² ДАДО, ф. 326, оп. 2, спр. 1071, арк. 2.

³ Там само, спр. 445, арк. 48.

господарства та промисловості. Складніше зрозуміти неухажне, а інколи навіть байдуже та жорстоке, ставлення до дітей вихователів, вчителів, грубе поводження з ними. Так недостатньо була організована виховна робота в Селидівському дитбудинку, Богатирському дитбудинку Великоновосілківського району та Івано-Пільському Костянтинівського району, де значно збільшилась кількість дітей, які не встигали в навчанні.¹ У Улянівському дитбудинку Красноармійського району систематично не прибиралися житлові приміщення, постільна білизна теж була брудною.² Яскравим прикладом бездушного ставлення до дітей є випадок, який мав місце в Сніжнянському дитячому будинку Сталінської області. Хлопчик 5-річного віку з'їв дві шоколадки замість однієї та отримав жорстке покарання у вигляді промивання шлунку та психологічного тиску з боку виховательки громадянки Широкової.³ Отже, мало місце неухажне ставлення до призначення осіб на посади вчителів та вихователів дитячих закладів. Нерідко призначалися особи, які не мали педагогічної освіти та відповідного досвіду роботи, а інколи зовсім не працювали з дітьми.

Відсутність належної уваги та виховної роботи з боку робітників дитячих будинків та вчителів шкіл інколи мала негативні наслідки та карні прояви. У дитячих колективах формувалися окремі групи вихованців, які дозволяли собі знущання над іншими дітьми, що виявлялося у образах, а інколи і побитті. Так, у школах № 1 та № 3 с. Новоекономічне Красноармійського району Сталінської області у 1952 р. мав місце такий факт, як створення серед учнів старших класів окремих груп, що мали назви «великі люди» та «великий кум» і ставили перед собою завдання побиття школярів відмінників, заборони носити їм піонерських галстуків та інші хуліганські дії.⁴ У березні 1951 р. ЦК ЛКСМУ було зареєстровано надзвичайний випадок – у Лозно-Олександрівському дитячому будинку Ворошиловградської області вихованець Тесля наніс ножове поранення вихованцю Миронову, який після цього помер. Показовим є те, що це не єдиний надзвичайний випадок в Лозно-

¹ ДАДО, ф. Р 920, оп. 2, спр. 127, арк. 84.

² Там само. – Арк. 315.

³ Там само, ф. 326, оп. 2, спр. 1076, арк. 52.

⁴ ЦДАГОУ, ф. 7, оп. 13, спр. 139, арк. 11.

Олександрівському дитбудинку. За місяць до цього, у лютому 1951 р., вихованець Воронін наніс ножове поранення вихованцю Колеснікову.¹ Незважаючи на важливість та складність ситуації заходи щодо покращення виховної роботи у дитячому будинку не здійснювалися. Аналогічні випадки відбувалися скрізь. Наприклад, в м. Слов'янськ Сталінської області учень шостого класу Гладішев кинув сніжку в ученицю Анохіну, на що остання відповіла незадоволенням. Гладішев накинувся на Анохіну та побив дівчину. Від отриманих травм дівчина померла.²

Тож, через погану організацію дозвілля школярів та незадовільну організацію виховної роботи в окремих школах серед дітей формувалися не уставні відносини, які призводили до негативних, а інколи і трагічних наслідків. Подекуди відносини поміж дітьми нагадували дорослі стосунки у місцях ув'язнення, де групи «авторитетів» намагалися силовими діями закріпити власне привілейоване положення та допускали знущання над іншими. Виховна роль персоналу дитячих установ у таких випадках зводилася нанівець, оскільки характер дітей був сформований та практично не піддавався їх впливу, а слабкі та несформовані характером діти відчували страх та не наважувалися чинити опір та скаржитися дорослим. Ситуація ставала явною лише у критичних випадках, які наведені вище.

Такий стан речей, безумовно, мав відповідні наслідки – діти здійснювали втечі з виховних закладів. Зареєстровано багато випадків таких втеч, наприклад, у жовтні 1943 р. з Ворошиловградського приймальника-розподільника втекло 40 осіб дітей зі 124 осіб прийнятих дітей.³ За перший квартал 1946 р. із дитячих приймальників-розподільників втекли: з ДПР м. Дебальцеве – шість дітей, м. Слов'янська – сім, м. Микитівки – дві дитини, м. Сталіно – шість.⁴ У Андріївському дитбудинку Волноваського району у 1952 р. було три випадки втеч, у Павлівському Мар'їнського району – шість.⁵ Органи міліції постійно звітували про затримання учнів ремісничих училищ та шкіл ФЗН у кінотеатрах, на базарах та інших громадських місцях в час, коли вони повинні були б бути на заняттях. Дітей не

¹ ЦДАГОУ, ф. 7, оп. 5, спр. 569, арк. 22.

² Там само, оп. 13, спр. 110, арк. 67.

³ Там само, ф. 1, оп. 73, спр. 132, арк. 2.

⁴ ДАДО, ф. 326, оп. 4, спр. 513, арк. 50.

⁵ Там само, ф. Р 920, оп. 2, спр. 127, арк. 109.

затримували через відсутність конкретного факту злочину, але вони потрапляли до оточення злочинних елементів.

Органи міліції були в змозі лише інформувати директорів шкіл та секретарів комсомольських організацій про негідну поведінку окремих учнів в громадських місцях або про відрив їх від школи та виробництва. Проте, на жаль, ці багаточисленні сигнали правоохоронних органів часто залишалися поза увагою та не обговорювалися на засіданнях шкільних колективів. Так учень шостого класу Молодецької школи Удачнянської сільради Красноармійського району Анатолій Заяць неодноразово кидав навчання, їздив по містах області та займався жебракуванням. Про це органами міліції було повідомлено до районного відділу народної освіти з проханням прийняти заходів щодо батька, який був вчителем тієї ж школи. Проте ніяких заходів не приймалося.¹

Поряд з тим, були випадки коли органи міліції також несумлінно виконували свої обов'язки та після затримання дітей за порушення правил громадського спокою не повідомляли про це відповідні відділи нагляду, керівників шкіл та профспілкові організації установ та підприємств, тим самим перешкоджали здійсненню виховних заходів відносно підлітків, які були викриті у скоєнні хуліганських дій та незначних злочинів.²

Недостатньо контролювалися й умови перебування дітей під опікою, на патронаті та всиновлених. Частина громадян не справлялася або несумлінно виконувала обов'язки опікунства. Зустрічалися випадки прийомного виховання заради користі – особи, які оформлювали патронат отримували щомісячну державну допомогу, однак обов'язків щодо дитини не виконували. Так, у м. Дружківка громадянка Літвінова В.П. отримувала пенсію на дівчинку в розмірі 235 крб., однак дитина не мала взуття.³ У с. Гродівка Красноармійського району на цегельно-черепичному заводі було перевірено патронат, де виховувалися 16 підлітків. Житлові приміщення знаходилися в антисанітарному стані, відсутніми були баки для питної води, вмивальників також не було.⁴ У багатьох вихованців не було

¹ ДАДО, ф. Р 920, оп. 2, спр. 127, арк. 316.

² ЦДАВОВУ, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 594, арк. 529.

³ ДАДО, ф. Р 920, оп. 2, спр. 127, арк. 112.

⁴ Там само. – Арк. 315.

змінної білизни. Однак адміністрація заводу заходів щодо ліквідації недоліків не приймала.

Мали місце й випадки, коли діти через брак виховання з боку батьків здійснювали втечі з дому та вели антисуспільний спосіб життя. Так, Рассоха Віктор Михайлович 1938-го року народження ніде не навчався, систематично тікав від батьків та вів бродячий спосіб життя. Його батько – член КП(б)У, працював на заводі ім. Фрунзе м. Костянтинівки. Родина була матеріально забезпечена, але батько вихованням сина не займався.¹

Найчастіше бездоглядність спричиняв тяжкий матеріальний стан родин. Загибель чоловіка або перебування його в лавах радянської армії змушували жінку посилено працювати в установах та на виробництвах. Діти таких батьків часто не були охоплені дитячими садками, таборами та іншими виховними установами, а залишалися під наглядом старших сестер, братів або бабусь, які, нерідко не забезпечували необхідного догляду та виховання. Це призводило до небажаних наслідків – жебракування, торгівля на базарах, безцільне ходіння по вулицях, де залишалось ще багато неприбраних боєприпасів та не розмінованих полів. Як згадує сучасник подій мешканець м. Сніжне Донецької області Дубков Володимир Іларіонович: «На полях погибали. Василенко ногу оторвало, Ткаченко стала інвалідом...».²

Дитяча незайнятість інколи призводила до величезних матеріальних збитків. Так, в полі радгоспу «Червоний профінтерн» Єнакіївського району згоріла скирта соломи вагою в 65 тон. Збиток складав дві тисячі карбованців. Слідство виявило, що п'ять учнів молодших класів селища Октябрський Горлівського району були винні в загоранні. Вони вийшли у поле для стрілянини з самопалів, а один учень – Сібелев І.К., 1938 року народження, в присутності інших школярів кинув запалений сірник у скирту, стверджуючи, що солома не займеться.³

Як видно з наведених даних значна кількість дітей порушували громадський порядок через відсутність належної виховної роботи з боку батьків. Поряд з тим, необхідно

¹ ДАДО, ф. Р 920, оп. 2, спр. 127, арк. 316.

² Дубков В.І., 1934 року народження, середньо-технічна освіта. Мешканець м. Сніжне Донецької області. Бесіда тривала 60 хвилин. Запис зроблено автором 27 червня 2008 р.

³ ЦДАГОУ, ф. 7, оп. 5, спр. 499, арк. 53.

зазначити, що багато дітей затримувалися за вуличну торгівлю та жебракування, на що їх штовхали самі батьки. Так, наприклад, у Краматорському районі робітник районного споживчого союзу Янкевич мав дочку та сина. Сім'я проживала в належних матеріальних умовах, однак сина було затримано за торгівлю на вулиці.¹ Громадянка Дерміткіна А.І., що мешкала в тому ж районі Сталінської області та працювала в донорському магазині, систематично відправляла власну дочку на базар продавати хліб.² Безперечно, в таких випадках батьками керувало не бажання наживи. Важкість післявоєнного суспільства вимагала мобілізації всіх можливих шляхів для забезпечення належного рівня життя.

Таким чином, вкрай незадовільні умови утримання знедолених дітей в дитбудинках, відсутність належної уваги у справі виховання дітей з боку шкіл, батьків та опікунів ставали причиною їх масових втеч. Опиняючись на вулиці, рано чи пізно, діти потрапляли під вплив злочинних елементів, адже необхідність задоволення елементарних фізичних потреб, штовхала дитину на шлях скоєння правопорушень.

Також необхідно звернути увагу на труднощі із влаштуванням дітей старшого віку – 16 років та старших. Це пояснюється тим, що приймальники-розподільники приймали безпритульних лише до 16 років, а старших підлітків за допомогою спеціальних комісій при виконавчих комітетах місцевих рад депутатів трудящих повинні були працевлаштовувати. Однак, не завжди комісіям вдавалося оперативно вирішити питання працевлаштування безпритульних підлітків, а інколи вони і зовсім відмовляли їм у допомозі.³ Тому часто підлітки старші 16 років залишалися без документів, а отже не могли бути працевлаштовані і тривалий час залишалися без певного місця проживання та діяльності. Такі неповнолітні також могли ставати на шлях скоєння злочинів.

Основними видами злочинів, скоєних підлітками, були: крадіжки, пограбування, тілесні ушкодження та вбивства. Проаналізуємо рівень дитячої злочинності в перші післявоєнні роки на основі даних, наведених в табл. 3.1.

¹ ДАДО, ф. 326, оп. 4, спр. 513, арк. 40.

² Там само.

³ ЦДАГОУ, ф. 7, оп. 13, спр. 139, арк. 7.

Злочинність неповнолітніх в Сталінській області

Характер злочину	1945 рік				1946 рік	
	I кв-л	II кв-л	III кв-л	IV кв-л	I кв-л	квітень
Крадіжки	60	160	115	116	70	23
Пограбування	8	1	9	8	5	7
Тілесні ушкодження	3	4	2	-	7	1
Вбивства	2	1	6	2	1	-

Як видно з таблиці, у другому кварталі 1945 р. відбувся зріст дитячої злочинності, а починаючи з 1946 р. почалося поступове зменшення кількості злочинів. Саме на цей час припадає пік дитячого волоцюжництва, оскільки система довоєнного соціального захисту дітей-сиріт була зруйнована за роки війни, а нова лише починала формуватися. Ситуація утруднювалася й збільшенням кількості безпритульних, які не мали засобів до існування, що спонукало їх до розбійних дій. Найрозповсюдженим видом злочину була крадіжка. Однак, необхідно враховувати і те, що таблиця складена на основі офіційних даних. Поза увагою дослідника залишилися незафіксовані або нерозкриті злочини.

Аналізуючи сімейний стан малолітніх злочинців, можна дійти висновку, що злочинність серед дітей була розвинута переважно через бездоглядність. Так, з загальної кількості дітей, притягнутих до карної відповідальності за друге півріччя 1945 р. 46 не мали одного родителя, 69 дітей мали обох батьків і 67 – взагалі не мали батьків. До цього ж висновку приходимо й після аналізу сімейного стану 20 обвинувачених, справи яких були передані до суду у 1946 р. у м. Сталіно. З 20 хлопців мали батьків 16, навчався лише один хлопець, а працювало вісім.²

Через брак уваги до питання виховання дітей з боку батьків та шкіл, багато неповнолітніх залишалися поза системою шкільної освіти, через що мали місце серйозні проступки та карні

¹ ДАДО, ф. 326, оп. 4, спр. 513, арк. 52.

² Там само. – Арк. 53.

злочини серед дітей. Тільки по Сталінській області у 1 кварталі 1948 р. учнями було скоєно 554 злочини, що склало 7,2 % від усіх злочинів, скоєних в області. У 1951 р. у Ворошиловградській області учнями було скоєно 157 злочинів, що склало 2,9 % від усіх скоєних злочинів.¹ Наприклад, в с.Красний Лиман Красноармійського району двоє підлітків Ходеев Сергій та Журавльов Анатолій 1936-го року народження здійснювали озброєнні пограбування та крадіжки.² Після їх затримання виявилось, що обидва мали працюючих батьків, проте ніде не навчалися та належного виховання не отримували.

Тяжкий соціально-економічний та морально-психологічний стан післявоєнного суспільства штовхав дитину на злочин поступово. Зазвичай все починалося з пустунства в громадських місцях, жебракування та спекуляції. Лише по Сталінській області в 1951 р. було затримано: за пустунство – 1 177 дітей, за порушення правил вуличного руху – 7, за жебракування – 225, за вуличну торгівлю – 302 дитини.³ Утворилося замкнуте коло – затриманих дітей повертали до виховних закладів або батькам, а через деякий час, вони знов опинялись на вулицях. Навіть ідальню міського комітету партії м. Горлівки обікрали маленькі діти. Злочинцям було по 8-10 років тому їх не судили, а повернули батькам.⁴ Батьків притягували до адміністративної відповідальності. Зазвичай це були штрафи або попередження та догани. Проте самі діти часто залишалися поза системою державного покарання, а значить і не відчували провини. У м. Жданове (сучасне м. Маріуполь) група неповнолітніх у кількості чотирьох осіб впродовж чотирьох років займалися жебракуванням, а потім почали здійснювати крадіжки. Так, у травні 1952 р. вони обікрали поліклініку та магазин. Органами міліції було зібрано матеріал для направлення їх у дитячу колонію зачиненого типу, однак через брак путівок діти були повернуті батькам.⁵

¹ Лагоша М.М. Діяльність міліції України по ліквідації дитячої безпритульності і бездоглядності в післявоєнні роки (1946 – 1953 рр.) / М.М. Лагоша // Схід. – 2003. - № 7. – С. 83.

² ДАДО, ф. Р 920, оп. 2, спр. 127, арк. 315.

³ Там само, арк. 128.

⁴ Там само, ф. 326, оп. 2, спр. 850, арк. 51.

⁵ Там само, ф. Р 920, оп. 2, спр. 127, арк. 314.

Отже, до важких соціально-економічних та морально-психологічних наслідків війни, які були головними причинами безпритульності, бездоглядності та злочинності, додавалися організаційні пробіли, що перешкождали ефективній системі дій по боротьбі із дитячою злочинністю.

Разом з тим, багато злочинців діставали справедливого покарання. Так, у 1944 р. в Сталінській області було зареєстровано 917 випадків засудження підлітків, а у Ворошиловградській області – 623.¹ Цікаво, що найбільша кількість засуджених неповнолітніх припадає на великі промислові міста та області (див. додаток Л), що свідчить про їх скупчення у таких та пояснюється необхідністю відновлення промисловості. Після визволення Донбасу відбуваються великі хвилі міграції. Люди їдуть на відбудову промисловості з усього радянського союзу. Невиключно, що під час переїздів багато дітей губилося. Були випадки коли батьки самі залишали дітей на вокзалах, не маючи змоги їх прокормити та сподіваючись на кращу долю дитини в дитячому будинку або в іншій виховній установі. Через великі промислові міста проходили й найважливіші залізно-дорожні шляхи, що також сприяло скупченню людей. Окрім цього, як відомо, вокзали – це найкраще місце для безпритульних через можливість гарно заробити шляхом жебрацтва та крадіжок. У 1951 р. по Сталінській області було зареєстровано 434 випадки засудження неповнолітніх, в тому числі: за вбивство – вісім осіб, тілесні ушкодження – 11, зґвалтування – 10, хуліганство – 27, розкрадання державної власності – 107, крадіжку приватної власності – 134.²

Соціальна напруженість у містах посилювалась і житловою кризою, що загострилася. Багато родин, живучи в комунальних квартирах, розміщувалися на площі в 6 кв. метрів. На кожного не вистачало стаціонарного спального місця, діти і дорослі на ніч укладалися спати на підлозі. Стосунки чоловіка і жінки відбувалися майже на очах у дітей.³ Такі умови життя негативно впливали на формування психіки підлітків, провокували відторгнення від родини, агресивність і насильство в поведженні.

¹ ЦДАГОУ, ф. 7, оп. 3, спр. 1226, арк. 19.

² ДАДО, ф. Р 920, оп. 2, спр. 127, арк. 120.

³ Лагоша М.М. Діяльність міліції України по ліквідації дитячої безпритульності і бездоглядності в післявоєнні роки (1946 – 1953 рр.) / М.М. Лагоша // Схід. – 2003. - № 7. – С. 83.

Так, у 1951 р. серед усіх злочинів, скоєних підлітками, найбільше було випадків згвалтувань.¹ У м. Горлівка була справа, де сім підлітків згвалтували одну дівчину. Справа завершилася притягненням чотирьох неповнолітніх до відповідальності – три роки ув'язнення.²

Таким чином, на підвищення рівня дитячої злочинності в післявоєнні роки впливало чимало факторів, основними з яких були – сирітство, викликане смертю рідних; складний соціально-економічний стан, спричинений масштабною розрухою через військові дії; тяжкий морально-психологічний стан післявоєнного суспільства. Однак, серед головних факторів, що впливали на злочинність неповнолітніх, слід виділити бездоглядність. Життя на вулицях зближувало бездоглядних з безпритульними і в їх поведінці стиралася грань. Більшість злочинів неповнолітніх здійснювалися через залучення дітей, які безцільно проводили час на вулицях, вокзалах, підвалах і в інших місцях до злочинних груп. Так, у 1953 р. в результаті оперативно-розшукових заходів у Ворошиловградській області було розкрито 99 (49,5 %) злочинів за участю неповнолітніх, які організовувалися дорослими. Отже, можна виділити прямий зв'язок між правопорушеннями та незайнятістю дітей.

На початку 1952 р. кількість бездоглядних дітей зменшується. Зменшується і кількість затриманих дітей, а саме: по Сталінській області органами міліції за пустунство було затримано 600 дітей, за жебракування – 57, за торгівлю на вулицях – 121 дитину.³ Отже, порівняно з 1951 р. кількість дітей на вулицях зменшилася вдвічі.

Таким чином, діяльність органів влади, міліції та громадськості по вилученню з вулиць та влаштуванню дітей-сиріт та бездоглядних сприяла зменшенню рівня злочинності серед неповнолітніх. Аналізуючи динаміку дитячої злочинності по роках, наведених в табл. 3.2, можна зауважити, що до 1953 р. проблема якщо не була повністю вирішена, то, принаймні, набула зворотної динаміки.

¹ Лагоша М.М. Вказ. прац. – С. 83.

² ДАДО, ф. 326, оп. 2, спр. 850, арк. 26.

³ Там само, ф. Р 920, оп. 2, спр. 127, арк. 129.

Злочинність неповнолітніх в 1948-1953 рр.

область	1948 рік	1949 рік	1951 рік	1952 рік	1953 рік
Сталінська	20,8 %	16,1 %	9,1 %	11,2 %	6,1 %
Ворошиловградська	14,5 %	7,0 %	8,3 %	11,5 %	6,0 %

Порівняно з 1948 р. дитяча злочинність по Сталінській області в 1953 р. зменшилася більше ніж втричі, а по Ворошиловградській – приблизно в два з половиною рази. Це свідчить не тільки про вдало обрану стратегію державної влади щодо ліквідації дитячих правопорушень, але й про відродження духовних цінностей післявоєнного суспільства, відновлення суспільної рівноваги.

Отже, у перші післявоєнні роки дитяча злочинність набула значних розмірів. Серед головних причин злочинності слід виокремити Велику Вітчизняну війну і, як наслідок, соціально-економічну кризу та моральну деградацію суспільства, а також значний рівень дитячої бездоглядності, що сприяло поступовому відторгненню дитини від соціального середовища. Саме в перші післявоєнні роки – роки адаптації та відновлення цивілізованого суспільства – рівень дитячої злочинності досягнув свого піку. Правопорушення здійснювали переважно підлітки, але, нерідко серед злочинців опинялися зовсім малі діти. Переважну більшість злочинів підлітки чинили об'єднуючись в групи. Поступово, разом з відновленням морального обличчя суспільства, стабілізувався й рівень дитячої злочинності. Як результат, кількість правопорушень серед неповнолітніх до 1953 року значно зменшилася. Серед причин зниження кількості злочинів слід виокремити те, що органи слідства, прокуратури та суду стали більше застосовувати виховні заходи до «важких» підлітків ніж каральні, які найчастіше негативно впливали на психіку дитини, що вперше опинялася в оточенні карних злочинців. Адже більшість скоєних злочинів мотивувалися першочерговими потребами дитини (їжа, одяг і т.д.), а не корисними інтересами. З

¹ Лагоша М.М. Вказ. прац. – С. 84.

іншого боку, питанням виховання та нагляду за дітьми стали приділяти значно більше уваги як опікуни так і відповідні органи та установи.

3.2. Система покарання та перевиховування малолітніх злочинців

Значний рівень дитячої злочинності вимагав ефективної системи боротьби із правопорушниками. Така система формувалася тривалий час, у процесі розвитку радянського карного законодавства. Карна відповідальність визначеного періоду базувалася як на законодавстві довоєнного часу, так і на нових сучасних положеннях.

Базовою у справі покарання малолітніх злочинців була постанова ЦВК та РНК СРСР від 7 квітня 1935 р. «Про заходи боротьби із злочинністю серед неповнолітніх», яка впроваджувала карну відповідальність неповнолітніх з 12-річного віку. Діти, які були викриті в скоєнні крадіжок, заподіянні насилля, в нанесенні тілесних ушкоджень, у вбивстві або при спробі вбивства, притягувалися до карного суду із застосуванням всіх заходів карного покарання.¹ За інші злочини, непередбачені квітневою постановою, карна відповідальність наставала з 16 років. У 1940 р. до перелічених категорій злочинів додавалися дії, що могли призвести до аварій потягів. За наказом Президії Верховної Ради СРСР від 10 грудня 1940 р. неповнолітні притягувалися до судової відповідальності через здійснення хуліганських дій на залізничних шляхах – демонтування рейок, підкладання на рейки різних предметів і таке інше.² Таким чином, державна система покарання малолітніх злочинців, що склалася в Радянському Союзі до початку війни, була зорієнтована не на попередження правопорушень, а переважно на боротьбу із злочинцями. У 1941 р. наказ Президії Верховної Ради СРСР від 31 травня «Про карну відповідальність неповнолітніх» знизив вік карної відповідальності за злочини не передбачені

¹ Уголовное законодательство СССР и Союзных республик. Сборник (Основные законодательные акты) / Под ред. Д.С. Карева. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1957. – С. 23.

² Там само. – С. 24.

вищезазначеною постановою від 7 квітня 1935 р. до 14 років. У цих законах віковий критерій карної відповідальності визначався свавільно, а значить, сама відповідальність, її межі та об'єми були недостатньо науково обґрунтовані. На думку дослідника З.А. Астемірова пересування вікової межі карної відповідальності неповнолітніх одразу на чотири роки вниз, з 16 до 12 років, не можна пояснити ніякими об'єктивними та суб'єктивними умовами того часу.¹ Однак, деякі дослідники вважають, що законодавчі акти 1935-го та 1941-го років були спрямовані не на поширення репресій щодо неповнолітніх, а на підвищення їх відповідальності за скоєнні вчинки.² На нашу думку, державна політика щодо дитячої злочинності була зумовлена складністю тогочасних обставин. Голодні 1932-й, 1933-ій роки, репресивна політика уряду спричинили масштабні хвилі росту безпритульності і, як наслідок, злочинності. Стабілізувати ситуацію могли лише швидкі та рішучі дії, які влада, в першу чергу, вбачала саме у посиленні заходів покарання, а не вихованні та попередженні.

Вищезазначені постанови необхідно розглядати в комплексі з постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про ліквідацію дитячої безпритульності та бездоглядності»³ від 31 травня 1935 р., де були окреслені значні організаційні заходи щодо ліквідації дитячої безпритульності та бездоглядності, які були головними причинами правопорушень неповнолітніх.

Відповідно до цієї постанови суттєвої реорганізації зазнала система органів, які займалися питаннями попередження правопорушень та соціально-правовою охороною неповнолітніх. Були ліквідовані комісії у справах неповнолітніх, а боротьба з бездоглядністю та правопорушеннями дітей і підлітків була покладена на спеціальні секції місцевих Рад великих міст і дитячі кімнати при відділках міліції.⁴ У пункті першому постанови визначалися типи дитячих закладів, серед яких

¹ Астемиров З.А. Уголовная ответственность и наказание несовершеннолетних: [учебное пособие] / З.А. Астемиров. – М.: Высшая школа МВД СССР, 1970. – С. 34.

² Чернышев А.И. Преступность несовершеннолетних и меры борьбы с ней в СССР: [учебное пособие] / А.И. Чернышев. – Томск, 1975. – С. 84.

³ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1988) / Ин-т марксизма – ленинизма при ЦК КПСС. – [9-е изд.]. – М.: Политиздат, 1985. – Т. 6. – С. 213-218.

⁴ Бегалиев К. Предупреждение безнадзорности и правонарушений несовершеннолетних / Калауша Бегалиев. – Алма-Ата: Казахстан, 1980. – С. 21.

виокремлювалися ізолятори, трудові колонії та приймальники-розподільники, що підпорядковувалися Наркомату внутрішніх справ СРСР. Зрозуміло, що дані заклади були не лише виховними, але й виправними. Призначенням ізоляторів було утримання підслідчих неповнолітніх правопорушників, по відношенню до яких була обрана міра попередження – взяття під варту. Проте на практиці ці установи самостійного розвитку не отримали, а підслідчих неповнолітніх стали утримувати в окремих (особливих) відділеннях загальних ізоляторів.¹

У якості міри покарання застосовували і умовне засудження, якому підлягали неповнолітні правопорушники, які вперше скоїли незначний злочин через те, що не мали належного догляду з боку батьків та в умовах повоєнного часу спілкувалися з безпритульними, а отже потрапляли під їх вплив.

В основі виправлення та перевиховання неповнолітніх в трудових колоніях була праця, трудове виховання. Передбачалося, що у всіх колоніях, відповідно до віку вихованців, буде встановлено трудовий режим, який би забезпечував прищеплення дітям трудових навичок і оволодіння відповідною професією до часу виходу із колонії шляхом організації майстерень при колоніях, а також проходження виробничої практики на підприємствах. Система виховання та трудовий режим у виправних закладах для неповнолітніх організовувалися таким чином, щоб максимально забезпечити зайнятість підлітків працею та привчити їх до трудової діяльності та трудової дисципліни. Матеріальна нагорода найбільш старанних в роботі та навчанні вважалася необхідною.²

Однак суттєвим недоліком трудових колоній було те, що вони призначалися лише для неповнолітніх до 16-ти річного віку, які утримувалися в них до повноліття. Неповнолітні ж віком від 16 до 18 років, засуджені до позбавлення волі, підлягали направленню до загальних місць ув'язнення. Така практика існувала до 1948 р.

Тривалість перебування неповнолітніх у колоніях не завжди залежала від строку, визначеного судовим вироком або постановою адміністративних органів. Вважалося, що

¹ Астемиров З.А. Трудовая колония для несовершеннолетних / З.А. Астемиров. – М.: Юридическая литература, 1969. – С. 18.

² Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях... – С. 214.

неповнолітній повинен перебувати у колонії до того часу, поки він не буде готовий до самостійного трудового життя і не виникне впевненість, що він не повернеться на шлях правопорушень.

Станом на 1945 р. по Українській Радянській Соціалістичній республіці існувало лише дві дитячі трудові колонії. Вони знаходилися за межами Донбасу, тому можна припустити, що підлітки, засуджені за кваліфіковані крадіжки, пограбування, а також за іншими різними статтями кримінального кодексу УРСР направлялися відбувати покарання до міст розташування цих колоній, а саме: хлопці до м. Одеси, дівчата до м. Львова. У 1946 р. з'являється третя дитяча трудова колонія, однак загальна кількість місць у них не давала можливості для розміщення всіх засуджених за скоєння злочинів. Тому у в'язницях та на пересильних пунктах знаходилося більше ніж 3 000 осіб засуджених неповнолітніх.¹

До 1939 р. трудові колонії розглядалися як виправні-виховні заклади для засуджених неповнолітніх, а також безпритульних. З 1939 р. трудові колонії стали закладами лише для неповнолітніх злочинців, засуджених до позбавлення волі. Відповідно більш суворим ставав режим утримання засуджених. Передбачалося огороження колонії огорожами, які забезпечували повну ізоляцію від оточуючих колонію мешканців та цілодобова воєнізована охорона колонії. Вихід неповнолітніх за межі території колонії, командировки до різних установ, безконвойне пересування категорично заборонялися. Встановлювалися жорсткі правила внутрішнього розпорядку, побачень.²

Проте у післявоєнних умовах зростання дитячого волоцюжництва необхідним стало створення спеціалізованих дитячих установ, метою яких було б не лише покарання і перевиховання дітей і підлітків, але й запобігання їх безпритульності та бездоглядності, як важливих передумов на шляху до злочинності. Тому на додаток до діючих дитячих трудових колоній Постановою РНК СРСР від 15 червня 1943 р. «Про посилення заходів боротьби з дитячою безпритульністю, бездоглядністю та хуліганством» було створено новий тип

¹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 73, спр. 333, арк. 11.

² Астемиров З.А. Трудовая колония для несовершеннолетних / З.А. Астемиров. – М.: Юридическая литература, 1969. – С. 20.

закладів для неповнолітніх – дитячі трудові виховні колонії Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС).¹ Відповідно до цієї ж постанови у складі НКВС СРСР виокремлюється спеціальний відділ – Відділ у боротьбі з дитячою безпритульністю, бездоглядністю та злочинністю (ВБДББ), до відання якого перейшли трудові колонії для неповнолітніх та новостворені дитячі виховні колонії. Отже, трудові колонії були виведені з системи загальних місць позбавлення волі. Це дозволяло більш правильно організовувати діяльність трудових колоній, враховуючи педагогічні вимоги та особливості виправлення та перевиховання неповнолітніх правопорушників.

З 1948 р. остаточно визначилось, що в трудові колонії для неповнолітніх повинні спрямовуватися всі засуджені до 18-ти річного віку.²

Дитячі трудові виховні колонії не були місцями позбавлення волі, тобто такими закладами, де неповнолітні особи відбували покарання, призначені судом. Вони являли собою спеціальні виховні заклади зачиненого типу для утримання дітей і підлітків, які потребували особливого, більш суворого, ніж у звичайних виховних закладах, педагогічного режиму. Народному комісаріату внутрішніх справ дозволялося поряд з трудовими колоніями, які існували для утримання дітей і підлітків, засуджених за рішенням суду, організовувати з 1943 р. трудові виховні колонії для утримання в них безпритульних і бездоглядних дітей, а також підлітків, неодноразово помічених у скоєнні дрібних хуліганських дій та інших незначних злочинів.³

До таких колоній спрямовувалися діти і підлітки віком від 11 до 16 років, якщо вони: а) не мали батьків або тривалий час мешкали без батьків та постійного місця проживання; б) були затримані за хуліганство, дрібні крадіжки та інші незначні злочини, але порушення карної справи проти них було визнане недоцільним; в) перебуваючи в дитячих будинках, систематично порушували правила внутрішнього розпорядку та дезорганізовували нормальну організацію навчання та виховання.⁴

¹ Астемиров З.А. Трудовая колония... – С. 21.

² Там само. – С. 22.

³ Беляев Н.А. Общественный контроль за деятельностью исправительных и воспитательных учреждений / Н.А. Беляев. – М., 1962. – С.4.

⁴ Там само.

У межах УРСР станом на червень 1944 р. було організовано чотири дитячі трудові виховні колонії: Бучанська колонія для дівчат у Київській області, Курязька колонія для хлопців у Харківській області, Ново-Желанівська для хлопців у Сталінській області та Привольнянська для хлопців у Дніпропетровській області.¹ Вказані колонії, окрім останньої, були розраховані на утримання до 300 осіб. Отже, колонії були не великими, що пояснюється неспроможністю персоналу в умовах значної кількості дітей забезпечити глибоке вивчення особистості та індивідуальний підхід до вихованців.

На території Донбасу діяла одна ДТВК – Ново-Желанівська, розташована в Авдіївському районі Сталінської області, яку було створено на підставі постанови виконавчого комітету Сталінської обласної ради депутатів трудящих від 17 листопада 1943 р., де зазначався термін її відкриття – 1 березня 1944 р.² Цією ж постановою, для господарських потреб колонії в якості земельної ділянки облземвідділ зобов'язувався виділити дитячій колонії 75 гектарів землі.

Відразу ж після відкриття колонії була розгорнута широка діяльність щодо її облаштування та налагодження виховної роботи з підлітками, що потребувало персоналу відповідного рівня. За обрахунками виконавчого комітету Сталінської області її штат мав бути не меншим 14 осіб – вісім вихователів та шість викладачів. Забезпечення дитячої колонії необхідними кадрами було покладено на завідувача обласного відділу народної освіти Стешенка.³ Враховувалася й необхідність просвітницько-виховної роботи, яка вимагала забезпечення належного рівня організації дозвілля, проведення позакласної роботи та здійснення різноманітних культурних заходів. У зв'язку з цим 8-м, 9-м та 10-м пунктами постанови Сталінської облради депутатів трудящих від 11 липня 1945 р. пропонувалося до 1 серпня 1945 р. встановити в колонії стаціонарне вузькоплівкове кіноустаткування та радіотрансляційний вузол.

ДТВК мала власне підсобне господарство, яким опікувалися самі вихованці, що дозволяло певним чином задовольняти наявні споживчі потреби. Підсобне господарство колонії складалося із

¹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 73, спр. 132, арк. 3

² ДАДО, ф. Р-2794, оп. 1, спр. 91, арк. 74.

³ Там само.

земельної ділянки, яку використовували як город, та худоби, яка одночасно була живим реманентом та надавала продукти харчування. Питання забезпечення колонії необхідним сільсько-господарським інвентарем для розвитку підсобного господарства вирішував обласний відділ Сільського господарського постачання.¹

Отже, міська влада всіляко сприяла створенню та належному розвитку Ново-Желанівської ДТВК. До налагодження її функціонування, а отже, й умов перебування дітей у ній, були задіяні багато керівних відділів: освіти, постачання, сільського господарства, які своєю діяльністю як сприяли облаштуванню колонії, так і допомагали в організації виховного процесу.

Що стосується характеру утримання вихованців колонії, то режим передбачав сувору регламентацію зв'язку дітей із зовнішнім середовищем та здійснення постійного нагляду за їх поведінкою. Задля цього використовувалися як технічні засоби у вигляді відповідних огорож навколо території колонії, запобіжних зон, башт спостереження, так і людські сили в складі наглядацької служби.

Несення служби наглядачами організовувалося шляхом розставлення внутрішніх і зовнішніх постів та контрольно-пропускних пунктів. Вихованці вільно пересувалися по зоні колонії та мали доступ до всіх житлових приміщень, виробничих об'єктів, учбових, господарських та санітарно-медичних споруд, які розташовувалися на її території. Вихід їх за межі виховної установи передбачався лише з дозволу начальника колонії з причин господарської або іншої невідкладної необхідності і, як правило, у супроводі співробітників.

Усі правопорушники, які прибували до ДТВК, розташовувалися в карантинному приміщенні, де відбувалося детальне ознайомлення з ними, перевірялися й уточнювалися анкетні дані, з'ясовувалася наявність батьків, родичів і їх адреси, освітній рівень та професійна підготовка, інші відомості, необхідні для влаштування вихованців на навчання до школи, в учбові майстерні та до колективу вихованців.

Адміністрація колонії повинна була впродовж 10 діб з часу прибуття затриманого до колонії встановити зв'язок з його

¹ ДАДО, ф. Р-2794, оп. 1, спр. 194, арк. 16.

батьками або особами, які виконували їх обов'язки, повідомити їм адресу колонії, порядок листування та побачень.

Після проходження карантину, термін якого не міг перевищувати 21 добу, затриманого переводили у відповідне відділення до вихователя, а також влаштовували до школи та навчально-виробничої групи. Житлові приміщення для вихованців обладнувалися, як звичайні гуртожитки для робітничої молоді, без будь-яких в'язничних атрибутів.¹

До ДТВК потрапляли діти, які найбільше страждали від негативного впливу вулиці. Тому, на шляху перевиховання одним з найголовніших завдань колонії було надання вихованцям семикласної освіти та виробничої спеціальності. Головними напрямками виховної роботи серед осіб, що перебували в ДТВК були: виховання чесного ставлення до праці, бережливого ставлення до соціалістичного майна, політична обізнаність, правове виховання, естетичне та етичне виховання, виховання колективності.² Як бачимо, дітей та підлітків намагалися охопити всіма сферами життя, створити належного рівня умови для того, щоб у кожного вихованця міг сформуватися позитивний світогляд. Однак досягнення зазначених виховних напрямків відбувалося не лише через шкільну та виробничу освіту. Важливим заходом виправлення та перевиховання підлітків під час перебування в колонії була індивідуальна виховна робота, яка проводилася на основі глибокого вивчення особистості кожного вихованця та причин скоєних правопорушень. При індивідуальному вихованні враховувалося чимало чинників, а саме: а) умови життя і виховання в родині, ставлення до навчання, захоплення та схильності; б) ставлення до праці та наявність спеціальних трудових навичок; в) фізичний стан та стан здоров'я, психологічні особливості; г) життєві навички та навички праці в колективі; д) спрямованість світосприйняття, що формується, погляди, інтереси та прагнення, ставлення до людей та законів; е) обставини, характер та мотиви злочину, причини правопорушення.³

¹ Астемиров З.А. Трудовая колония для несовершеннолетних / З.А. Астемиров. – М.: Юридическая литература, 1969. – С. 48.

² Ключинская Л.А. Несовершеннолетние и уголовный закон / Л.А. Ключинская, Л.А. Бергер. – Рига: Зинатне, 1967. – С. 120.

³ Там само. – С. 122.

Таким чином, радянська держава намагалася як найбільше та детальніше вивчити особистість малолітніх злочинців та з'ясувати мотиви, які ними керували. Це було, безперечно, позитивним моментом тогочасної карної системи, адже, відомо, що першим кроком на шляху розв'язання проблеми було і залишається її розуміння, що дозволяло не лише покарати, а дійсно перевиховати.

Загальну освіту вихованці ДТВК здобували безпосередньо в колоніях.¹ У 1945 р. у Ново-Желанівській колонії навчалася 218 дітей. Утім успішність учнів колонії була на низькому рівні. Серед 161 вихованця, що загалом встигали у навчанні, було лише дев'ять відмінників; учнів, що навчалися добре – 36; що вчилися задовільно – 44. Не встигало в навчанні 72 учня. У другій чверті 1948 р. ситуація змінилася не на краще. Паралельно збільшенню кількості відмінників – 13, збільшилося й вихованців, що не встигали – 94.² У 1949-1950 навчальному році шкільна успішність була також провалена. Низький рівень підготовки вихованців колонії можна пояснити багатьма різними чинниками. Передусім, обставини війни призупинили навчання дітей, залишивши їх освітній рівень на початковому етапі, який не доповнювався з плином часу, а найчастіше деградував в умовах боротьби за виживання. Діти, які потрапляли до колонії, вже мали певний, не завжди позитивний, життєвий досвід та позицію, тому багатьом з них було важко змінювати погляди, ставлення до людей і подій, відповідно було важко зрозуміти необхідність освіти при наявності інших, легших шляхів заробітку – жебракування, спекуляція, крадіжка та ін. По-друге, умови шкільної освіти в колонії мали багато організаційних труднощів. Школа та її матеріально-технічне забезпечення були в тяжкому стані. У роботі школи спостерігався гострий брак підручників – пересічно на 20 вихованців доводилося по одному примірнику.³ Особливо бракувало підручників з географії за шостий та сьомий класи. Перевищувала норму й кількість дітей в класах, що значно ускладнювало роботу вчителів. Окрім цього багато вихованців належали до категорії «складних» у плані виховання. А через те, що вчителями були переважно жінки, були труднощі з

¹ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях... – С. 215.

² ДАДО, ф. 2780, оп. 1, спр. 5, арк. 4.

³ ЦДАГОУ, ф. 1. оп. 73, спр. 132, арк. 4.

підтриманням належного порядку та дисципліни в класах. Так, у 1950 р. в колонії склалася надзвичайна ситуація – ініціатива перейшла з рук вихованців-активістів до вихованців-дезорганізаторів, які почали організовувати втечі, псували шкільне майно, займалися крадіжками та картярством. Лише за дієвого втручання керівництва колонії ситуацію вдалося стабілізувати.¹

До вихованців, які порушували правила внутрішнього розпорядку, застосовували наступні штрафні санкції: попередження, догану, позачерговий наряд, переведення до дисциплінарного (штрафного) ізолятору.² Ізолятором у колонії було спеціальне приміщення, де порушники режиму підлягали арешту та були ізольовані від інших вихованців. Однак інколи, до штрафних кімнат саджали по декілька осіб і таким чином відривали їх від здорового впливу колективу та створювали нездоровий.³

Що стосується виробничої освіти та діяльності, то при Ново-Желанівській колонії існували майстерні металообробного профілю. Поряд з цим вихованці колонії оволодівали навичками виготовлення й інших інструментів (шпінгалетів, стамесок, викруток тощо).⁴ У 1945 р. вихованцям колонії було присвоєно 180 виробничих розрядів з різних спеціальностей, а лише за перші три місяці 1946 р. – 154 розряди (див. додаток М).

Таким чином, перевиховна практика ДТВК мала успіхи, що, безперечно, було наслідком кропіткої роботи персоналу колонії. Загалом під час перебування в колонії більшість підлітків, поступово усвідомлюючи важливість навчання, виявляли прагнення здобути освіту належного рівня та виробничу спеціальність, утім спостерігались і протилежні випадки. Підтвердженням цього є факти, коли вихованці колонії на колективних зборах самі прохали віддати під суд шахраїв і злодіїв із свого оточення.⁵

По закінченні терміну перебування в ДТВК підлітків працевлаштовували або відправляли на подальше навчання. Так, у липні-серпні 1946 р. колонія випустила 20 вихованців, з яких

¹ ДАДО, ф. 2780, оп. 1, спр. 9, арк. 52.

² Астемиров З.А. Трудовая колония... – С. 53.

³ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 73, спр. 336, арк. 277.

⁴ ДАДО, ф. 2780, оп. 1, спр. 3, арк. 18.

⁵ Там само, спр. 9, арк. 52.

десять пішли працювати на завод, п'ятеро – навчатися до Маріупольської школи морехідного навчання, двоє – до Ворошиловградського спеціального училища, троє – до Рутченківського гірничого технікуму.¹

Утім, система навчання вихованців ДТВК виявляла й вади. Серед негативних моментів слід виокремити недостатню організацію виховного процесу на виробництві. Так, робочі місця не завжди були закріплені за вихованцями, що значно знижувало їх відповідальність за обладнання та в цілому за цех.² Відсутність належного нагляду з боку майстрів за трудовою дисципліною мала наслідком недбале ставлення вихованців до слюсарного інструменту. Окрім того, доволі часто майстри-вихователі не мали спеціальної освіти. Спостерігалася й значна плинність кадрів. Недостатнім був і взаємозв'язок майстрів з вихованцями. Відчувався брак учбових посібників та наочних засобів. Обліку праці також не велось. Окрім організаційних вад суттєву роль відігравав і суб'єктивний чинник. Майстри виробничого навчання виявляли грубе ставлення до вихованців, палили в цехах³, чим подавали негативний приклад, інколи використовували їх працю у власних потребах.⁴ Тож, доволі часто, внаслідок безвідповідального ставлення вихователів, утриманці колонії не здобували належного рівня освітньої та професійної підготовки, так необхідних для повноцінного входження в цивільне суспільство. Згодом, після колонії, більш свідомі поліпшували свій професійний рівень самотужки на виробництві, або ж йшли до ремісничих училищ та шкіл ФЗН, а деякі ж знов опинялись на вулицях та потрапляли до в'язниць.

З 1950 р. систему професійної підготовки в колоніях було посилено: кожен вихованець колонії мав обов'язково пройти курс навчання у виробничих майстернях, по закінченні навчання скласти державний залік щоб отримати розряд та свідоцтво про закінчення виробничого навчання.⁵

Отже, у діяльності Ново-Желанівської ДТВК було багато як позитивних, так і негативних моментів, які залишали відповідний відбиток на вихованцях.

¹ ДАДО, ф. 903, оп. 1, спр. 138, арк. 27.

² Там само, ф. 2780, оп. 1, спр. 7, арк. 6.

³ Там само, спр. 11, арк. 17.

⁴ Там само, арк. 19.

⁵ Там само, спр. 9, арк. 53.

На недоліки в організаційно-виховній роботі ДТВК вказувала й значна кількість втеч вихованців, щомісячні показники яких були дуже високими. Так, у січні 1946 р. було зареєстровано 20 випадків втеч¹, у травні 1952 р. – дев'ять.² Наявність великої кількості втеч була наслідком відсутності належного контролю за дотриманням встановленого режиму. Наглядачі працювали менше восьми годин на добу за потреби цілодобової охорони колонії. Пости не завжди розставлялися відповідно до статуту караульної служби та перевірялися.³

Унаслідок вкрай незадовільної роботи наглядскладу, режим у колонії був слабким, були випадки, коли порушниками режиму виявлялися самі наглядачі. Так, наприклад, старшого наглядача Жураковського було затримано за крадіжку речей, наглядача Белька – за крадіжку лісоматеріалів. Наглядачі Чубар, Суханов, Грачов мали догани за спання на посту, свавільне залишення посту, пияцтво та бійки.⁴

Ряд порушень режиму відбувалися з вини вихователів, які своїми діями підривали авторитет наглядачів. Належний контроль за працею утриманців колонії не здійснювався, тому щоденні завдання вихованці не завжди виконували. Освітлення зони також було недостатнім, що сприяло втечам. Вказані вади постійно стояли на порядку денному на засіданнях партійного бюро при Ново-Желанівській ДТВК. Однак постанови партзборів, що стосувалися посилення режиму колонії, запровадження пропускнуої системи на вахтах, поглиблення виховної роботи як серед утриманців, так і серед персоналу, виконувалися повільно та частково.

Таким чином, проаналізувавши систему роботи ДТВК, можемо зазначити багато організаційних недоліків, які виявлялися в порушенні режиму утримання, недотриманні розпорядку дня, незадовільному санітарному стані гуртожитків, їдальні, школи та майстерень. Також негативно впливала на перевиховний процес відсутність належної взаємодії між вихователями та підопічними та тісної співпраці у межах педагогічного колективу колонії. Проте, незважаючи на вказані

¹ ДАДО, ф. 2780, оп. 1, спр. 2, арк. 8.

² Там само, спр. 13, арк. 2.

³ Там само, спр. 2, арк. 34.

⁴ Там само.

недоліки, Ново-Желанівська трудова виховна колонія відіграла позитивну роль у справі ліквідації безпритульності та злочинності неповнолітніх, як у період війни, так і в повоєнний час. Вона надала можливість більш диференційовано підходити до проблеми виправлення різних категорій неповнолітніх правопорушників. Більш того, поява виховної колонії позитивно вплинула на судову практику у справах неповнолітніх, бо в випадках скоєння дітьми та підлітками менш небезпечних злочинів суди отримали змогу не застосовувати такий суворий захід покарання, як позбавлення волі.

Одночасно з посиленням карно-правових та виховних заходів боротьби із злочинністю неповнолітніх були здійснені заходи, спрямовані на попередження правопорушень. Так, вищезазначеною постановою від 7 квітня 1935 р. була встановлена сувора карна відповідальність по відношенню до осіб, які були виявлені у підбурюванні або в залученні підлітків до участі у різноманітних злочинах, а також у змушенні неповнолітніх до заняття спекуляцією, проституцією, жебрацтвом тощо.¹ Строк ув'язнення в таких випадках становив не менше п'яти років.²

Поряд з цим проводилася робота щодо підвищення відповідальності батьків за виховання та утримання дітей. Постанова від 31 травня 1935 р. «Про ліквідацію дитячої безпритульності і бездоглядності» встановлювала адміністративну відповідальність батьків, які не здійснювали нагляду за власними дітьми, не виявляли турботи про них та залишали їх без матеріальної допомоги. Органи міліції мали право штрафувати батьків, які допускали пустунство та вуличне хуліганство дітей, в межах 200 карбованців і були зобов'язані сповіщати про випадки бездоглядності громадські організації по місцю роботи батьків. Так у 1944 р. у Донбасі було притягнуто до адміністративної відповідальності 871 особу батьків, а до карної відповідальності – 54.³ У продовж 1951 р. до адміністративної відповідальності лише по м. Сталіно було притягнуто 880 батьків

¹ Бегалиев К. Вказ. праця. – С. 21.

² Уголовное законодательство СССР и Союзных республик: сборник (Основные законодательные акты) / под ред. Д.С. Карева. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1957. – С. 23.

³ ЦДАГОУ, ф. 7, оп. 3, спр. 1202, арк. 350.

на загальну суму 52 325 крб.¹. Цією ж постановою встановлювалася матеріальна відповідальність батьків за дії дітей, які спричиняли матеріальну шкоду. У випадках, коли батьки не реагували та систематично не доглядали за дітьми, органи Народного комісаріату просвіти були зобов'язані порушувати клопотання перед судовими органами про відлучення дитини від батьків та про розміщення її в дитячий будинок із сплатою вартості утримання дитини за рахунок батьків.²

До відповідальності притягували й опікунів. Травнева постанова 1935 р. передбачала карну відповідальність опікунів, які залучалися до опікунства з корисних намірів, що могли виявлятися в прагненні зайняти житлове приміщення дитини, привласнити її майно, що могло залишитися після смерті батьків. Карна відповідальність опікунів встановлювалася й у разі допущення опікунами підопічних дітей до бродяжництва та не надання їм необхідного матеріального забезпечення.³

Суворого контролю зазнала й колективна опікунська діяльність. Встановлювалася особлива відповідальність голів сільських рад і опікунів, призначених сільрадами, які не вживали заходів щодо охорони та турботи про виховання дітей-сиріт та дозволяли становлення їх на шлях жебрацтва.⁴

Отже, намагаючись стабілізувати критичну ситуацію з рівнем дитячої знедоленості центральна та місцева влада активізували всі можливі шляхи. Поступово відбувся перехід від каральних методів боротьби із злочинністю до виховно-каральних. На перше місце стають методи попередження, виховання та перевиховання, які дуже швидко дають позитивні результати. Рівень дитячої злочинності невпинно зменшується і до середини 1950-х років досягає мінімальної межі.

У ході боротьби із злочинністю неповнолітніх було враховано й побіжні причини та мотиви, що могли впливали на свідомість дитини та виявлятися в хибних діях з метою підвищення свого авторитету серед однолітків або випробовування власних сил. Мова йде про пригодницьку

¹ ДАДО, ф. Р 920, оп. 2, спр. 127, арк. 128.

² Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях... – С. 217.

³ Там само. – С. 216.

⁴ Там само.

літературу та кіно. У зв'язку з цим вводилася цензура. П'ятим пунктом травневої постанови 1935 р. «Про ліквідацію дитячої безпритульності і бездоглядності» Відділу культурно-просвітницької роботи та Відділу друку і видавництва ЦК ВКП(б), а також раднаркомам радянських республік доручалося посилити нагляд за дитячою літературою та кінофільмами. Заборонялися фільми та книжки, що могли справити негативний вплив на дітей – пригоди карних злочинців тощо.¹

Таким чином, система карного покарання та перевиховання дітей та підлітків складалася в процесі тривалого формування та розвитку радянської системи законодавчого регулювання боротьби з правопорушеннями серед неповнолітніх. Правовою базою визначеного періоду було законодавство довоєнного часу, яке доповнювалося відповідно до повоєнних обставин. У мережі виправних закладів Радянської України виділяються дитячі трудові колонії та дитячі трудові виховні колонії, які різнилися режимом утримання вихованців та контингентом дітей та підлітків у них. У першому типі колоній режим був більш суворим через утримання дітей-злочинців. У другому – дещо м'якшим, але діти в них також були «складними» у плані виховання та неодноразово помічалися в здійсненні незначних злочинів. У межах Донбасу ДТК не існувало, однак функціонувала Ново-Желанівська ДТВК. Спираючись на матеріали первинної партійної організації при колонії, які представлені протоколами партбюро, можна стверджувати, що з початку створення в її функціонуванні було багато недоліків, які не були остаточно ліквідовані до середини 50-х рр. Проте роль колонії в ліквідації дитячої безпритульності, бездоглядності та злочинності була суттєвою. Особливістю в її роботі було те, що дітей, перш за все, перевиховували через оволодіння виробничою спеціальністю, тим самим прищеплювали поважне ставлення до власної праці та праці інших людей, отже і до всіх видів власності. Поряд з заходами щодо ліквідації злочинності та перевихованню правопорушників була розгорнута широка діяльність щодо попередження карних проявів, які найчастіше були наслідками неухважного ставлення до дітей з боку батьків, близьких, опікунів, а також вчителів та вихователів. Таким

¹ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях... – С. 218.

чином, у перші післявоєнні роки була створена міцна база для стабілізування критичної ситуації з рівнем дитячої злочинності.

3.3. Участь громадськості у попередженні правопорушень та вихованні неповнолітніх правопорушників

Поряд з карним законодавством, яке передбачало боротьбу з наслідками злочинності, головним засобом боротьби з правопорушеннями серед неповнолітніх були заходи виховання і попередження, про що частково йшла мова у попередньому підрозділі. У їх здійсненні активну участь брали широкі прошарки суспільства. Ці функції покладалися на комсомольський актив, профспілкові організації, установи, що шефствували над дитячими виправними та виховними закладами та пересічних громадян – вчителів, робітників освіти, різних підприємств та установ.

Їх діяльність виявлялася у наступному. По-перше – допомога співробітникам внутрішніх органів у виявленні та влаштуванні «дітей вулиці». По-друге – практична допомога у організації та проведенні виховних заходів з підопічними та бесід з батьками щодо посилення виховної роботи з дітьми та підлітками, а також виховна робота з утриманцями ТВК для неповнолітніх з метою їх виправлення та перевиховання. По-третє – матеріальна допомога в облаштуванні дитячих кімнат міліції, приймальників-розподільників, трудових виховних колоній, що виявлялася переважно у шефській роботі.

Зазначені види діяльності здійснювалися як на добровільних засадах, так і під пильним керівництвом партії, про що мова піде нижче.

Широкі кола громадськості часто самі виявляли ініціативу, виступали із закликами про необхідність турботи про дітей-сиріт, безпритульних, необхідність забезпечення їх дахом над головою, речами першої необхідності, організацію шефства тощо.

Громадська допомога міліції у вилученні дітей з вулиць характеризувалася переважно участю комсомольців, вчителів, робітників профспілок у загальноміських рейдах з виявлення та влаштування бездоглядних і безпритульних, що систематично проводилися. Такі рейди для радянської держави не були

докорінно новим явищем, тому їх стали практикувати як засіб боротьби із дитячим волоцюжництвом одразу ж після звільнення Донбасу від німецько-фашистської окупації. Так, 26 грудня 1943 р. працівниками міліції м. Єнакієве було проведено рейд перевірки дитячої безпритульності та бездоглядності, у якому брали участь 27 комсомольців.¹ У м. Краматорську Сталінської області у цьому ж році було проведено масовий рейд, що тривав три дні. У ньому брали участь 12 бригад, що обстежили все місто. За активної участі комсомольців шкіл – Ситкова Юрія, Тесленка Анатолія, Долгова Геннадія – було виявлено 75 безпритульних та бездоглядних дітей. Вісім з них були влаштовані до дитячого будинку, п'ятеро дітей до приймальника розподільника, 14 – до шкіл ФЗН. Інші діти були повернуті батькам та спрямовані до шкіл загального навчання.² Аналогічні рейди проходили по всіх містах Сталінської та Ворошиловградської областей. Так, по Ворошиловградській області за участі комсомольців з 1 січня по 1 червня 1944 р. було проведено п'ять рейдів і взято на облік 917 дітей. Серед них 67 було влаштовано у дитячі будинки, 387 – до приймальників-розподільників, 136 – на навчання до РУ та шкіл ФЗН, 83 – у будинки немовлят, 150 – до родин трудящих, а 434 дитини – на патронат.³ У 1945 р. по Ворошиловградській області було організовано 320 масових рейдів, в яких у порядку громадськості брали участь 17 335 осіб.⁴ По Сталінській області 21 та 28 квітня 1946 р. було проведено наступні масові рейди з виявлення знедолених дітей. До цієї роботи окрім робітників міліції та комсомольців залучали вчителів, депутатів міських, районних, селищних та сільських рад. У ході операції були ретельно обстежені всі можливі місця скупчення безпритульних і бездоглядних та виявлено 1809 дітей, серед яких безпритульних було 281 дитина, бездоглядних – 1528.⁵

Поступово громадська допомога міліції набуває законодавчого оформлення. Наказом МВС СРСР від 4 квітня 1946 р. була затверджена інструкція «Про організацію та

¹ ДАДО, ф. 424, оп. 3, спр. 58, арк. 4.

² Там само, арк. 12.

³ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 73, спр. 132, арк. 11.

⁴ ДАЛО, ф. П-179, оп. 3, спр. 550, арк. 1.

⁵ ДАДО, ф. 326, оп. 4, спр. 513, арк. 39.

практичне використання бригад сприяння міліції».¹ У вільний від роботи час бригадмільці, що формувалися з тих же представників громадськості, виконували різні доручення та активно допомагали робітникам міліції у справі попередження дитячої злочинності. Станом на 1 липня 1946 р. по Ворошиловградській області вже працювали 21 комсомольсько-молодіжна бригада сприяння міліції. Кожна бригада нараховувала 5-6 осіб та була прикріплена до певної частини відділку міліції, де і вела роботу не лише з вилучення безпритульних і бездоглядних дітей, але й усю організаційно-виховну роботу.²

У м. Краматорську Сталінської області 12 жовтня 1947 р. було проведено рейд з вилучення дітей з вулиць. У цьому заході брали участь 65 комсомольців міста. Рейд тривав з восьмої ранку до десятої вечора. У ході роботи у місті було виявлено 25 бездоглядних дітей. Безпритульних дітей не виявили. По закінченні рейду міський комітет комсомолу спільно з міським відділом народної освіти провели батьківські збори, де основним питанням на порядку денному була відповідальність за виховання дитини. Подібні збори організовувалися на багатьох заводах та фабриках.³

19 жовтня 1947 р. рейдом у м. Маріуполі, вилучили з вулиць шість безпритульних та 23 бездоглядних дітей.⁴

Отже, проаналізувавши сімейний стан затриманих дітей, можна зробити висновок, що переважна більшість їх мала батьків, опікунів, знаходилися на патронаті або були напівсиротами, тобто були бездоглядними. Це переконливо свідчило про необхідність спрямування громадської діяльності у бік роз'яснювальної роботи з батьками та особами, які виконували їх обов'язки, щодо посилення виховної роботи з дітьми та підлітками. З огляду на це, діяльність громадськості поступово спрямовується не лише у бік вилучення дітей з вулиць, але й на попередження рецидиву бездоглядності та волоцюжництва.

¹ Вовк В.Г. Деятельность милиции восточных областей Украины по устранению последствий гитлеровского оккупационного режима, охране общественного порядка и борьбе с преступностью в 1946-1950 гг. / В.Г. Вовк // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України. – Луганськ, 1999 – № 3. – С. 42.

² ДАЛО, ф. П-179, оп. 3, спр. 550, арк. 3.

³ ДАДО, ф. 424, оп. 3, спр. 368, арк. 33.

⁴ Там само, арк. 43.

Основним заходом роз'яснювальної роботи з батьками були бесіди та лекції. Так, у 30 колгоспах Сталінської області у 1944 р. були організовані бесіди з батьками на тему «Про боротьбу з дитячою безпритульністю та злочинністю».¹ При школах організовували батьківські комітети, які активно діяли як у школах, так і на підприємствах, що здійснювали шефську роботу над школами. Їх діяльність полягала у випуску стінних газет, організації різноманітних зустрічей, лекцій тощо. Так, у квітні 1944 р. у м. Слов'янську відбулися міські батьківські збори, на яких обговорювалася необхідність посилення виховної роботи серед дітей. Значну ініціативу при вирішенні цього питання виявляли заводські та шахтні комітети. Так, при заводському комітеті Содового комбінату м. Слов'янська була організована комісія з надання допомоги школі та батькам у навчанні та вихованні дітей. Члени цієї комісії займалися перевіркою побутових умов учнів і у переважній більшості випадків домогалися надання матеріальної допомоги, особливо її потребуючим. Комітет заводу ім. Якубовського Ворошиловградської області організував перевірку у школах успішності дітей робітників та службовців заводу, а також побутових умов у їх родинях. Перевірці підлягав й ступінь контролю з боку батьків за підготовкою дітей до занять. Результати подібних перевірок обговорювалися на робітничих зібраннях. Необхідно зазначити, що робітничі зібрання були спрямовані на комуністичне виховання молоді, тому супроводжувалися пропагандистськими доповідями із залученням представників місцевої партійної влади. Так, наприклад, голова виконкому Артемівської районної ради депутатів трудящих виступав на робітничому зібранні із доповіддю про роль родини у комуністичному вихованні дітей. На цьому зібранні підлягали критиці робітники заводу – коваль Бушненко, токарь Руденко та інші, хто погано здійснював контроль за своїми дітьми, не цікавився їх успішністю у школі, не підтримував зв'язок із вчителями.² Подібні зібрання не обмежувалися колективними виступами та обговореннями. Найбільш старанних у справі дитячого виховання ставили у приклад, несвідомих соромили, виносили догани, накладали

¹ ДАДО, ф. 326, оп. 2, спр. 445, арк. 79.

² ЦДАВОВУ, ф. Р 2605, оп. 8, спр. 782, арк. 131.

адміністративні штрафи. Так, у Брянському районі м. Кадіївки Ворошиловградської області комітет шахти «Анненська» систематично скликав збори батьків, які випускали дітей з під опіки та контролю та разом з батьківським комітетом зобов'язував слідкувати за успішністю та дисципліною своїх дітей.¹

Окрім участі у міліцейських рейдах, працювали окремі комсомольські угруповання. Міськими та районними комітетами ЛКСМУ організовувалися спеціальні бригади з виявлення та обліку дітей-сиріт та бездоглядних дітей. Спільно з органами НКВС та органами народної освіти вони організовували систематичні обходи вулиць, квартир, вокзалів, залізничних станцій та інших місць, де могли знаходитися безпритульні діти, влаштовували їх до дитячих приймальників, будинків, шкіл ФЗН та РУ, на патронат та виховання до родин трудящих. Так, у Красноармійському районі Сталінської області для боротьби з дитячою безпритульністю і бездоглядністю силами комсомольців була створена постійно діюча бригада, до складу якої входило 35 осіб. У 1947 р. ними було проведено два рейди по виявленню бездомних дітей, у наслідок чого було затримано та влаштовано 13 дітей. Окрім цього, силами бригади троє дітлахів, віком від восьми місяців до двох років, були всиновлені.² У Ворошиловградській області були створені тимчасово діючі бригади, за допомогою яких було проведено 28 рейдів та виявлено 7 212 дітей-сиріт.³ У містах організовували цілодобові чергування рейдових бригад з комсомольців, що, у свою чергу, надавало суттєву допомогу органам НКВС у боротьбі з безпритульністю, бездоглядністю та правопорушеннями.⁴

Комсомольські організації також брали активну участь у рейдах з обстеження побутових умов дітей-сиріт, які знаходилися на патронаті, опіці та всиновлених. Міськкоми та райкоми ЛКСМУ здійснювали повсякденний контроль за виконанням договорів відділів народної освіти із родинами, які взяли на виховання дітей-сиріт.⁵ Поряд з позаштатними інспекторами, комсомольці виявляли дітей, що живуть у важких матеріально-

¹ ЦДАГОУ, ф. 7, оп. 13, спр. 109, арк. 369.

² ДАДО, ф. 424, оп. 3, спр. 368, арк. 34.

³ ЦДАГОУ, ф. 7, оп. 3, спр. 1202, арк. 48.

⁴ ДАДО, ф. 326, оп. 2, спр. 445, арк. 77.

⁵ Там само, ф. 424, оп. 3, спр. 16, арк. 1.

побутових умовах та клопотали перед партійними органами про надання їм матеріальної допомоги. Такі обстеження показували, що більшість патронованих дітей потребували допомоги взуттям та одягом. Так, Пащенко Валентин, 1934 року народження, мешкав на станції Дебальцеве у бабусі та дідуся та навчався у п'ятому класі. Його батько загинув на фронті, а дідусь працював сторожем. Навчався хлопець добре, але мав дуже поганий одяг та взуття, через що часто пропускав заняття.¹ За дітьми, які знаходилися на патронаті були закріплені вчителі, комсомольці, медичні працівники, які займалися виховною роботою з ними, допомагали у навчанні, вирішували побутові питання та організовували оздоровлення дітей.

У всіх населених пунктах через агітаторів, комсомольців, піонерських вожатих та молодіжний актив проводилася масово-роз'яснювальна робота з усиновлення та влаштування на патронат дітей-сиріт.² У лютому-березні 1952 р. у Сталінську та Ворошиловградську області були командировані робітники ЦК ЛКСМУ для надання практичної допомоги місцевим комсомольським організаціям у посиленні роботи щодо попередження проявів хуліганства та злочинності серед дітей та підлітків. У всіх парках, клубах та інших місцях культурного відпочинку трудящих були організовані чергування комсомольського активу. У парку м. Макіївки були організовані читки лекцій для молоді «Про життя та діяльність В.І. Леніна та І.В. Сталіна», «Про комуністичне виховання молоді».³ Працювали лекторії для батьків у Попаснянському, Краснодонському, Лисичанському та інших районах Ворошиловградської області. Силами комсомольців були прочитані лекції з різної тематики, наприклад: «Авторитет батьків у вихованні дітей», «Батьківщина та школа», «Виховання дітей у віці від 14 до 18 років» тощо. Комсомольські організації проводили тематичні зібрання, а саме: «Про моральне обличчя радянського громадянина», «Про дружбу та товаришування» й інші.

Таким чином, з середини 40-х років набуває значного поширення форма роботи з дітьми через виховання суспільства в

¹ ДАДО, ф. 326, оп. 4, спр. 513, арк. 94.

² Там само, ф. 424, оп. 3, спр. 16, арк. 1.

³ ЦДАГОУ, ф. 7, оп. 13, спр. 109, арк. 238.

цілому. Масово-роз'яснювальна робота громадськості перш за все ставила за мету патріотичне виховання молоді, що неможливо без впливу позитивного прикладу. Саме його формуванням займались громадські організації і досягли мети у образі родини «як міцного осередку суспільства», здорового робочого колективу, нарешті, сильної та надійної держави.

Задля посилення участі громадськості у виховній роботі з неповнолітніми організовувалося шефство культурно-просвітніх установ, промислових підприємств, радгоспів, колгоспів, навчальних закладів та інших державних та громадських установ над ДТВК, ПР, кімнатами міліції. Шефи допомагали у вирішенні багатьох питань, як у сфері виховної роботи серед утриманців, так і в організації виробництва та господарства.

Над Ново-Желанівською ДТВК шефствували місцеві санітарна частина, школа та лазня. Їх шефська діяльність виявлялася у допомозі при проведенні ремонтних робіт, у зібранні одягу, постачанні продуктів харчування, обладнанні меблями. Найбільш суттєва допомога відчувалася у разі свят, при відзначанні роковин Червоної Армії.¹ Серед вихованців колонії за ініціативи громадських організацій проводилися спортивні, шахматно-шашечні та інші змагання. Комсомольці разом з вихованцями брали активну участь у насадженні зелених масивів на території колонії, будівництві футбольного поля та іншій організаційній діяльності, тим самим, власним прикладом пропагували поважне ставлення до праці. Однак, аналізуючи стан шефської роботи у ТВК, необхідно зазначити, що у справі шефства інколи спостерігалось захоплення статистикою і іноді діяльність шефів була недосить активною. Так, наприклад, замалою була допомога у сільськогосподарських роботах, вихованці переважно самі здійснювали усю господарську роботу. Не завжди на високому рівні діяли комсомольські організації. Так, була зведена нанівець роль комсомольців у справі дотримання дисципліни у колонії.²

Громадська діяльність з дітьми виявлялася не лише у проведенні профілактичних заходів, але і в залученні підлітків до комсомольських та профспілкових організацій. У Ново-Желанівській ДТВК діяла комсомольська організація зі складу

¹ ДАДО, ф. 2780, оп. 1, спр. 9, арк. 53.

² Там само, спр. 11, арк. 1.

утриманців, що брала участь у житті колонії. Завдяки їх активній діяльності перевиховна робота з дітьми також базувалася на організації різнобічного дозвільного життя, яке ставило за мету прищеплення вихованцям загальноприйнятих норм суспільної поведінки, як то – дружба, товаришування, вміння спілкуватися у колективі, почуття відповідальності тощо. Саме з цією метою у колонії організовувалися соціалістичні змагання серед вихованців. Кожен виробничий цех намагався відзначитись старанною поведінкою, обсягами виробництва. Результати змагань щоденно вивішувалися на дошці показників. Найкращому загону щороку вручали перехідний Червоний Прапор.¹

Серед засобів виховання у вільний час використовували перегляд кінострічок, читки газет, бесіди. Організовували випуск стінної газети, спортивні змагання. Окреме місце посідала гуртова робота – діяли фото, літературний, художній гуртки.

Участь громадськості в діяльності ТВК для неповнолітніх характеризується й наданням допомоги підліткам, що вийшли з колонії та здійсненням нагляду за ними. У перший час їм допомагали з працевлаштуванням та матеріально.

У порядку шефства організовувалася допомога й дитячим приймальникам-розподільникам та кімнатам міліції. Промислові підприємства, колгоспи, радгоспи допомагали виховним закладам з ремонтом, придбанням меблів, організацією харчування. Овочі та фрукти зазвичай поставляли колгоспи та радгоспи. Так, шефствующі господарства здійснили засолку овочів для Слов'янського ДПР. Однак, як засвідчують документальні дані, деякі шефи виконували свої обов'язки формально², що спонукало місцеву владу до централізованого залучення громадських організацій до справи допомоги знедоленим дітям. Так, постановою від 11 липня 1945 р. виконком сталінської облради депутатів трудящих зобов'язав голів підприємств та організацій, що шефствували над ДПР здійснити ремонтні роботи у приміщеннях приймальників, а саме: Сталінжитбуду на чолі з Єрьоменко відремонтувати Сталінський ПР, громадянину Поборчому, який очолював Азовстальбуд допомогти з ремонтом

¹ ДАДО, ф. 2780, оп. 1, спр. 2, арк. 27.

² Там само, ф. 326, оп. 2, спр. 445, арк. 161.

Маріупольському ПР, Громову (Гідрозавод) – Слов'янському, Плещееву (Дебальцевський машзавод) – Дебальцевському ПР.¹

Отже, зазначена діяльність здійснювалася як на волонтерських засадах, так і у зв'язку з відповідними постановами центральних і місцевих органів влади. Так, Сталінським обласним комітетом ЛКСМУ 16 листопада 1943 р. було прийнято постанову «Про участь комсомольських організацій у влаштуванні дітей-сиріт».² Макіївським міським комітетом ЛКСМУ були окреслені заходи щодо покращення роботи з дітьми-сиротами, серед яких планувалося здійснювати постійні рейдові перевірки матеріальних та побутових умов дітей, які знаходилися на патронаті. Для цього передбачалося обов'язкове створення спеціальних рейдових бригад з комсомольського активу району.³

30 липня 1944 р. було прийнято постанову РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про заходи по боротьбі з безпритульністю та бездоглядністю в УРСР», якою виконкоми обласних, міських та районних рад депутатів трудящих і обкоми КП(б)У зобов'язувалися утворити постійні комісії по боротьбі з безпритульністю і бездоглядністю дітей за безпосередньої участі громадськості, а саме: представників профспілок, комсомолу, робітників освіти.⁴ У лютому 1945 р. Сталінський обком КП(б)У постановою зобов'язав обкоми ЛКСМУ та зав. облвно організувати систематичну роботу з трудящими, батьками з питань виховання дітей та виконання правил поведінки учнів, шляхом організації лекцій, бесід, зборів, батьківських семінарів.⁵

Отже, у деякій мірі громадська діяльність у справі попередження та виховання «важких» підлітків та дітей-злочинців регулювалася державною політикою стосовно вирішення даної проблеми.

З плином часу необхідність подібних постанов не зменшувалася. 26 квітня 1952 р. протоколом № 221 була прийнята Постанова Секретаріату Всесоюзної Центральної Ради Професійних Спілок, яка наголошувала на подальшій необхідності активної участі профспілкових та комуністичних

¹ ДАДО, ф. Р-2794, оп. 1, спр. 194, арк. 16.

² Там само, ф. 326, оп. 2, спр. 91, арк. 21.

³ Там само, ф. 424, оп. 3, спр. 368, арк. 20.

⁴ Там само, ф. Р-2794, оп. 1, спр. 99, арк. 81.

⁵ Там само, ф. 326, оп. 2, спр. 635, арк. 24.

організацій в справі допомоги органам міліції у своєчасному виявленні та влаштуванні безпритульних. Вказувалось на позитивний вплив роботи з батьками у вигляді роз'яснювальних бесід щодо особливостей підліткового віку, тісного зв'язку зі школами та відповідними організаціями по місцях роботи батьків.¹ 15 травня 1952 р. було видано постанову Президії Української Республіканської Ради профспілок «Про заходи посилення боротьби з дитячою бездоглядністю». Постанова була спрямована на посилення допомоги профспілок батькам у вихованні дітей. Наголошувалося на необхідності організації виховного процесу у школах, закладах культури, робітничих гуртожитках відповідно до віку та запитів дітей і підлітків. З метою активного впливу на батьків або осіб, які виконували їх обов'язки, рекомендовалося частіше практикувати обговорення питань щодо виховання та навчання дітей на батьківських та робітничих зібраннях. Постанова передбачала перевірку побутових умов дітей-сиріт та надання допомоги щодо покращення умов їх життя та виховання.² Однак, на початку 50-х років партійні постанови ставили першочерговим завданням уже не ліквідацію безпритульності, а загалом виховання підростаючого покоління, про що переконливо свідчать тексти пунктів постанов.

Таким чином, повоєнне суспільство під керівництвом партійної влади у короткий час виробило розгалужену та ефективну систему дій щодо виховання дітей-сиріт та попередження правопорушень серед них. Ця система охоплювала практично всі сфери життя неповнолітніх – навчання, відносини у родині, колективі. Знедолені діти охоплювалися суспільною турботою навіть коли знаходилися на вулиці. Необхідно відмітити, що зазначена діяльність комсомольських, профспілкових організацій, медичних робітників та робітників освіти, шефствуючи установ, носила не формальний характер, а ставила за мету щирю допомогу дітям. Копітка робота громадськості швидко досягла поставлених цілей. Переважна більшість дітей-сиріт знайшли своє місце у радянському суспільстві, активно та на рівні із іншими громадянами робили свій внесок у відбудову держави.

¹ Там само, ф. Р-920, оп. 2, спр. 127, арк. 159.

² Там само, арк. 152.

РОЗДІЛ 4

ОРГАНІЗАЦІЯ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ДІТЕЙ-СИРІТ, БЕЗПРИТУЛЬНИХ ТА БЕЗДОГЛЯДНИХ

4.1. Матеріальна база соціального захисту знедолених дітей

В умовах повоєнного відновлення соціального захисту постраждалих дітей перед центральною та місцевою владою постали складні завдання якомога скорішого відновлення мережі усіх дитячих виховних установ, які забезпечували навчання, виховання і дозвілля дітей та підлітків до війни. Це культурні та освітні центри, як то: загальноосвітні школи, дитячі садки, ясла, будинки та майданчики, палаци культури та клуби, школи фабрично-заводського навчання, училища та технікуми. Під час воєнних дій та німецько-фашистської окупації, ці установи були повністю знищені або стали непридатними для використання. До початку Великої Вітчизняної війни у Сталінській області діяли дев'ять вищих навчальних закладів, 61 технікум і 1 552 школи, де навчалися тисячі студентів і школярів.¹ Під час бойових дій було зруйновано 1 033 школи і 145 дитячих установ², дев'ять театрів, 24 палаци культури та 600 клубів, які забезпечували населення виступами професійних артистів, переглядами кінострічок та радіотрансляцією. На Луганщині теж було знищено п'ять інститутів, 35 технікумів, більше тисячі шкіл, шість театрів та 435 кінотеатрів.³ У скрутному становищі перебувало й дошкільне виховання. Якщо на початок війни існувало значне відставання від необхідної кількості у розвитку дошкільної ланки освіти (дитячі садки), то в умовах війни та одразу ж по її закінченні спостерігалася катастрофічна їх нестача при тому, що роль дитячих садків у цей час значно збільшилась у зв'язку з широким залученням до виробничої праці жінок. Так, у Ворошиловградській області протягом 1941-1942 рр. працювало

¹ Хорошайлов М.Ф. На відбудові. З історії відбудови Донбасу / М.Ф. Хорошайлов. – Донецьк: «Донбас», 1966. – С. 18.

² Голиш Г.М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941-1945 рр.: [монографія] / Г.М. Голиш. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2005. – С. 168.

³ Хорошайлов М.Ф. Вказ. праця. – С. 18.

лише 18 стаціонарних дитячих садків, які охоплювали 1 120 дітей проти 210 дитячих садків до війни, які охоплювали 10 235 дітей.¹

Майже повністю виявилась зруйнованою й матеріальна база соціального захисту дітей-сиріт, яка діяла у Донбасі до війни. Не було приміщень для розташування дитячих кімнат міліції, приймальників-розподільників, будинків дитини та дитячих будинків. Так, у Ворошиловградській області з 23 дитячих будинків, у яких до війни проживало більше 3 000 дітей, не вціліло жодного. У Сталінській області з 42 дитячих будинків на 5 тис. місць, що працювали на початку 1941 р., повністю зруйнованими виявилися приміщення 31 дитячого будинку на 3 280 місць. Інші дитбудинки виявилися ушкоджені частково.² Під час окупації було втрачено і майно дитячих будинків. Так, наприклад, 14 липня 1942 р. за розпорядженням командування німецькі солдати пограбували комори, а також знищили посіви на земельних ділянках, які належали дитячому будинку хутора Кріпаки Слов'яносербського району Ворошиловградської області. Цей дитбудинок утримував 80 дітей-інвалідів, які були викинуті окупантами у підвал та на вулицю. Після цього більше 50 дітей загинули від голоду. Сторож дитбудинку, інвалід 74 років, розповідав: «На моїх очах відбувались грабунки та вбивства дітей. Я особисто ховав дітей: хлопчика Васю 12 років, хлопчика Васю 9 років, були й дівчата».³ У м. Ворошиловград під час окупації функціонував лише один дитячий притулок, який перебував у жахливому стані: антисанітарні умови, бруд та хвороби, серед яких найрозповсюдженими були воші, короста, туберкульоз та рахіт. Норми харчування у таких притулках не відповідали навіть мінімальним потребам підростаючого організму. Наприклад, діти отримували 170 гр. хліба на добу, 100 гр. пшона і 10 гр. соняшникової олії на тиждень тощо.⁴ У Сталінській області під час окупації кількість установ подібного типу була більшою. Так, продовжували функціонувати дитячі

¹ Добров П.В. Система освіти в Донбасі у роки Великої Вітчизняної війни: [монографія] / П.В. Добров, М.О. Бистра. – Донецьк: Норд-Прес, 2006. – С. 43.

² Соловей М.О. Дитячі будинки Донбасу у роки Великої Вітчизняної війни (1943-1945 рр.) / М.О. Соловей // Історичні і політологічні дослідження: наук. журнал / [під ред. П.В. Доброва]. – 2008. - № 1/2 (37/38) – С. 101.

³ Луганщина в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.): [сб. материалов и документов] / Ред. коллегия В.В. Шевченко, А.М., Бурлаков, Г.Я. Емченко, В.И. Калашников, Ю.Ф. Пономаренко. – Донецк: Донбасс, 1969. – С. 111.

⁴ ДАЛО, ф. П-179, оп. 3, спр. 136, арк. 33.

будинки в Маріуполі, Костянтинівці, в Камишеवासі Краматорського району, Макіївці, Кадіївці та в Юзівці (9 дитячих будинків).¹ Однак умови життя в них були несприятливими, а матеріальне забезпечення – вкрай поганим. Ось, як описують своє життя в окупаційних дитячих будинках діти-сироти. «...Мы с голоду пухли в детском доме. Кормили нас баландой из капусты, листьями да шкурками от буряков. Из кухни высыпят шкурки – а мы все толпой налетим. Или отгоним коня, да едим, что ему положено. По мусорным ящикам еду искали, подбирались. Откапывали дохлых лошадей и мясо на костру жарили» - згадувала на сторінках «Комсомольської правди» дитина війни Зіна Русакова.² У доповідній записці завідувача Сталінського облВНО від 5 травня 1944 р. підкреслювалось, що при німцях дитбудинки майже не забезпечувались ліками та харчами, тому діти гинули від голоду, захворювань та антисанітарних умов. Це підтверджують і дитячі спогади. Так, Галя Дубенко, яка перебувала під час окупації в дитячому будинку в Сталінській області розповідала: «...от голоду да болезней каждый день ребята умирали. Их все в подвал носили. А наберется человек тридцать, собьют ящик да повезут ночью на кладбище. Я сама видела, как их в ящик складывали. 182 человека умерло при немцах...».³ У Єнакіївському дитячому будинку загинуло 185 дітей, в Іванопільському – 45 дітей, у Макіївському – 50.⁴ Держинський дитячий притулок утримував 120 дітей, однак забезпечувався виключно на кошти та речі, які збиралися серед населення. 80 % дітей цього притулку хворіли туберкульозом, рахітом, коростою.⁵ Це спогади про дітей та незначну кількість дитячих будинків, що продовжували своє існування під час фашистської окупації. Переважна ж їх більшість використовувались не за призначенням, а населення та діти у примусовому порядку залучались до роботи на шахтах і підприємствах або просто знищувались. Ось розповідь начальника гірничорятувальної команди Калінінської шахти № 4-

¹ Добров П.В. Вказ. праця. – С. 93.

² Комсомольская правда в Донбассе. – 1944. – 22 февраля.

³ Там само.

⁴ Соловей М.О. Дитячі будинки Донбасу у роки Великої Вітчизняної війни (1943-1945 рр.) / М.О. Соловей // Історичні і політологічні дослідження: наук. журнал / [під ред. П.В. Добрава]. – 2008. - № 1/2 (37/38). – С. 103.

⁵ ДАДО, ф. 326, оп. 2, спр. 59, арк. 39.

4 біс Пилипчатого: «...з дитячих будинків м. Донецька привезли групу дітей років семи-восьми. Їм веліли зійти з машини і вишикуватись. Діти послухались, їм наказали роздягтись. Коли діти зняли з себе одяг, то група німців майже впритул розстріляла їх з автоматів. Трупки скинули в ствол...».¹

Отже, після звільнення Донбасу від німецько-фашистської окупації, перед центральною та місцевою владою постали питання матеріальної допомоги усім прошаркам населення і особливо недієздатним його членам, серед яких перебували дітисироти, безпритульні та бездоглядні. Також, необхідно зазначити, що органам влади довелося повністю відновлювати всю матеріальну базу соціального захисту знедолених дітей Донбасу. Як було вже зазначено у другому розділі з цією метою одразу ж почалось відновлення мережі дитячих виховних установ.

Питанням допомоги постраждалим дітям було відведено чільне місце у відомій постанові РНК СРСР і ЦК ВКП(б)У «Про невідкладні заходи по відбудові господарств в районах, визволених від німецько-фашистських окупантів»², на виконання якої зусиллями місцевої влади заново створювались дитячі кімнати міліції, приймальники розподільники; відбудовувались або наново організовувались дитячі будинки, будинки дитини, школи, училища, клуби та палаци культури. Так, спільною постановою виконкому Ворошиловградської обласної ради депутатів трудящих та бюро обкому КП(б)У від 3 вересня 1943 р. «Про організацію для дітей воїнів Червоної Армії, партизан і сиріт, батьки яких загинули від рук німецько-фашистських загарбників, ремісничих училищ, дитячих будинків та дитячих приймальників» передбачалась організація в м. Ворошиловград до 1 грудня 1943 р. двох спеціальних ремісничих училищ на 400 осіб кожен окремо для хлопців і окремо для дівчат з 4-річним терміном навчання. Також постанова передбачала відкриття спеціальних дитячих будинків на 1 200 дітей у містах Ворошиловград та Старобільськ і районах Олександрівському, Лозноолександрівському, Новосветловському, Меловському, Кременському до жовтня 1943 р. Цією ж постановою

¹ Хорошайлов М.Ф. На відбудові... – С. 37.

² Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1988) / Ин-т марксизма – ленинизма при ЦК КПСС. – [9-е изд.]. – М.: Политиздат, 1985. – Т.7. – С. 462.

Ворошиловградський виконком облради депутатів трудящих та бюро обкому КП(б)У зобов'язали голову виконкому Луганської міськради депутатів трудящих виділити та надати відділу охорони здоров'я будівлю для розміщення спеціального будинку дитини. А голови виконкомів міських та районних рад зобов'язувались виділити необхідні приміщення для дитячих приймальників-розподільників у містах Ворошиловград, Старобільськ та Ровеньки.¹ У Сталінській області відповідні постанови з'явилися трохи пізніше – 10 жовтня 1943 р. Постанова виконкому сталінської облради депутатів трудящих «Про заходи щодо влаштування дітей-сиріт, безпритульних та бездоглядних в дитячі будинки, ремісничі училища та на патронат», якою голови міських виконкомів депутатів трудящих зобов'язувались виділити необхідні приміщення для розташування приймальників-розподільників у містах Сталіно, Маріуполь, Дебальцеве та Слов'янськ²; 14 жовтня 1943 р. Постанова виконавчого комітету Сталінської облради депутатів трудящих та бюро Сталінського обкому КП(б)У «Про дитячі будинки Сталінської області», якою передбачалось відкриття у населених пунктах області протягом найближчих місяців 25 дитячих будинків на дві тисячі дітей.³

Поступово відновлювалась й мережа дитячих садків та дитячих ясел, яка після війни з об'єктивних причин перевищувала довоєнну. Справа у тому, що, як вже зазначалось вище, через посилену зайнятість батьків, особливо матерів, на виробництві, постала потреба в забезпеченні дітей належним доглядом та вихованням. Частково ці функції взяли на себе установи зазначено типу. Якщо у 1940 р. по Сталінській області їх функціонувало 372, то у 1945 р. кількість дитячих садків досягла 387, а у 1950 р. становила 403 установи.⁴

Усі дитячі виховні установи знаходилися на державному бюджеті та були включені в планове постачання. Окрім цього,

¹ Луганщина в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). Сб. материалов и документов / Ред. коллегия В.В. Шевченко, А.М., Бурлаков, Г.Я. Емченко, В.И. Калашников, Ю.Ф. Пономаренко. – Донецк: Донбасс, 1969. – С. 275-276.

² ДАДО, ф. Р-2794, оп. 1, спр. 90, арк. 159.

³ Соловей М.О. Повсякденне життя вихованців дитячих будинків Донбасу в 1943-1945 рр.) / М.О. Соловей // Історичні і політологічні дослідження: наук. журнал / [під ред. П.В. Добрава]. – 2007. - № 5/6 (35/36). – С. 162.

⁴ Донецкая область за 50 лет. Статистический сборник / Под ред. З.Д. Лях. – Донецк: «Статистика», 1967. – С. 225.

вони регулярно отримували допомогу від шефів та громадськості, а також деякі виховні установи, як то приймальники-розподільники та дитячі будинки, мали власні підсобні господарства, що організовувалися відповідно до рішення Ворошиловградського та Сталінського обкомів партії, яке було прийнято наприкінці 1943 р.¹

Утримання дитячих будинків знаходилося на бюджеті різних установ. Так утримання будинків дитини фінансувалося органами охорони здоров'я, звичайних та спеціальних дитячих будинків – органами народної освіти, будинків для дітей з фізичними вадами – органами соціального забезпечення.

У системі Міністерства соціального забезпечення УРСР на 1947 р. знаходилося 12 будинків, у тому числі сім будинків для дітей з фізичними вадами та п'ять для розумово-відсталих. Серед них у Донбасі функціонувало два – один у м. Авдіївка Сталінської області для калік-хлопців, розрахований на 50 місць та Попаснянський дитячий будинок у Ворошиловградській області для розумово відсталих дітей на 40 місць.² Враховуючи обмежену кількість місць у цих дитячих будинках, можна зробити висновок, що скалічені діти часто відправлялися на утримання до інших дитячих будинків Міністерства соціального забезпечення як Української республіки так і інших братніх республік Радянського Союзу.

До обов'язків Міністерства соціального забезпечення входило утримання, лікування, протезування, навчання та працевлаштування дітей. Однак, на жаль, на місцях комплекс цих заходів було неможливо реалізовувати у повному обсязі. Лікування та протезування зі значним позитивним ефектом можливо було здійснити лише у м. Київ, де були наукова база Міністерства соціального забезпечення УРСР – Київський філіал Центрального науково-дослідного інституту експертизи працездатності та організації праці інвалідів (ЦІЕПІН), що знаходився у Москві, протезний завод та ряд лікувальних дитячих установ.³ Тобто скалічені війною діти на початковому етапі відбудови у повному обсязі могли розраховувати лише на

¹ Соловей М.О. Дитячі будинки Донбасу у роки Великої Вітчизняної війни (1943-1945 рр.) // Історичні і політологічні дослідження: наук. журнал / [під ред. П.В. Доброва]. – 2008. – № 1/2 (37/38). – С. 104.

² ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 30, спр. 632, арк. 95.

³ Там само, арк. 94.

утримання та подальше працевлаштування до відповідних їх фізичним можливостям установ. Отримати ж належне лікування та протезування було досить складно.

У скрутному становищі перебували й будинки дитини. Станом на лютий 1945 р. у Донбасі функціонувало будинків дитини на 850 місць.¹ У важких умовах післявоєнної розрухи не завжди вдавалося розмістити їх у належних приміщеннях, забезпечити відповідними виховними кадрами, предметами першої медичної допомоги та продуктами першої необхідності. Як свідчать архівні документи, будинкам дитини не вистачало теплого одягу, взуття, ковдр, мішків для сну. Деяким будинкам під час опального сезону катастрофічно не вистачало вугілля, оскільки завозили його невчасно, з перебоями та не в повному обсязі. Не виключенням була й нестача білизни, рушників та засобів гігієни, що значно впливало на якість утримання дітей у будинках, як наслідок діти хворіли, відставали у розвитку.²

Утім, на думку дослідника, оперуючи цими негативними прикладами, не слід робити висновок про відсутність позитивних зрушень у справі функціонування та забезпечення дитячих установ, оскільки на звітних партійних засіданнях особливо завзято обговорювали саме їх, підкреслювали недоліки тим самим акцентуючи увагу на необхідність якомога швидкого їх виправлення, що поступово і відбувалося. Так, наприклад, місцеве керівництво докладало можливих зусиль для покращення становища дітей-немовлят. З метою забезпечення підопічних будинків дитини грудним молоком у штати цих установ вводилися годувальниці, кожна з яких обслуговувала двох немовлят.³

Спеціальні та звичайні дитячі будинки знаходилися на бюджеті ОблВНО, який складав й затверджував в установленому законом порядку кошторис спеціальних дитячих будинків. Серед першочергових статей витрат були – опалення, освітлення, утримання худоби, канцелярські витрати, водопостачання, поточний ремонт будівель, поштові витрати, господарський

¹ Голиш Л.Г. Особливості роботи спеціальних дитячих установ Донбасу та Харківщини на початковому етапі відбудови (1943-1945 рр.) / Л.Г. Голиш // Історичні і політологічні дослідження: наук. журнал / [під ред. П.В. Доброва]. – 2005. – № 1 (23). – С. 210.

² ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 73, спр. 529, арк. 18.

³ Голиш Л.Г. Вказ. праця. – С. 210.

інвентар, витрати на учбові питання. Проект кошторису дитячого будинку складався бухгалтером за підписом директора та виносився на розгляд обласного відділу народної освіти. Зазвичай проектні суми відрізнялися від затверджених та були значно більшими. Як приклад розглянемо проектні та затверджені кошториси дитячих будинків Ворошиловградської області, наведені у табл. 4.1.

Таблиця 4.1¹

Кошторис дитячих будинків Ворошиловградської області на 1944 рік

Назва дитячого будинку	Стаття витрат	Проектна сума	Затверджена сума
Макаро-Яровський спеціальний дитячий будинок Новосветловського району	Опалення	18 500	1 200
	Освітлення	1 000	1 000
	Утримання коней	3 000	2 000
	Канцелярські витрати	2 200	2 000
	Водопостачання та каналізація	3 000	1 000
	Поточний ремонт будівель	6 100	5 000
	Поштові витрати	800	800
	Виписка газет та журналів	1 000	500
	Відрядження та службові роз'їзди	4 400	1 000
	Учбові витрати (чорнильниці, папір, ручки і т.ін.)	6 400	6 400
	Придбання книг для шкільної бібліотеки	4 000	2 000
	Харчування	368 400	302 886
Краснодонський дитячий будинок	Канцелярські та поштові витрати	1 800	100
	Опалення	36 000	2 000
	Освітлення	2 500	1 000
	Утримання коней	14 000	4 000
	Транспортні витрати	9 000	3 600
	Учбові витрати	4 000	3 000
	Придбання книг	2 500	1 500
Харчування	246 500	230 700	

¹ ДАЛО, ф. Р-1067, оп. 4, спр. 35, арк. 3, 40.

Отже, порівняно із проектними сумами бюджетні витрати органів обласних відділів народної освіти були значно меншими стосовно потреб дитячих будинків та передбачали суттєві скорочення майже по всіх статтях витрат, що було цілком об'єктивним в складних умовах післявоєнної відбудови. Однак навіть розуміння такого об'єктивного скорочення обсягів фінансування не полегшувало становища дитячих будинків, що вимагало від їх директорів та персоналу підвищення уваги до організації власних підсобних господарств, залучення шефської та громадської допомоги.

Контроль за обсягами фінансування та його систематичністю здійснювали виконкоми обласних рад депутатів трудящих та обкоми партії, що засвідчувалось відповідними постановами. Наприклад, вищезгадана Постанова виконавчого комітету Сталінської облради депутатів трудящих та бюро Сталінського обкому КП(б)У від 14 жовтня 1943 р. «Про дитячі будинки Сталінської області» зобов'язувала обласні відділи народної освіти та фінансів забезпечити безперервне фінансування дитячих будинків.¹

Утім, були випадки коли фінансування дитячих будинків перекладалося обласними організаціями на районний бюджет, що призводило до погіршення фінансування дитячих будинків. Такий стан речей неодноразово спостерігався у Ворошиловградській області, про що свідчать архівні документи.²

Партійне керівництво Донбасу намагалось залучити до справи облаштування побутових умов постраждалих дітей всі можливі відомства і структури як-то обласні відділи місцевої промисловості, соціального забезпечення, торгіві відділи, які допомагали виготовленням та ремонтом меблів для дитячих будинків, постачали посуд та товари особистої гігієни, одяг та взуття, допомагали з його ремонтом.

Утім, ситуація залишалася складною. З цілої низки дитячих будинків надходили повідомлення про ненормоване постачання продуктів харчування. Діти були схудлі та слабкі, часто хворіли. У такому стані перебували Артемівський, Ульяновський, Смолянський, Олексіївський, Сталінський № 1, Сніжнянський

¹ ДАДО, ф. Р-5154, оп. 1, спр. 1, арк. 42.

² ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 73, спр. 132, арк. 11.

дитячі будинки. Незважаючи на рішення Сталінського облвиконкому від 9 грудня 1943 р. та 11 лютого 1944 р. щодо покращення роботи дитячих будинків та низку заходів, що здійснювали облВНО і облторгвідділ продукти харчування дитбудинки отримували з перебоями, не по нормах та нарядах, окрім того в досить обмеженій кількості. Не вистачало також меблів, посуду, постільної білизни, одягу, взуття, товарів господарського призначення, підручників тощо.¹

Окрім збоїв у плановому постачанні ситуація ускладнювалася дисциплінарними порушеннями на місцях. Постійні ревізії виявляли фінансові порушення та незаконні дії. Наприклад, акт ревізії Селідовського спеціального дитячого будинку за період з січня 1945 р. по квітень 1946 р. зафіксував порушення кошторису, а саме: кошти за окремими статтями витрачалися відповідно до встановлених норм лише на папері, розповсюдженим явищем були приписки та розкрадання майна дитячого будинку; середня вартість харчування однієї дитини на день становила 4 крб. при затверджених нормах у 7 крб. 10 коп., що свідчить про погане харчування дітей; за рахунок дитячої норми витрачалися продукти для харчування співробітників.² Подібні розкрадання та порушення виявлялися майже всюди. Не виключенням були Корсунський, Єнакіївський, Добропільський, Олексіївський, Тельмановський, Петровський, Кіровський, Зуєвський дитячі будинки.³

На підставі відповідних актів ревізій директори, бухгалтери та співробітники дитячих будинків, що порушували закон та допускали розкрадання, наказами облВНО знімалися з роботи, витрачені кошти відшкодовували або несли покарання у вигляді ув'язнення.

Як було зазначено вище, окрім бюджетних асигнувань дитбудинки мали й додаткові кошти, які склалися з надходжень від власних допоміжних господарств, майстерень, допомоги громадських організацій та братніх республік. Ці надходження планувалися за окремими прибутково-видатковими кошторисами, які також затверджував ОблВНО.⁴ Так, у грудні

¹ ДАДО, ф. 326, оп. 2, спр. 445, арк. 43.

² Там само, ф. 2852, оп. 1, спр. 367, арк. 64.

³ Там само, арк. 254.

⁴ ЦДАГОУ, ф. 7, оп. 2, спр. 57, арк. 22.

1943 р. поміж дитячими будинками Сталінської області було розподілено продовольчі товари, надані Киргизькою республікою, а саме: 9 286 кг. рису, 5 641 кг. урюку, 6 640 кг. джему, 3 984 кг. печива, 8 300 кг. масла, 8 500 кг. ковбаси.¹ Дитячому будинку ім. Крупської (м. Маріуполь) місцевим районним комітетом комсомолу була надана значна матеріальна допомога – було завезено 16 т. вугілля, передано на потреби будинку 7 200 крб., зібрано дитячій одяг та взуття, виготовлені меблі для облаштування дитбудинку.² Така громадська турбота була звичним та поширеним явищем та являла собою значний внесок у справу матеріального забезпечення дітей-сиріт. Однак ця допомога була періодичною. Для того, щоб дитячі будинки могли розраховувати не лише на обмежений обсяг державних поставок, дарунки та громадську допомогу при них організовувались підсобні господарства. За рахунок цих господарств вихованці дитячих будинків частково покривали потреби в овочах, м'ясі, молоці та фруктах.

Задля наочності користі власних допоміжних господарств, розглянемо майно господарства Олексіївського спеціального дитячого будинку Сталінської області. У 1948 р. дитяча установа мала двох коней, одну корову, дві свиноматки, два кабани, 22 поросяти. Були власні засівні поля (15 га), що засівалися різними культурами: ячмінь, овес, кукурудза, соняшник, картопля, буряк, баштан.³ Враховуючи, що дитячий будинок був розрахований на утримання 100 дітей, можна припустити, що такі господарства були вагомою допомогою. Так, наприклад, одна дійна корова в середньому забезпечувала таку кількість вихованців біля 150 грамами молока на день.

Оскільки харчування дітей є однією з основних умов правильного розвитку та виховання, розглянемо норми харчування вихованців дитячих установ. Харчування дітей у звичайних дитячих будинках різнилося за віком. Так харчування дітей шкільного віку було трьохразовим, а дошкільного – чотирьохразовим.⁴ Вихованці спеціальних дитячих будинків незалежно від віку харчувалися чотири рази на день орієнтовно з

¹ ДАДО, ф. 326, оп. 2, спр. 91, арк. 11.

² Там само, ф. 424, оп. 3, спр. 58, арк. 32.

³ Там само, ф. 2852, оп. 1, спр. 370, арк. 25.

⁴ Там само, ф. 326, оп. 2, спр. 91, арк. 11.

наступним режимом: восьма година – сніданок; перша година дня – полуденок; четверта година – обід; сьома тридцять – вечеря.¹

У 1944 р. Інструкцією «Про організацію спеціальних дитячих будинків», затвердженою Наркоматом Освіти, були встановлені наступні норми харчування вихованців спеціальних дитячих будинків на один день. До їх раціону було включено – хліб – 500 гр.; м'ясо-риба – 60 гр.; жири – 20 гр.; крупи – 40 гр.; макарони – 30 гр.; цукор – 45 гр.; сметана – 20 гр.; картопля – 350 гр.; овочі – 450 гр.; чай – 0,5 гр.; яйце – 1 шт.²

Як бачимо, дитбудинки намагалися включити до щоденного раціону дітей усі основні продукти харчування. Утім, необхідно зазначити, що харчування дітей забезпечувалося переважно за рахунок хліба та картоплі. Не вистачало фруктів. Цікаво, що владною постановою до норм постачання не було включено навіть молоко. Можливо це можна пояснити тим, що держава розраховувала на продуктивність допоміжних господарств при дитячих будинках, які організовувались як додаткове джерело продовольства для вихованців.

На жаль, ми не можемо провести порівняльний аналіз зазначених норм харчування з нормами у дитячих будинках звичайного типу через брак відповідних джерел, але можна припустити, що вони були трохи меншими оскільки саме спеціальні дитячі будинки, які створювались для дітей загиблих військовослужбовців та партизан, відзначалися дещо кращим, від звичайних дитбудинків, фінансуванням.

Планувалися й норми витрат на утримання одного вихованця в дитячих будинках, школах та інтернатах. Так, постановами з'їздів Ворошиловградської обласної Ради депутатів трудящих «Про місцевий бюджет Ворошиловградської області» затверджувалися наступні норми витрат, які зазначені у табл. 4.2.

¹ ЦДАГОУ, ф. 7, оп. 2, спр. 57, арк. 21.

² Там само, арк. 24.

**Норми витрат на утримання одного вихованця
дитбудинку на рік в карбованцях**

Види витрат	Дитячі будинки загального типу			Спеціальні дитячі будинки		
	1944 р.	1945 р.	1947 р.	1944 р.	1945 р.	1947 р.
Заробітна платня	824	816	1092	1310	1312	1600
Нарахування	-	65	86	-	103	126
Канцелярські видатки	280	320	240	250	300	300
Учбові витрати	30	30	40	40	40	-
Придбання книг та наочного приладдя	-	20	-	-	20	-
Придбання і ремонт господарського інвентарю	360	360	600	500	500	600
Харчування	1 460	1 460	-	2 555	2 555	-

Отже, аналізуючи зміни в бюджеті щодо утримання вихованців дитячих установ, можна зробити висновок, що обсяг асигнувань за цей незначний проміжок часу залишався майже незмінним. Так, упродовж чотирьох років – з 1944 по 1947 рік – суттєво збільшилися норми витрат лише на заробітну платню вихователям. Оскільки кількість дитячих будинків та вихованців в них постійно збільшувались, а кваліфікованих фахівців катастрофічно не вистачало, влада у такий спосіб намагалась залучити людей до роботи на посадах директорів та вихователів дитячих будинків. Це мало як позитивні, так і негативні наслідки. З одного боку, збільшення кадрів дитбудинків, дозволяло приділити більше уваги дітям, застосувати індивідуальний підхід та вести безперервну виховну роботу з молоддю навіть у часи дозвілля, а з іншого – на посади вихователів та навіть директорів дитячих будинків нерідко зараховувались особи без відповідної педагогічної освіти, досвіду роботи, а часом і зовсім випадкові люди, які ніколи не працювали з дітьми. Досить повільно, але у бік збільшення змінювалися й норми видатків на учбові витрати та ремонт й обладнання приміщень. Також, варто відзначити, що

¹ ДАЛО, ф. Р-1067, оп. 4, спр. 70, арк. 32, спр. 45, арк. 43.

з огляду на обсяги фінансування спеціальні дитячі будинки знаходилися у кращому стані ніж будинки звичайного типу, що пояснюється посиленою увагою до дітей-сиріт захисників Вітчизни. Так, середня вартість харчування одного утриманця дитячого будинку загального типу на день становила чотири карбованця, а спеціального – сім.

Що стосується утримання дітей під час оздоровлення, то воно покладалося на Міністерство охорони здоров'я УРСР, Міністерство освіти, виконкоми обласних, міських і районних Рад депутатів трудящих. Необхідно зазначити, що незважаючи на усі труднощі воєнного та відбудовчого періоду влада ніколи не забувала про оздоровлення дітей. Підтвердженням цього є спеціальна постанова РНК УРСР № 132 від 2 червня 1942 р., якою затверджувався план оздоровлення та передбачалося охопити різними формами відпочинку щонайменше 38 900 дітей Ворошиловградської та не окупованих районів Харківської та Сталінської областей. Проте в силу об'єктивних обставин, пов'язаних з відступом Червоної армії і остаточною окупацією території України, ці плани залишились не реалізованими.¹ Одразу ж після звільнення Донбасу від німецько-фашистської окупації питання дитячого оздоровлення знову набули актуальності. На сторінках газети «Правда» 8 травня 1944 р. була опублікована Постанова РНК СРСР «Про заходи по зміцненню здоров'я дітей в літній період 1944 р.», яка покладала організацію літнього відпочинку на районні, міські, обласні комітети та Центральний комітет комсомолу республіки спільно з профспілковими організаціями, органами народної освіти та охорони здоров'я.² І вже на 1 серпня 1944 р., наприклад, по Сталінській області працювало 95 таборів загального типу³, а оздоровлено було під час літнього періоду 10 227 дітей.⁴ Зростала кількість дитячих санаторіїв. Так, у 1945 р. їх загальна чисельність по республіці становила 132, а у 1950 р. – 225.

¹ Голиш Г.М. Становище неповнолітніх громадян Наддніпрянської та Східної України у перший період Великої Вітчизняної війни (1941-1942 рр.) / Г.М. Голиш // Історичні і політологічні дослідження: наук. журнал / [під ред. П.В. Добрава]. – 2005. – № 1 (23). – С. 112.

² Здравоохранение в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945. Сборник документов и материалов / Под ред. М.И. Барсукова, Д.Д. Кувшинского. – М.: Медицина, 1977. – С. 402.

³ ДАДО, ф. 424, оп. 3, спр. 59, арк. 9.

⁴ Там само, ф. 326, оп. 2, спр. 468, арк. 21.

Збільшувалась й загальна кількість місць у дитячих санаторіях. Так, у 1945 р. усі дитячі санаторії республіки були розраховані на утримання 10 900 дітей, а на 1950 р. їх пропускну можливість збільшилась до 23 700 осіб.¹

Зрозуміло, що під час літнього відпочинку і оздоровлення особлива увага знову ж приділялася харчуванню дітей. Залежно від типу дитячих оздоровчих таборів дещо різнилися і норми харчування. Розглянемо їх у табл. 4.3.

Таблиця 4.3²

Норми харчування для піонерських таборів загального типу і таборів санаторного типу

Найменування харчів	В грамах на один день	
	Загального типу	Санаторного типу
М'ясо – риба	60	100
Жири	20	40
Сир твердий	10	10
Яйце	1 штука	1 штука
Крупа та макаронні вироби	70	80
Мука пшенична	10	10
Мука картопляна	5	5
Цукор, кондитерські вироби, шоколад, какао	43	53
Картопля та овочі	800	800
Молочні продукти	300	300
Хліб	450	450

Як видно з таблиці, раціон дітей в оздоровчих таборах санаторного типу майже нічим не відрізнявся від раціону у таборах загального типу. Більш того, якщо порівнювати норми літнього оздоровчого харчування з нормами звичного щоденного, які наведені вище, можна побачити, що раціон дітей був майже

¹ Здравоохранение в СССР. Статистический сборник / Редактор В.Л. Стронгин. – М.: Госстатиздат ЦСУ СССР. – С. 226-227.

² ЦДАВОВУ, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 249, арк. 37.

незмінним впродовж усього року, однак продуктами першої необхідності діти були забезпечені.

У другому розділі дисертаційного дослідження було зазначено, що на бюджеті відділів народної освіти перебували й діти, які знаходилися на патронаті. Тому до окремої статті витрат, що закладалася до бюджету обласних відділів народної освіти слід віднести щомісячну матеріальну допомогу патронованим дітям, яка визначалася Положенням від 11 червня 1940 р. «Про порядок патрунування дітей-сиріт у колгоспах та родинах трудящих». Згідно статті 15 даного Положення родини трудящих, які патрунували дитину повну сироту по договору з відділами народної освіти отримували щомісячну допомогу у розмірі 50 карбованців. Родини, які брали на патронат дітей напівсиріт, отримували в порядку патрунування 40 крб. щомісяця.¹ Порівнюючи обсяг зазначеної допомоги, наприклад, з коштами, які повинні були витратитись на харчування однієї дитини в дитячих будинках (близько 4 крб. у дитбудинках загального типу та біля 7 крб. – спеціального типу), можна зробити висновок про її символічність. У кращому випадку цих коштів вистачало лише на забезпечення дитини їжею впродовж 10 днів. Однак, не варто забувати і про те, що система патрунування передбачала покладення обов'язку утримання патронованих саме на осіб, які виявляли бажання взяти на себе цей обов'язок. Тому наявність навіть такої маленької грошової допомоги було вагомим досягненням післявоєнної влади. Щороку на потреби патронованих дітей виділялися окремі суми. Розглянемо обсяг асигнувань на потреби дітей, які перебували під патронатом по районах м. Сталіно у 1951, 1952 роках, наведені у табл. 4.4.

Таблиця 4.4²

Зведена відомість про використання грошей, виділених на утримання патронованих дітей по м. Сталіно

Район	За 1951 рік		За 1952 рік	
	асигновано	використано	асигновано	використано
Сталінозаводський	15 000	14 600	6 900	4 800
Куйбишевський	46 200	46 200	9 000	8 980

¹ ЦДАГОУ, ф. 7, оп. 3, спр. 1202, арк. 142.

² ДАДО, ф. Р 920, оп. 2, спр. 127, арк. 184.

продовження таблиці

Калінінський	15 000	16 150	4 900	4 500
Кіровський	12 000	12 000	3 500	3 500
Будьонівський	27 000	27 000	3 900	4 200
Петровський	12 000	8 710	6 000	5 575

Отже, загальний обсяг коштів для патронованих скоріш за все вираховувався із кількості офіційно зареєстрованих дітей під патронатом. Як бачимо, спостерігалися як перевитрати, так і недовикористання коштів, що пояснювалося у першому випадку можливими змінами в кількості дітей, які потребували державної підтримки, а у другому випадку – відсутністю дітей, через зняття їх з патронату з різних причин. Ще однією причиною неповного використання коштів був поганий контроль з боку органів освіти за розподілом грошей на місцях призначення. По даних таблиці також бачимо скорочення обсягів фінансування на допомогу патронованим по роках, що на думку дослідника можна пояснити поступовим згортанням практики патронату.

Таким чином, можна стверджувати, зазначені форми державного матеріального забезпечення безпритульних, бездоглядних та дітей-сиріт знаходилися у більш-менш задовільному стані. Усі дитячі виховні установи були включені в планове постачання, обсяги якого щороку збільшувалися. Так, витрати держави на обслуговування дітей у дитячих будинках, садках, яслах, піонерських таборах і закладах позакласної роботи з дітьми до 1950 р. збільшилися втричі порівняно з довоєнним рівнем.¹ Утім, у роки війни та перші післявоєнні роки виникало чимало складнощів з своєчасним постачанням цих закладів продуктами харчування та речами першої необхідності, а також паливом. Це виникало через централізований розподіл та дефіцит споживчих товарів і продовольства. Тому місцеві органи радянської влади намагалися всіляко залучити до справи допомоги знедоленим дітям громадськість, а ініціативи населення по збору коштів та речей першої необхідності, про які мова частково йшла вище, спрямовувала та очолювала. Регулярно оголошували про проведення місячників, недільників, декад допомоги родинам фронтовиків та інвалідам, а також дітям-

¹ Здравоохранение в СССР. Статистический сборник / Редактор В.Л. Стронгин. – М.: Госстатиздат ЦСУ СССР. – С. 187.

сиротам. Були започатковані і оригінальні форми: організація концертів і гастрольних вистав, благодійних лотерей і кас взаємодопомоги з метою створення фонду допомоги родинам військовослужбовців і тим, хто втратив годувальників. Наприклад, міська Рада Ворошиловграду провела місячник зі збирання додаткових коштів з 10 березня до 10 квітня 1944 р., під час якого було зібрано 221 825 крб.¹.

Після визволення Донбасу активно включались у справу матеріальної допомоги дітям-сиротам й комсомольці. Центральний комітет комсомолу відкрив спеціальний рахунок допомоги дітям-сиротам і дітям фронтовиків, на рахунку якого у 1944 р. налічувалося 3 001 990 крб.². У 1945 р. обсяг грошових надходжень до цього фонду допомоги дітям-сиротам по Україні було збільшено і на його рахунку вже було 16 914 024 крб. Значні суми грошей почали надходити звідусіль. Комсомольці міст, сіл, селищ та районів розпочали збір коштів та продовольства, а також речей першої необхідності для передачі до фонду допомоги. Наприклад, комсомольцями-активістами м. Маріуполь у 1945 р. було зібрано 50 000 крб., Краснодонського району Ворошиловградської області – 60 000 крб.³, Ново-Светловського району – більше 800 тисяч крб., окрім того ними було зібрано 30 тон різних овочів, 250 кг. меду, 275 кг. масла, 485 кг. борошна тощо⁴. Увага до дітей, батьки яких загинули на фронтах підсилювалась роботою преси, яка постійно висвітлювала на своїх сторінках приклади громадської активності, що спонукало до такої ж діяльності інші, менш громадсько-активні прошарки населення. Так, на сторінках газети «Правда» сповіщалось про ініціативу Орджонікідзевського райкому комсомолу м. Маріуполь, який організував у місцевому парку масове гуляння. Усі виручені від заходу кошти були передані до фонду допомоги дітям.⁵ Працездатне населення також підтримувало патріотичний рух. Широко розповсюдженою була практика відрахування одноденного заробітку до фондів допомоги

¹ Ізюмов В.І. Соціальний захист постраждалого населення Донбасу в роки Великої Вітчизняної війни / В.І. Ізюмов // Історичні і політологічні дослідження: наук. журнал / [під ред. П.В. Доброва]. – 2002. – № 2 (10). – С. 139.

² ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 73, спр. 132, арк. 42.

³ Там само, ф. 1, , спр. 333, арк. 33.

⁴ Там само, ф. 7, оп. 3, спр. 1202, арк. 26.

⁵ Правда. Выездная редакция в Мариуполе. – 1944. – 23 июля.

родинам бійців та дітям-сиротам. Наприклад, у березні 1944 р. трудящі Маріупольського району Сталінської області зібрали 343 249 крб., 49 тонн продуктів харчування, 69 метрів тканини.¹

Однак у роботі таких фондів допомоги, які по своїй суті були досить корисними, позитивними формами громадської допомоги знедоленим дітям, спостерігалась надмірна централізованість, яка дещо ускладнювала отримання цієї допомоги власне дитячими виховними установами. Зібрані речі та кошти зазвичай об'єднувались обласними комітетами ЛКСМУ та організовано передавались до центрального фонду допомоги. Так, Сталінський та Ворошиловградський обкоми ЛКСМУ передали до нього у 1945 р. на потреби дитячих будинків по 600 тисяч карбованців кожен.²

Центральні союзні та республіканські фонди допомоги дітям-сиротам у свою чергу займалися перерозподілом зібраних коштів по областях. Так, у 1944 р. Сталінський обком ЛКСМУ отримав у свій фонд від ЦК ЛКСМУ 1 000 000 крб., які розподіляв поміж міських комітетів ЛКСМУ. Наприклад, із цих коштів по 30 000 крб. було виділено Артемівському та Харцизькому міським комітетам ЛКСМУ, 40 000 крб. – Сталінському.³

Для надання матеріальної допомоги учням, у школах утворювалися обласні та місцеві фонди загального навчання. Такі фонди зазвичай ініціювалися директорами шкіл за активної підтримки батьків та громадськості, а також місцевої влади. Саме їх зусиллями відбувалося поповнення фондів. Сталінський обласний фонд загального навчання у 1951 – 1952 навчальному році мав на рахунку 1 077 235 крб. Із цих коштів, спираючись на дані обстежень побутових та матеріальних умов дітей-сиріт, патронуваних та перебуваючих під опікою, а також дітей із повних родин, 10 526 учням була надана матеріальна допомога. Окремі школи та їх директори докладали багато зусиль у справу організації таких фондів. Так, директор середньої школи № 2 м. Костянтинівка Сталінської області за допомоги батьківського

¹ Ізюмов В.І. Соціальний захист родин фронтовиків та інвалідів на Донеччині в роки Великої Вітчизняної війни / В.І. Ізюмов // Історичні і політологічні дослідження: наук. журнал / [під ред. П.В. Доброва]. – 2005. – № 1 (23). – С. 191.

² ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 73, спр. 333, арк. 32.

³ Там само, ф. 7, оп. 3, спр. 1202, арк. 30.

комітету створив фонд загального навчання, на рахунку якого було 4 600 крб.¹.

Значну допомогу надавали профспілковій організації промислових підприємств. Профспілкою Харцизького трубного заводу була надана матеріальна допомога 22 учням місцевих шкіл на суму 6 150 крб., також виділено 20 безкоштовних путівок до піонерських таборів. Вісім учнів отримали допомогу із коштів спеціального директорського фонду заводу на суму 2 тисячі карбованців.²

Як бачимо, діти-сироти отримували суттєву допомогу як по лінії державної та громадської підтримки дитячих виховних установ, так і у вигляді забезпечення загального навчання дітей, що підтримувалося батьківськими комітетами, комсомольцями та профспілками.

Таким чином, у перші роки після звільнення Донбасу від окупації центральній і місцевій владі практично наново довелося організувати систему соціального захисту, дітей, що залишилися без нагляду дорослих. Післявоєнні реалії вимагали якомога скорішого зібрання дітей з вулиць, тому у дуже стислі терміни була відновлена робота різноманітних дитячих виховних установ, організоване їх матеріальне постачання. Окрім цього використовувались альтернативні засоби отримання коштів, які ініціювались громадськістю та підтримувались місцевою владою. Цілком об'єктивні складності у влаштуванні та забезпеченні безпритульних та бездоглядних були викликані вирішенням проблем фронту та післявоєнної відбудови але поступово вирішувалися.

4.2. Організація виховного процесу та дозвілля дітей-сиріт, безпритульних та бездоглядних

Вулиця як часопродження у післявоєнну добу стала основним місцем не лише для безпритульних дітей, які опинялися там у зв'язку з відсутністю домівки або установи, яка б її замінювала, але й для дітей з повних родин та напівсиріт, які через постійну зайнятість батьків на виробництві та брак

¹ ДАДО, ф. Р 920, оп. 2, спр. 127, арк. 102.

² Там само, арк. 103.

відповідних виховних установ, часто потрапляли до категорії бездоглядних. З огляду на це, державою була розгорнута активна діяльність у справі соціалізації дітей.

Турбота радянської влади про підростаюче покоління, як було зазначено вище, виявлялася перш за все у матеріальному забезпеченні дітей-сиріт, безпритульних та бездоглядних. Однак на шляху їх утримання та адаптації влада розуміла наявність і інших проблем, що торкнулися морально-психологічного боку життя дітей та підлітків. Важкі умови існування під час війни та окупації, а потім і після визволення регіону – на вулицях, у напівзруйнованих домівках, дитячих будинках, переповнених гуртожитках, нестача одягу і продовольства та інші труднощі, безумовно, залишали значний відбиток на психічному стані дітей та підлітків, прискорювали процес дорослішання і, навіть викликали різні форми їх девіантної поведінки, мова про які йшла у попередньому розділі. Тому одразу після надання знедоленій дитині притулку та речей першої необхідності, влада розпочала впроваджувати заходи, направлені на соціальну реабілітацію, що передбачало систему виховання дітей та підлітків.

У радянському суспільстві процес виховання був нерозривно пов'язаний із процесом навчання, в ході якого вихованці не лише засвоювали певну суму та систему знань, вмінь і навичок, але й набували риси та якості, які необхідні були для повноцінного життя у суспільстві з загальноприйнятними формами людської поведінки. А значить, процес навчання поєднував розумову освіту та моральне виховання. Необхідно зазначити, що особливістю радянської системи виховання були не лише процес звичайного навчання за навчальною програмою та розвиток здібностей учнів, як то увага, мислення, уява але й неодмінна наявність формування рис характеру, вироблення понять та переконань, вплив на свідомість учнів з метою зрощення в них любові до радянського ладу, трудової діяльності, рідної історії та землі.

Радянська система поділяла виховання на окремі види, а саме: розумове, трудове, фізичне, ідейно-політичне, естетичне тощо.

Розумове виховання передбачало перш за все надання дітям та підліткам початкової та середньої освіти. Тому усіх виявлених

бездоглядних, безпритульних та дітей-сиріт намагалися охопити шкільною освітою. Вихованці дитячих будинків відвідували загальноосвітні школи звичайного типу. Їх відновлення розпочалося одразу після визволення. РНК УРСР у Постанові від 27 лютого 1943 р. «Про відновлення роботи шкіл у районах Української РСР, звільнених від фашистських окупантів» зобов'язала Наркомат освіти і голів виконкомів Рад депутатів трудящих здійснити негайні заходи щодо ліквідації наслідків руйнування шкіл німецькими загарбниками; провести облік дітей шкільного віку; розгорнути комплектування шкіл учнями з тим, щоб забезпечити повне охоплення дітей школою; укомплектувати школи педагогічними кадрами; затвердити директорів середніх шкіл та завідуючих районними і міськими відділами народної освіти; в населених пунктах, де шкільні приміщення зруйновані, відвести придатні будинки для шкіл та забезпечити їх ремонт, залучивши до цього також батьків, учителів, старшокласників, забезпечити завезення палива тощо.¹

У Маріуполі перші школи почали працювати вже на п'ятий день після вигнання німецьких загарбників. Оскільки шкільні приміщення були зруйновані, під школи пристосовували магазини, контори, житлові будинки. Через двадцять днів у місті вже функціонували 33 школи, а через місяць – 45 масових шкіл і одна – для глухонімих.² Те саме робилося і в інших містах та районах. Менш ніж за місяць після визволення м. Луганська було відремонтовано та обладнано 20 шкіл.

Оскільки у перші повоєнні роки серед вихованців дитячих будинків переважали діти, які встигли багато побачити та пережити як на свій вік, вони потребували особливого підходу. У більшості випадків цей життєвий досвід був негативним і полягав у безпритульному існуванні, голодуванні, правопорушеннях. Більшість таких дітей не встигали у навчанні за своїми однолітками, а деякі просто не розуміли необхідності навчання за наявності інших, легких шляхів прибутків – жебрацтва, крадіжок, спекуляції тощо. Тому вихованці дитячих будинків вимагали до себе особливого, більш уважного ставлення. Із ними регулярно здійснювалася відповідна робота вихователями дитустанов.

¹ Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР / відп. ред. Бондар А.Г. – К.: Радянська школа, 1967. – С. 101.

² Там само.

Наприклад, вихователі дитячого будинку № 3 м. Ворошиловграда систематично проводили в групах бесіди, метою яких було пояснення дітям цілей їх навчання у школі. За допомогою слова вони намагалися виховувати в них почуття обов'язку та відповідальності за власну освіту. Так, по групах були проведені бесіди на теми: «Батьківщина чекає від тебе відмінних знань», «Добра оцінка любить старанного учня» тощо.¹

Педагогічний персонал дитячих будинків мав тісний зв'язок із школами. Вихователі систематично відвідували школи та зустрічалися з класними керівниками, цікавилися питаннями успішності вихованців. Для цього вони мали спеціальні журнали, в яких робили позначки про виконання домашніх завдань, про успішність та поведінку учнів. Інколи вихователі були присутніми на уроках у класах. Директори та завідувачі учбовими частинами дитячих будинків брали участь у роботі педагогічних рад і батьківських зборів у школах, консультувалися з учителями про форми допомоги вихованцям, які відставали у навчанні, про організацію виконання домашніх завдань. Усі прорахунки у навчанні вихованців обговорювалися на педагогічних радах дитячих будинків. Так, наприклад, змістовно організовувала освітню роботу з дітьми вихователька Слов'янського дитячого будинку № 5 сталінської області З.І. Кункель. Вона працювала у тісному контакті з учителькою другого класу школи, де навчалися її вихованці. Усю роботу в групі вихователька розпочала з ґрунтовного вивчення позитивних і негативних рис кожного свого вихованця. Глибоке знання дітей дало їй можливість застосовувати правильний індивідуальний підхід. Дотримуючись єдиних вимог до вихованців і суворо додержуючись порядку, встановленого школою і дитячим будинком в організації виконання домашніх завдань, З.І. Кункель наполегливо домагалась, щоб вся робота в групі проходила в точно визначений за режимом час, щоб кожен вихованець мав певне місце для навчання, щоб у кімнаті завжди був порядок, чистота, робоча обстановка. Велику увагу приділяла вона відведенню і закріпленню робочого місця за кожним вихованцем, обов'язково враховуючи при цьому індивідуальні особливості дітей. Багато часу приділила вихователька, щоб навчити дітей цінити і берегти час. З цією метою вона проводила бесіди на тему

¹ ДАЛО, ф. Р 1067, оп.4, спр. 503, арк. 6.

«Бережи свій час» - використовуючи матеріали з газет розповідала дітям, що за 45 хвилин комсомолец-шахтар Євген Могильников видобуває 25 тонн вугілля, відомий муляр Іван Рахманні укладає 700 цеглин, знатний машиніст Микола Бредюк намолочує 5 тонн зерна.

Важливе місце в роботі цього вихователя займала робота по вихованню у дітей самостійності, вдумливості при виконанні домашніх завдань. З метою виховання уваги в учнів у класі, перед тим як приступити до виконання домашніх завдань, діти обов'язково стисло розповідали, про що йшла мова на уроці, що задано додому. Раз на тиждень у групі відбувався масовий огляд зошитів, кращі з них демонструвалися, а їх власники відмічалися у журналі. Це привчило майже всіх дітей каліграфічно писати, тримати в чистоті зошити та підручники. У цій групі дитбудинку не було жодного невстигаючого вихованця.¹

У той же час, учителі шкіл відвідували дитячі будинки у тих випадках, коли діти не мали змоги відвідувати школи, наприклад під час карантину, для того щоб вони не відставали від загальної програми.² У зимовий час, коли були затримки з паливом або за відсутності взуття та одягу у дітей по деяких будинках, наприклад: Івано-Польському, Петровському, Маріупольському, Будьонівському, влаштовували тимчасові школи або окремі класи при дитячих будинках, щоб діти мали змогу продовжувати навчання.

Таким чином, різними методами кращі вихователі дитячих будинків включалися у загальну боротьбу за високу успішність дітей і спільно з учителями шкіл підвищували рівень освітньої роботи, домагалися повної ліквідації другорічництва. Однак, у роботі виховного складу дитячих виховних установ були труднощі. Незважаючи на майже повне забезпечення необхідною кількістю співробітників та укомплектованість штатів, питання щодо покращення якості їх роботи залишалось відкритим через брак фахівців та педагогічного персоналу з вищою освітою. Так, по Сталінській області необхідно було замінити дев'ять директорів дитячих будинків, які не забезпечували належного керівництва, у десяти дитячих будинках області були відсутні

¹ Коваленко С.С. Навчально-виховну роботу в дитячих будинках – на вищий рівень / С.С. Коваленко // Радянська школа. – 1952. - № 2. – С. 38.

² ЦДАВОВУ, ф. Р 2605, оп. 8, спр. 255, арк. 43.

завідуючі учбовими частинами, а 50 відсотків вихователів потребували подальшого підвищення професійного рівня через брак відповідної освіти та досвіду роботи з дітьми.¹ Тому це питання неодноразово обговорювалося центральними та міськими партійними і державними органами влади. Так, у лютому 1945 р. бюро Сталінського обласного комітету КП(б)У місцевою постановою вимагало від завідуючого облОНО Стешенко укомплектування всіх дитячих будинків кваліфікованими вихователями і робітниками майстерень.² Для поліпшення стану з кадрами проводили одномісячні курси для вихователів та двотижневі курси для інструкторів виробничого навчання.³

Разом з тим значна роль у здійсненні виховання дітей-сиріт належала комсомольським, піонерським та профспілковим організаціям. Постанова XII пленуму ЦК ВЛКСМ «Про заходи до поліпшення роботи комсомолу в школі»⁴, резолюція XI з'їзду ВЛКСМ «Про роботу комсомолу в школі»⁵, постанова ЦК ВЛКСМ «Про поліпшення роботи піонерської організації» висунули перед комсомольськими та піонерськими організаціями нові підвищені завдання допомоги вчителям, школам і органам народної освіти у поліпшенні навчально-виховної роботи. Комсомольці і піонери брали активну участь у здійсненні закону про загальне обов'язкове навчання, допомагали у прищепленні учням почуття відповідальності за навчання і поведінку, в організації товариської допомоги учням, які відчували труднощі в засвоєнні певного предмета, в підвищенні якості фізичного виховання дітей та інше.

Відновлення роботи освітніх закладів, як вже зазначалося, було пов'язане зі значними труднощами. Не вистачало шкільних приміщень через їх зруйнованість, меблів, навчального приладдя (зошитів, ручок, олівців, підручників тощо). Писали на старих газетах, клаптиках різного паперу. Мало було палива, одягу,

¹ ДАДО, ф. 326, оп. 2, спр. 443, арк. 46.

² Там само, спр. 635, арк. 24.

³ Там само, спр. 445, арк. 49.

⁴ Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов 1917-1973 гг. / Составители А.А. Абакумов, Н.П. Кузин, Ф.И. Пузырев, Л.Ф. Литвинов. – М.: Педагогика, 1974. – С. 283-287.

⁵ Резолюція XI з'їзду ВЛКСМ. Про роботу комсомолу в школі // Радянська школа. – 1949. - № 2. – С. 6-11.

взуття, діти погано харчувалися. У зимовий період постійно поставала проблема з опаленням. Ускладнювало роботу школи й те, що склад учнів за віком та сімейним станом був різним. Безперечно, це відбивалося на якості навчання. Так, за результатами 1951-1952 навчального року по дитячих будинках Сталінської області з загальної кількості 5 004 осіб залишились на повторний курс 168 дітей, а 101 вихованцю була призначена додаткова робота на осінь.¹

Державна влада поступово вирішувала питання забезпечення учнів необхідними речами за допомогою громадськості та комсомольських організацій, які збирали серед населення канцелярські товари, підручники, книги; зверталися за необхідною допомогою до інших областей. Так, до Сталінської області були надіслані книжки з Московської, Кемеровської та Ленінградської областей.²

Навчально-освітня робота з дітьми була підпорядкована ідейно-політичному курсу партійної влади та ставила за мету перш за все патріотичне виховання молоді. Тому у дітей виховували почуття любові до Батьківщини та гордості за неї, почуття обов'язку перед Радянською державою. Багато проводили тематичних бесід, доповідей, читок на виховні теми, такі як «Любов до Батьківщини», «Жити й творити так, щоб твоя праця була вкладом у побудову комунізму» і таке інше. Виховувалась готовність у будь-який час стати на її захист. Тому вивчали пам'ятки історичних місць, де відбувалися бої під час громадянської та Вітчизняної війн. Проводилися бесіди із старими досвідченими робітниками, які знали рідний край ще дореволюційним.³

Краєзнавчу роботу з вихованцями, яка розпочиналась з бесід, закріплювали екскурсіями по містах та селах. Щороку під час екскурсій діти та підлітки знайомилися з видатними місцями рідного краю. Так, вихователі дитячого будинку № 3 м. Ворошиловграда організовували вихованцям екскурсії як по рідному місту, так і до сусідніх міст Кадіївка, Ірміно, а також до сіл Михайлівка, Троїцьке та ін. Вихованці Бутковського дитячого будинку Ворошиловградської області систематично відвідували

¹ ДАДО, ф. Р 920, оп. 2, спр. 127, арк. 109.

² Там само, ф. 326, оп. 2, спр. 445, арк. 47.

³ ДАЛО, ф. Р 1067, оп. 4, спр. 503, арк. 11.

історичні пам'ятки області та історичні музеї. Наприклад, у 1951-1952 навчальному році була здійснена екскурсія на батьківщину молодогвардійців – до м. Краснодон, організовано екскурсії до кінного заводу, машинно-тракторної станції, соснового лісу-заповідника.¹

Оскільки особлива роль у радянському суспільстві відводилась праці, а найкращі робітники були прикладом для наслідування та об'єктом всенародної пошани, дітям намагалися частіше організовувати зустрічі з передовиками праці області. Проводили лекції на відповідну тематику.

У ході роботи з дітьми та підлітками не останню роль займало й правове виховання молоді, яке передбачало цілеспрямоване формування її соціалістичної правосвідомості, глибокої поваги до законів держави. Серед форм правового виховання необхідно виокремити правову освіту молоді у виховних закладах, трудових колективах, індивідуальну виховну роботу щодо попередження правопорушень та перевиховання правопорушників.

Одним з головних напрямків формування підростаючого покоління було трудове виховання. У запроваджені трудової діяльності учнів влада активно використовувала розробки відомих педагогів-практиків, наприклад В.О. Сухомлинського та А.С. Макаренка, які власними прикладами доводили, що дітей треба не тільки знайомити з працею, технікою та технологією праці в ході навчання, але й показувати досягнення передовиків виробництва, які вдало поєднували розумову та фізичну роботу.² Найбільш вдало на думку В.О. Сухомлинського виховна мета досягається в тих випадках, коли між наведеними на уроці прикладами та трудовою діяльністю тієї чи іншої групи вихованців є безпосередній зв'язок. Роль виробничої праці у формуванні особистості довів на практиці та розкрив у теорії А.С. Макаренка. По суті вся система якісно організованої праці вихованців забезпечила те чудове перетворення колишніх юних правопорушників на чесних та порядних людей, яке описане у «Педагогічній поемі».

¹ ДАЛО, ф. Р 1067, оп. 4, спр. 503, арк. 11.

² Сухомлинский В.А. Воспитание коммунистического отношения к труду / В.А. Сухомлинский. – М.: АПН РСФСР, 1959. – С. 98.

Враховуючи досвід минулих років, партія та комсомольці всіляко намагалися залучити молодь до суспільно-корисної та виробничої праці. Перші кроки на шляху організації виховної трудової роботи з дітьми, які залишилися без опіки дорослих були визначені у Постанові РНК УРСР та ЦК КП(б)У від 27 березня 1943 р. «Про організацію допомоги дітям-сиротам, батьки яких загинули у боях чи закатовані і розстріляні фашистськими загарбниками».¹ Цією постановою визначалася нагальна необхідність розгортання мережі дитячих будинків у звільнених областях, наголошувалося на якомога скорішому забезпеченні їх адміністративним та педагогічним складом, а також планувалося організація трудового навчання дітей в дитячих будинках.

Подальше розв'язання проблема організації трудового навчання дітей та підлітків дістала у Постанові РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 30 липня 1944 р. «Про заходи по боротьбі з безпритульністю та бездоглядністю в УРСР».² Прийнятий документ зобов'язував виконавчі комітети обласних рад депутатів трудящих і обкоми КП(б)У до 10 серпня 1944 р. скласти й затвердити конкретні плани утворення навчально-виробничих майстерень при кожному дитячому будинку. Передбачалося організація елементарних майстерень для дітей 8-11 років, професійно-трудова майстерень для дітей старшого віку та майстерень по ремонту сільськогосподарського інвентарю для дитячих будинків з сільськогосподарським ухилом.

До цієї роботи активно залучалися і місцеві органи влади. 14 жовтня 1943 р. вийшла Постанова виконавчого комітету Сталінської обласної ради депутатів трудящих та бюро Сталінського обласного комітету КП(б)У «Про дитячі будинки Сталінської області». Згідно з цією постановою обласні відділи народної освіти повинні були укомплектувати дитячі будинки області найкращими вихователями, а також охопити усіх дітей-сиріт шкільного віку навчанням у школах, дітей старших 14 років – працевлаштувати до шкіл фабрично-заводського навчання та

¹ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. Документы и материалы в 3-х томах. – Т. 2. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 341.

² ДАДО, ф. Р 2794, оп. 1, спр. 99, арк. 11.

ремісничих училищ. Прийнятий документ також визначав необхідність створення у дитячих будинках учбових майстерень.¹

У перші повоєнні роки вихованці дитячих установ повністю обслуговували себе – прали одяг, мили посуд, підлогу, працювали на присадибних ділянках. Кожен дитячий будинок, приймальник-розподільник, школи організовували підсобні господарства на спеціально відведених ділянках. Так, тільки дитячі будинки Сталінської області у 1944 р. мали 735 гектарів землі², а посівна площа дитячих будинків Ворошиловградської області складала 400 гектарів землі.³ По дитячих будинках з добре влаштованим та потужним господарством організовувались групи по підготовці сільськогосподарських робітників по таких галузях як птахівництво, тваринництво, садівництво, бджільництво. Ці групи працювали на своїх ділянках під керівництвом бригадирів та агрономів.⁴ Окрім цього вихованців дитячих будинків, загальних шкіл, а також шкіл ФЗН та ремісничих училищ всіляко залучали до праці в колгоспах та радгоспах. Діти допомагали їм у прополці, знищенні шкідників полів, збиранні врожаю, у зборі металобрухту. Так, учні школи ФЗН № 14 шахти «Комсомолец» Сталінської області впродовж восьми днів працювали на полях та городах радгоспу «Горловський шахтар». За цей час молодь очистила від бур'янів 120 га посівів.⁵ На допомогу колгоспам та радгоспам організовували сільськогосподарські недільники. Наприклад, учні Петровської школи ФЗН № 6 в межах таких недільників обробили 150 га посівів радгоспу № 6 відділу робочого постачання тресту «Сталінвугілля».⁶

З 12 років вихованці дитячих установ повинні були працювати в виробничих майстернях та проходити виробничу практику. З огляду на це, у всіх дитячих будинках організовувалися навчальні виробничі майстерні різного спрямування, працюючи у яких діти набували виробничі навички та певної кваліфікації, а також мали

¹ ДАДО, ф. Р-5154, оп. 1, спр. 1, арк. 42.

² Там само, ф. 326, оп. 2, спр. 443, арк. 48.

³ ЦДАГОУ, ф. 7, оп. 3, спр. 1225, арк. 102.

⁴ ДАДО, ф. 326, оп. 2, спр. 445, арк. 47.

⁵ Дибров В. Помощь учащихся совхозу / В. Дибров // Социалистический Донбасс. – 1944. – 27 июня.

⁶ Федин М. Воскресники на прополке / М. Федин // Социалистический Донбасс. – 1944. – 9 июня.

змогу свідомо підійти до вибору майбутньої професії, виходячи з особистих здібностей. Так, при дитячому будинку м. Жданове (сучасне м. Маріуполь) діяли теслярна, столярна, швацька та слюсарна майстерні.¹ У дитячих будинках Ворошиловградської області у 1951-1952 навчальному році функціонували 15 столярних майстерень, три слюсарні та 11 швацьких. Окрім того у двох дитячих будинках – Бутковському та Рубежанському № 2 працювали чоботарні майстерні, що носили побутовий характер.² Схожі чоботарні та швацькі майстерні організовувалися в цілому ряді дитячих будинків Сталінської області. Наприклад, вихованці Макіївського дитячого будинку шили білизну та сукні для дівчат свого будинку.³

Утім, труднощі повоєнного часу давалися в знаки. Організація процесу виробничого навчання не у всіх дитячих закладах була на належному рівні. Як і у школах, не вистачало приміщень, інструментів, машин, матеріалу, а найголовніше – кваліфікованих інструкторів виробничого навчання.⁴ На допомогу знову приходили районні комітети комсомолу, які через первинні комсомольські організації допомагали з облаштуванням майстерень. Так, наприклад, до спеціального дитячого будинку ім. Крупської у м. Жданове силами комсомольців було завезено слюсарний інструмент.⁵

Виховний та практичний ефект залучення молоді до трудової діяльності найбільш ефективно виявлявся під час організації виробничих змагань з відповідною матеріальною та моральною оцінкою результатів їх праці. Широко практикувалися змагання між окремими бригадами майстерень, індивідуальні змагання, а також районні та обласні. Були дошки пошани та дошки показників результатів виробничої роботи.

Значна увага приділялася й трудовій дисципліні, яка не була зведена лише до виконання правил внутрішнього розпорядку, а містила в собі ініціативність, прагнення працювати більше та краще, використовуючи наявні резерви.

До форм трудового виховання молоді слід віднести не лише підготовку вихованців дитустанов у навчально-виробничих

¹ ДАДО, ф. 424, оп. 3, спр. 704, арк. 45.

² ДАЛО, ф. Р 1067, оп. 4, спр. 503, арк. 26.

³ ЦДАГОУ, ф. 7, оп. 3, спр. 1202, арк. 16.

⁴ ДАДО, ф. 326, оп. 2, спр. 445, арк. 47.

⁵ Там само, ф. 424, оп. 3, спр. 704, арк. 63.

майстернях, але й організацію екскурсій до підприємств, гуртки технічної творчості, зустрічі з ветеранами праці та кращими молодими спеціалістами. Так, вихователями Алмазніанського дитячого будинку Ворошиловградської області постійно організовувалися екскурсії для вихованців на місцеві підприємства. Наприклад, були проведені екскурсії на металургійний завод, швацьку фабрику, хлібокомбінат, деревообробну фабрику, у ДЕПО, на шахту «Аненська», до типографії, млину, метеорологічної станції. Кожна екскурсія обговорювалася з вихователями для більш повного розуміння дітьми значення тієї чи іншої професії. Діти висловлювали враження та побажання щодо наступних ознайомчих візитів на підприємства. Оформлювались альбоми екскурсій, писалися твори, складалися колекції з наданих підприємствами подарунків, наприклад з вугілля та матеріалів, з яких виплавляється чавун в доменних печах.¹ Інструктор по трудовому вихованню й навчанню Краснодонського спеціального дитячого будинку М.Д. Єлісеєв прищеплював дітям інтерес до гірничої справи, передової техніки, знайомив дітей з конструкціями механізмів шахт. Так, діти відвідали один місцевий завод, спускались у шахту, читали спеціальну науково-популярну літературу, слухали цікаві розповіді шахтарів-стахановців. На піонерських зібраннях відбувалися зустрічі з передовиками вугільного Донбасу.²

Отже, поєднання навчання з працею було важливим виховним принципом радянської системи. Праці приділялась особлива увага, бо головною метою дитячих сирітських установ була підготовка їх вихованців до самостійного життя. З огляду на функціонування навчально-виробничих майстерень та досить широку освітню роботу в області наявних професій, у молоді на момент виходу з дитячого будинку формувалося розуміння про працю та перше бажання кимсь стати, вироблялась звичка працювати сумлінно та поєднувати власні інтереси з інтересами трудового колективу.

Неодмінною складовою навчальної та трудової роботи з учнями була робота з виховання високих моральних якостей. Радянське моральне виховання складалося з формування у

¹ ДАЛО, ф. Р 1067, оп. 4, спр. 503, арк. 11.

² Шаргородська І.А. Поліпшити роботу піонерських організацій дитячих будинків / І.А. Шаргородська // Радянська школа. – 1952. - № 2. – С. 43.

підлітків усвідомлення нерозривного зв'язку особистості з суспільством та її залежності від нього, необхідності узгодження власної поведінки з інтересами суспільства, у вихованні культури поведінки, моральних почуттів, а саме: совісті, честі, обов'язку, гідності, сором'язливості тощо; та набутті моральних якостей, як то чесність, принциповість, сміливість, послідовність та ін.

У дитячих будинках та школах систематично проводилися доповіді та бесіди по відповідних темах. Особливо вдало використовували вихователі сторінки повісті про правдивість і чесність Зої Космодем'янської. У якості позитивного прикладу наводили біографії В.І. Леніна, Й.В. Сталіна. Проводилися зібрання груп на теми: «Сталін – друг радянських дітей», «Наш перший кандидат» тощо. Вихованців Краснодонського спеціального дитячого будинку ім. Люби Шевцової часто відвідувала Олена Миколаївна Кошова, яка розповідала про подвиги молодогвардійців, про свого сина Олега – як він вчився, високо носив звання юного піонера, а потім комсомольця.¹

Значна увага також приділялася вихованню підростаючого покоління як майбутніх захисників Вітчизни. У зв'язку з цим більшу часу стали приділяти фізичній та військовій підготовці учнів. Фізкультурні майданчики існували у всіх дитячих будинках. У деяких дитбудинках функціонували військово-фізичні гуртки. Так, у Ворошиловградській області їх діяло 4 819.² Окрім цього основною формою фізичного виховання був урок з цього предмета у школі. Поряд з уроками фізичного виховання, використовувалися такі форми фізичного виховання, як ранкова гімнастика, ігри під час великих перерв. Проте в ряді шкіл Донбасу фізичне виховання учнів було не на належному рівні. Причиною цього було те, що окремі відділи народної освіти, керівники шкіл не приділяли достатньої уваги цій важливій частині навчально-виховного процесу. Так, Ворошиловградський міський відділ народної освіти протягом 1951-1952 навчального року в жодній школі не перевіряв стан фізичного виховання дітей.³

¹ Шаргородська І.А. Вказ. праця. – С. 44.

² Добров П.В. Система освіти в Донбасі у роки Великої Вітчизняної війни: [монографія] / П.В. Добров, М.О. Бистра. – Донецьк: Норд-Прес, 2006. – С. 122.

³ Бунчук М.Ф. Фізичне виховання учнів – важливе завдання школи / М.Ф. Бунчук // Радянська школа. – 1952 – № 7. – С. 44.

Директори і завідувачі навчальною частиною ряду шкіл особисто не займалися організацією педагогічного процесу з фізичного виховання учнів, не приділяли належної уваги заходам, що сприяють нормальному фізичному розвитку учнів, зміцненню їх здоров'я, боротьбі з перевантаженням, створенню санітарно-гігієнічних умов у школі.

Керівники шкіл № 7, 8, 30 м. Ворошиловграда вважали, що фізичне виховання – справа лише вчителя цього предмета. Якщо зважити на те, що частина викладачів фізичного виховання не мала достатньої спеціальної і загально педагогічної підготовки, шкідливість такого погляду стає очевидною.

Отже, у дитячих установах повоєнного Донбасу одразу після визволення від німецько-фашистських загарбників була розгорнута потужна діяльність щодо виховання молоді. Процес виховання передбачав як освітню роботу з дітьми-сиротами, так і морально-психологічну, що було обов'язковою умовою соціалізації знедолених малолітніх громадян.

Що стосується виховної роботи із дітьми, які потрапляли до дитячих кімнат міліції та до дитячих приймальників-розподільників, то вона була значно скромнішою через обмежену кількість часу, що проводили там діти та містила прищеплення елементарних культурних та трудових навичок. Із дітьми проводили художні читки, організовували живі натуралістичні гуртки, постійно працювали гуртки самодіяльності, які вивчали з дітьми пісні, вірші, танці, готували дитячі ранки та вечори самодіяльності. Так, штат вихователів Сталінського приймальника-розподільника у 1948 р. складався з п'яти осіб. Усі вихованці поділялись на дві групи – старша та молодша. Діти мали змогу займатися у гуртках: драматичному, хоровому, фізкультурному, образотворчого мистецтва, санітарних дружинників. По результатах роботи гуртків було організовано чотири вечори художньої самодіяльності, випускались стінні газети. По вівторках та п'ятницях з дітьми проводили ознайомчі бесіди по газетах «Піонерська правда» та «Молодь України». Дітям показували кінострічки, наприклад «Молода гвардія».¹

Незважаючи на короткий термін перебування дітей у приймальниках-розподільниках, вихователі намагались залучити їх до праці. Так, наприклад вихованці Дебальцевського ПР самі

¹ ДАДО, ф. 903, оп. 1, спр. 180, арк. 4-5.

прибирались у приміщеннях, підмітали підлогу і навіть кололи дрова.¹

Таким чином, організація процесу виховання дітей-сиріт у повоєнний час займала одне з перших місць у соціальній політиці радянської держави та передбачала всебічний розвиток молоді. За короткий термін була чітко сформована система роботи з дітьми, яка містила освітню, трудову та фізичну діяльність. Окрім цього, варто зазначити, що радянська вихована робота була спрямована на виховання патріотично налаштованої, свідомої молоді, цілком і повністю відданої своїй Батьківщині та державі.

Разом з тим, радянська влада приділяла підвищену увагу питанню вільного часу молоді, особливо дітей-сиріт. Це пояснюється тим, що ця сфера життєдіяльності дітей та підлітків розглядалася як важлива складова частина загального процесу виховання підростаючого покоління. Актуальність цієї проблеми визначалася й тим, що під час війни та після визволення, у зв'язку з порушенням нормального ритму життя, морально-психологічний клімат суспільства було зруйновано. Діти проводили багато часу на вулицях, бешкетували, хуліганили, нерідко відтворювали модель поведінки дорослих, могли потрапити під вплив злочинних угруповань та навіть ставали на шлях скоєння протиправних дій. Тому питання організації вільного часу молоді стояли на одному рівні за ступенем важливості із питаннями її матеріального забезпечення та загального навчання та виховання. В післявоєнних умовах особливої популярності набувала організація групової дозвільної роботи з дітьми та підлітками, що можна пояснити як загальною спрямованістю політики радянського уряду, так і значною кількістю дітей-сиріт та високим рівнем бездоглядності, що в умовах повоєнної відбудови, постійної зайнятості батьків на виробництві, а також нерідко їх хвороб та аморальної поведінки (психічні хвороби, інвалідність, пияцтво, бійки тощо), спричинених війною, ставало розповсюдженим явищем. За таких умов організація дозвільного життя молоді була взята під контроль державою та покладалась, у першу чергу, на дитячі виховні установи, де діти проводили більшість свого часу.

Робота у зазначеному напрямку розпочалася одразу ж після звільнення території Донбасу від окупації. Задля швидкої її

¹ ДАДО, ф. 1173, оп. 1, спр. 6 а, арк. 11.

організації систематично видавались розпорядчі постанови. Однією з перших була Постанова ЦК ЛКСМУ від 19 жовтня 1943 р. «Про участь комсомольських організацій УРСР у влаштуванні дітей-сиріт», яка передбачала активну участь комсомольських організацій по лінії допомоги органам народної освіти не лише у справі надання знедоленим дітям даху над головою, одягу, харчів та медичного догляду, але й організації їх насиченого шкільного та позашкільного життя через облаштування класних шкільних кабінетів, кімнат відпочинку, забезпечення багатогранної виховної роботи.¹ У березні 1944 р. пленум ЦК ВЛКСМ видав Постанову «Про заходи щодо покращення роботи комсомольців у школі». Вона наголошувала на необхідності широкої ініціативи комсомольських організацій у справі організації і проведення масової політичної та культурної роботи з дітьми та підлітками у позанавчальний час.² Однак виконання її на місцях у перші повоєнні роки супроводжувалося об'єктивними труднощами, які були пов'язані з відсутністю кваліфікованих вихователів та майстрів для роботи з дітьми у гуртках, догляду за ними у вільний час та на дитячих майданчиках. Давалися взнаки й матеріальні труднощі. В силу складної економічної ситуації, держава прагнула здобути перемогу у Великій Вітчизняній війні і всі наявні ресурси спрямовувала спочатку на військові потреби, а згодом на швидке відновлення промисловості. Тому через брак коштів директори дитячих будинків часто не могли обладнати належним чином не лише кімнати відпочинку, бібліотеки, але й спальні кімнати та їдальні. Так, у довідці від 13 січня 1944 р. «Про участь комсомольських організацій Сталінської області у влаштуванні дітей-сиріт» на виконання вище означеної жовтневої постанови зазначалося, що ще на низькому рівні проходить культурно-масова робота з дітьми в дитячих будинках. Читки та бесіди одноманітні та нецікаві, творча самодіяльність не організовується, не має ані походів, ані військових ігор. У дитячих будинках не вистачає літератури, а піонерська робота знаходиться лише в стадії організації. Функціонують майстерні

¹ ЦДАГОУ, ф. 7, оп. 3, спр. 1202, арк. 1.

² Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов 1917-1973 гг. – М.: Педагогика, 1974. – С. 284-287.

та гуртки, але вони обладнані так примітивно, що займатися в них дітям нічим.¹

Утім, незважаючи на труднощі, завдяки зусиллям партійної влади, комсомольських та профспілкових організацій, а також громадськості поступово організовувалася різноманітна позашкільна робота з дітьми. Зазначені структури організовували не лише систематичний збір коштів, але й посильну допомогу людським ресурсом у організації побуту та дозвілля. Цю роботу умовно можна поділити на декілька підвидів. По-перше це і організація дозвілля у самих дитячих будинках у вигляді роботи гуртків, проведення розважальних заходів, екскурсій, різноманітних зустрічей з видатними та цікавими людьми. По-друге, це робота дитячих секторів при Палацах культури. По-третє – робота дитячих майданчиків. До окремого виду організації дозвілля слід віднести організацію дитячого оздоровчого відпочинку.

Розглянемо роботу в сфері організації дозвілля дитячих будинків. Перш за все вона характеризувалася функціонуванням багатьох предметних гуртків. З самого початку своєї роботи кожен дитячий будинок намагався організувати їх активну діяльність. Це літературні, музичні, художні, науково-технічні гуртки, гуртки образотворчого мистецтва, фізкультурні тощо. Кількість їх постійно збільшувалася. Так, у дитячих будинках Ворошиловградської області у 1952-1953 навчальному році працювали 21 літературний гурток та 18 гуртків юних мічурінців.²

Інколи робота таких гуртків розвивалася до широкої дитячої самодіяльності. Так, у дитячому будинку № 1 треста «Краснолучвугілля» Ворошиловградської області було утворено ляльковий театр.³ На базі існуючих творчих гуртків діти виступали по колгоспах, радгоспах та підприємствах.

Окрім роботи тематичних гуртків задля організації культурного дозвілля та відпочинку у дитячих будинках проводили багато розважальних заходів, а саме: вечори художньої самодіяльності, казок та загадок; розгадування кросвордів, ребусів, шарад; вікторини; настільні ігри; дитячі

¹ ЦДАГОУ, ф. 7, оп. 3, спр. 1202, арк. 2-3.

² ДАЛО, ф. Р 1067, оп. 4, спр. 503, арк. 12.

³ ЦДАВОВУ, ф. Р 2605, оп. 8, спр. 255, арк. 26.

костюмовані маскаради; рухливі ігри на свіжому повітрі; масові катання на санях, лижах, ковзанах.¹ В організації таких видів роботи активну участь брали районні та міські відділи народної освіти і комітети комсомолу, які організовували роботу бібліотек, читалень, шкільних лекторіїв, демонстрування кінофільмів тощо. З дітьми регулярно проводились читацькі конференції, тематичні вечори, здійснювалось обговорення книжок. Так, у дитячих будинках Ворошиловградської області проводились літературні вечори, які найчастіше присвячували життю і творчості видатних поетів і письменників: О.С. Пушкіна, М.В. Гоголя, Т.Г. Шевченко, М.Ю. Лермонтова та інших.² Діти постійно читали газети й журнали – «Піонерська правда», «Зірка», «Сталінське плем'я», «Юний ленінець», «Барвінок», «Дружні діти», «Витівник».

Гуртова робота, як бачимо, мала організований характер та сприяла якомога широкому розвитку дітей та підлітків. Наявність такого виду позакласної роботи була продуктивним способом організації дитячого часу та дозволяла створити сприятливі умови для позитивного розвитку молоді. Тим самим у дітей та підлітків залишалось менше часу для безцільного його проведення на вулицях. Кожна дитина, спираючись на власну зацікавленість могла обрати додаткові види занять та розвивати природні завдатки. Поряд з тим, робота гуртків організовувала та виховувала молодь, привчала до наполегливості, вчила працювати у колективі, а отже прислухатися один до одного та допомагати.

Серед інших видів роботи з дітьми у дитбудинках були лекції, бесіди, зустрічі з учасниками та героями Вітчизняної війни. Лекційну роботу проводили переважно по групах з урахування вікових особливостей. Однак у будь-якому випадку спрямування лекцій, бесід та читок носило моральний та патріотичний характер. Найбільш поширеними темами доповідей були – «Любов до Батьківщини», «Дружба з товаришами», «Любов до праці», «Ввічливість та культура», «Повага до дорослих» і т. ін. Нерідко дитячі будинки відвідували місцеві посадовці. Так, у Андріївському дитячому будинку Ольгінського району Сталінської області бували робітники райкому

¹ ДАЛО, ф. Р 1067, оп. 4, спр. 503, арк. 12.

² Там само, арк. 14.

комсомолу, завідувач відділом піонерів і школярів РК ЛКСМУ Трущенко, завідувач інструкторським відділом РК ЛКСМУ Гіль, секретар РК ЛКСМУ Близнюк, які проводили бесіди з вихованцями на різні теми, як то «Про бойовий шлях орденоносного Ленінсько-Сталінського комсомолу», про героїв соціалістичної праці, про вождів більшовицької партії.¹

Вихованцями дитячих будинків разом з вихователями видавались стінгазети, бюлетені, робились фотомонтажі, які відображали події на фронтах, відбудову батьківщини та рідного краю або життя дитячого будинку.

Утім були й недоліки. Інколи у бібліотеках при дитячих будинках не вистачало художньої літератури та підручників.² Так, наприклад, не в повному обсязі був забезпечений піонерськими газетами і журналами Андріївський дитячий будинок Ольгінського районну Сталінської області.³ У Лозно-Олександрівському дитячому будинку Ворошиловградської області бібліотека постійно була зачинена оскільки придбання нових книжок та оновлення старих вимагало додаткових коштів.⁴ Недоліки виявлялися й в іншому. Нерідко у планах роботи дитячих будинків зазначалися різноманітні заходи, що не виконувалися. Так, у тому ж Лозно-Олександрівському дитячому будинку у 1950-1951 навчальному році зовсім не була організована робота гуртків. Недостатня матеріальна база впливала й на рівень забезпечення дитячих будинків меблями, яких було обмаль. У зв'язку з цим у деяких дитячих будинках, як наприклад у Рубежанському № 1 Ворошиловградської області, діти через брак стільців у години дозвілля грали у шахи та шашки на підвіконнях або на підлозі.⁵ У зв'язку з відсутністю достатньої кількості столів вихованці Свердловського дитячого будинку Ворошиловградської області по черзі готувалися до уроків, за маленькій стіл могли сісти тільки два учня, а решта спали, чекаючи своєї черги аж до пізнього вечора. Школярі Ворошиловградського дитячого будинку № 2 обідали стоячі,

¹ ДАДО, ф. 424, оп. 3, спр. 704, арк. 1.

² ДАЛО, ф. Р 1067, оп. 4, спр. 503, арк. 14.

³ ДАДО, ф. 424, оп. 3, спр. 704, арк. 1.

⁴ ЦДАГОУ, ф. 7, оп. 5, спр. 569, арк. 23.

⁵ Там само, оп. 13, спр. 109, арк. 25.

стоячі готувалися до занять бо стільці були тільки для 5-річних дітей.¹

На допомогу приходили комсомольці та піонери. Так учні-комсомольці шкіл Ново-Светловського району Ворошиловградської області укомплектували для місцевого дитячого будинку невелику бібліотеку обсягом біля 90 книжок, допомагали в організації роботи гуртків – музичного, хорового, фізичного.² За активної участі піонерів у дитячих будинках з дітьми проводились піонерські години, збори дружин, загонів, піонерські вогнища. Часто проводилися вікторини на різні теми. Кожен загін боровся за встигаємість, допомагав тим, хто відставав у навчанні. Піонери засажували свої двори, готували клумби для посадки квітів.

Таким чином, серед першочергових завдань радянської влади у роботі з дітьми та підлітками була їх соціальна адаптація через патріотичне виховання та всебічну навчально-виховну роботу, яка у першу чергу здійснювалася школою та співробітниками дитячих будинків і вже потім доповнювалася іншими закладами і установами, мова про які піде нижче.

Велика робота з дітьми проводилася у палацах культури та клубах Донбасу. У 1951 р. у Сталінській області їх діяло понад 84. У них утворювали дитячі сектори, які організовували серед дітей багатогранну творчу роботу. Влаштовувались дитячі святкові ранки, концерти, спектаклі, кіносеанси тощо. Організовувалася робота предметних гуртків по окремих областях знань: фізиці, радіотехніці, електротехніці, фотолюбителів. Важка і творча робота цих гуртків не лише розширювала світогляд та кругозір і закріплювала знання дітей але й прищеплювала любов до праці, навчала застосовувати отриманні знання на практиці. Незамінною була роль палаців культури під час свят, коли діти у повному обсязі могли проявити свої таланти та здібності, отримати подарунки та відчути атмосферу справжнього свята. Так, у Будьонівському районі м. Сталіно в палаці культури ім. О.С. Пушкіна була організована районна ялинка. Її відкривали 120 дітей у маскарадних костюмах. На святі були представники місцевої влади та районного відділу народної освіти. Діти співали новорічні пісні, водили хороводи, а

¹ ЦДАГОУ, ф. 7, оп. 3, спр. 1225, арк. 158.

² Там само, спр. 1202, арк. 26.

наприкінці свята отримали подарунки. 3 січня в цьому палаці культури було організовано слухання казок «У бабусі Аріни», які розповідала артистка палацу піонерів м. Сталіно Кутейнікова.¹

Архівні документи свідчать, що досить гарно організовували свою роботу дитячі сектори в клубах та палацах культури Єнакіївського металургійного заводу, шахти «Юнком», Старо-Краматорського машинобудівного заводу ім. Орджонікідзе, металургійного заводу ім. Сталіна.²

Традиційно значну частину секційної роботи у клубах займала лекційна пропаганда з історії ВКП(б), історії СРСР, педагогіки, літератури, мистецтва, техніки тощо. У неділю у великих лекційних залах збиралися діти, щоб прослухати лекції на різні теми: «Великий план миру», «Люби та поважай свою батьківщину», «Хімія в сільському господарстві», «Історія промисловості», «Їх імена будуть жити вічно».³ Лекції готувалися заздалегідь та читались дітям в простій та цікавій формі, диференційовано, з урахуванням їх вікових особливостей. Лекційна пропаганда носила не лише груповий але й масовий характер, який передбачав організацію публічних циклових лекцій для молоді. Такі лекції відбувалися у вихідні дні чи на свята на свіжому повітрі у парках та площах. Тематика їх була досить різноманітною та передбачала перш за все комуністичне, патріотичне виховання молоді. Так, навесні 1952 р. у всіх парках м. Макіївки були організовані відповідні лекційні курси для молоді на теми: «Про життя і діяльність В.І. Леніна та І.В. Сталіна», «Про комуністичне виховання молоді», «Про моральне обличчя радянського громадянина», «Про дружбу та товаришування».⁴

Таким чином організація позашкільної роботи з дітьми у клубах та Палацах культури загалом містила ті ж форми роботи з дітьми, що і у дитячих будинках. Відмінність полягала лише у тому, що перелік гуртків міг різнитися, а отже діти мали широкий вибір. Позитивним було й те, що клубна робота передбачала охоплення дітей усього району, якщо це місто або усього села,

¹ ДАДО, ф. 424, оп. 3, спр. 367, арк. 3.

² ДАДО, ф. Р 920, оп. 2, спр. 127, арк. 12.

³ Там само, арк. 13.

⁴ ЦДАГОУ, ф. 7, оп. 13, спр. 109, арк. 238.

селища, що розширювало світогляд та розвивало комунікативні здібності дітей.

Особлива увага приділялася проведенню літнього відпочинку дітей та організації їх здорового культурного дозвілля у дитячих оздоровчих таборах.

Дитячі оздоровчі табори були позашкільними виховними закладами, що створювалися з метою зміцнення здоров'я, організації активного відпочинку, задоволення інтересів і духовних потреб дітей і підлітків.¹

5 травня 1944 р. Рада Народних Комісарів СРСР прийняла постанову «Про заходи по зміцненню здоров'я дітей в літній період 1944 р.». Постанова зобов'язувала ВЦСПС, Народні Комісаріати здоров'я та Освіти радянських республік забезпечити відбір дітей шкільного та дошкільного віку, у першу чергу членів родин військовослужбовців, інвалідів Вітчизняної війни та знесилених дітей трудящих та службовців за висновками лікувальних установ Народного Комісаріату Здоров'я СРСР та розподілити їх на літній відпочинок за віком:

- в піонерські табори загального типу – дітей школярів до 13 років включно;

- до піонерських таборів санаторного типу – дітей віком від 7 до 13 років включно.²

Оздоровлення дітей та підлітків проходило як в місцевих піонерських таборах, які створювались районними комітетами профспілок вугільної, хімічної та металургійної промисловості, місцевими комітетами комсомолу, так і в обласних та загально республіканських таборах. Вихованці дитячих будинків, що розташовувалися в сільській місцевості, здебільшого оздоровлювалися на місцях, в межах дитячого будинку шляхом переходу на табірний режим.³

Літній відпочинок дітей ретельно планувався. Документи, що зберігаються у архівних фондах, містять чіткі статистичні данні про заплановану кількість оздоровчих місць та фактичне їх використання.

¹ Методика роботи в літньому оздоровчому таборі: навч. посібник / [С.І. Коваленко, А.І. Конончук, І.М. Пінчук, В.М. Солова]. – К.: ІЗМН, 1997. – С.4.

² ДАДО, ф. 424, оп. 3, спр. 59, арк. 8.

³ ДАЛО, ф. Р 1067, оп. 4, спр. 503, арк. 47.

Таблиця 4.5 ¹

Виконання плану оздоровлення дітей профспілковими організаціями Донбасу за 1946 р.

Область	Загального типу		Санаторного типу	
	План 1946 р.	Виконання плану 1946 р.	План 1946 р.	Виконання плану 1946 р.
Ворошиловградська	24 743	24 100	3382	3200
Сталінська	53 130	52 300	7502	7488

Отже, як видно з табл. 4.5, здебільшого запланована кількість оздоровчих місць перевищувала фактичну кількість дітей, які користувалися такою можливістю. Поступово кількісний показник змінювався у бік збільшення. У 1947 р. в піонерських таборах загального типу Ворошиловградської області було оздоровлено 24 935 дітей, в піонерських таборах санаторного типу – 4 693 дитини, на дитячих майданчиках – 12 813 дітей. Цього ж літа в піонерських таборах Сталінської області було оздоровлено: у таборах загального типу – 55 961 дитина, санаторного типу – 8 640, на дитмайданчиках – 26 955 дітей.² У 1949 р. у піонерських таборах Ворошиловградської області було оздоровлено 38 437 дітей, з них 32 181 дитина у таборах загального типу і 6 256 дітей у таборах санаторного типу, у таборах Сталінської області – 92 245 дітей (79 424 – у таборах загального типу, 12 821 – санаторного типу).³

Отже, щороку загальна кількість дітей, що направлялися на оздоровлення збільшувалася. Відповідно збільшувалася й кількість піонерських таборів. Порівняно з 1946 роком їх кількість відносно 1947 р. збільшилася приблизно у півтора рази, а саме з 36 таборів до 50 у Ворошиловградській області та з 79 до 94 у Сталінській.⁴

Як і в інших випадках, безумовно, до організації літнього відпочинку радянська влада активно залучала Міністерство освіти УРСР, комсомольські та профспілкові організації Сталінської та Ворошиловградської областей. Їх діяльність

¹ ЦДАВОВУ, ф. Р 2605, оп. 8, спр. 134, арк. 64.

² Там само, арк. 65.

³ Там само, арк. 69.

⁴ Там само, арк. 66.

скеровувалась відповідними постановами. Так, 30 квітня 1948 р., з метою дальшого покращення позашкільної роботи з дітьми, Рада Міністрів УРСР і Центральний комітет КП(б)У прийняли постанову «Про заходи до поліпшення позашкільної роботи з дітьми в містах Української РСР в літній період 1948 р.»¹, якою зобов'язали Міністерство освіти УРСР, виконкоми обласних рад депутатів трудящих, обкоми КП(б)У і ЦК ЛКСМУ забезпечити організацію масової позашкільної роботи з дітьми в літній період, спрямувати її на виховання дітей в дусі радянського патріотизму, добитися того, щоб позашкільна робота відповідала віковим особливостям дітей, їх інтересам і запитам і провадилась на основі широкої самодіяльності самих дітей. Центральні постанови доповнювались місцевими, які сприяли мобілізації роботи місцевих відділів освіти, комсомольських та піонерських організацій, директорів шкіл та дитячих будинків. Так, на виконання вищезазначеної квітневої постанови завідуючим Ворошиловградського обласного відділу народної освіти було видано Наказ № 272а від 20 травня 1948 р. «Про заходи по оздоровленню дітей влітку 1948 р.», який визначав терміни оздоровлення дітей – вихованців дитячих будинків планували оздоровлювати впродовж 90 днів, а вихованців дитячих садків – впродовж 75 днів.² Також по Ворошиловградському відділу народної освіти було видано Наказ № 284 від 28 травня 1948 р., яким зазначалося, що відповідальність за організацію і проведення позашкільної роботи з дітьми несуть завідуючі районними та міськими відділами народної освіти.³

Подібні постанови приймалися систематично. Так, 30 квітня 1949 р. Рада Міністрів Української РСР прийняла постанову № 1028 «Про заходи по оздоровленню дітей влітку 1949 року», якою зобов'язала Міністерство охорони здоров'я УРСР, Міністерство освіти УРСР, виконкоми обласних, міських і районних рад депутатів трудящих провести добір дітей шкільного та дошкільного віку, які за станом здоров'я потребують відпочинку, і забезпечити оздоровлення в першу чергу дітей, батьки яких загинули на фронтах Вітчизняної війни, вихованців будинків

¹ Про заходи до поліпшення роботи з дітьми в містах Української РСР в літній період 1948 року // Радянська школа. – 1948. - № 3. – С. 3-5.

² ДАЛО, ф. Р 2481, оп. 1, спр. 22, арк. 34.

³ Там само, арк. 36.

дитини і дитячих будинків, патронованих у сім'ях трудящих, а також дітей-інвалідів і партизанів Вітчизняної війни. Визначалися строки перебування дітей у оздоровчих закладах, а саме: у піонертаборах загального типу – 21 день; у піонертаборах санаторного типу – 40 днів; на дошкільних дитячих майданчиках – 30 днів; на шкільних дитячих майданчиках – 30 днів; у будинках дитини, дитячих будинках, дитячих яслах і дитячих садках – 90 днів; на екскурсійно-туристських базах із строком перебування відповідно до опрацьованих маршрутів. Колгоспам та радгоспам рекомендувалося організувати в сільській місцевості оздоровчі майданчики для дітей віком від семи до 12 років.¹

Значну допомогу в проведенні літнього відпочинку надавав Комітет Червоного Хреста. Так, у 1945 р. Сталінський обком Червоного Хреста на оздоровлення дітей було перерахована сума у розмірі 15 тисяч карбованців.² Під час оздоровчої компанії 1951 р. в Артемівському районі Ворошиловградської області за рахунок коштів організації Червоного Хреста було оздоровлено 102 дитини і 96 осіб – за рахунок районного відділу народної освіти.³

Що стосується виховної роботи у дитячих оздоровчих таборах, то вона включала розумове поєднання відпочинку, праці, спорту з пізнавальною, естетичною, оздоровчою діяльністю. А всі види виховної діяльності здійснювалися в тимчасових різновікових дитячих колективах. Важливим завданням вихователів оздоровчих таборів було продовження в літній оздоровчий період формування дитини як суб'єкта життя, формування у неї цілісного ставлення до себе як до людини, до інших людей, їхніх вчинків, до природи, предметів, явищ, формування відповідальності за свою долю. Тому для роботи вихователями та піонервожатими в дитячі будинки направлялися найкращі комсомольці. Так, влітку 1944 р. Ворошиловградський обком комсомолу направив на роботу в дитячі будинки області 28 комсомольців.⁴ Для підвищення їх кваліфікації систематично організовувалися семінари. Так, у серпні 1944 р. подібний

¹ ЦДАВОВУ, ф. Р 2605, оп. 8, спр. 134, арк. 18-19.

² ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 73, спр. 333, арк. 36.

³ ДАЛО, ф. Р 2481, оп. 1, спр. 52, арк. 5.

⁴ ЦДАГОУ, ф. 7, оп. 3, спр. 1202, арк. 16.

шестиденний семінар для піонервожатих та педагогічних працівників було організовано Сталінським відділом Народної Освіти.¹

У таборах з дітьми проводилася різноманітна робота. Це літературні та географічні вікторини, конкурси на краще виконання віршів, пісень, танців, спортивно-масова робота, а саме – фізична зарядка з охопленням всіх дітей та з урахуванням їх вікових особливостей, естафети, змагання. Так, у Красноярському піонерському таборі Кадієвського району Ворошиловградської області в хоровому гуртку були вивчені пісні – «Пісня про Сталіна», «Марш піонерів», «Пісня про красдонців», «Пшениця золота», «Перемога» та інші², діти регулярно купались у Донці, здійснювали туристичні походи до лісу, проходили волейбольні та футбольні турніри.³

Не дивлячись на величезну роботу з виховання дітей усе ж таки в роботі піонерських таборів були суттєві недоліки. Деякі керівники таборів не завжди вчасно та якісно організовували їх роботу через що підлягали заміні. Так, у селі Миколаївка Ворошиловградської області вчитель фізичної культури Столов не забезпечив роботу табору та після першої зміни був знятий з роботи. У селі Краснопол'є з цієї ж причини був знятий з роботи вчитель математики Сергієнко.⁴

Часто табори не мали власного транспорту тому виникали труднощі з доставкою продуктів харчування з продовольчих баз, які у переважній більшості були розкидані від піонерських таборів на відстані від п'яти до 18 кілометрів. Відсутність в піонерських таборах таких продуктів харчування як картопля, овочі, фрукти не давала можливості покращити якість харчування дітей і урізноманітнити їжу відповідно до норм, калорійності і вмісту вітамінів.

Шкільні приміщення, в яких оздоровлювалися діти членів обласних профспілок не завжди відповідали нормам для забезпечення нормального відпочинку. Тому не виключенням були випадки захворювання дітей на відпочинку. Наприклад, у Миколаївському піонерському таборі у першій зміні було 2

¹ ЦДАГОУ, ф. 7, оп. 3, спр. 1202, арк. 205.

² ДАЛО, ф. Р-2251, оп. 2, спр. 22, арк. 34.

³ Там само, арк. 36.

⁴ Там само, спр. 17, арк. 40.

випадки захворювання на скарлатину, через що табір було закрито на карантин.¹

Відсутність постійного штату співробітників піонерських таборів призводило до того, що на роботу до них інколи потрапляли випадкові люди, які допускали розбазарювання таборних фондів. Так, наприклад у піонерському таборі Ворошиловградського міського комітету спілки РНСШ працював бухгалтером Слепченко, який викрав 7 185 крб. і зник.²

Отже, оздоровлення дітей та підлітків у дитячих оздоровчих таборах відіграло важливу роль у справі соціальної адаптації дітей-сиріт. Цей вид роботи, безперечно, був складним оскільки мав як явну, так і пограничну мету – це, по-перше, оздоровлення та відпочинок дітей, а по-друге, їх безперервне виховання, що досягалося завдяки комплексній роботі. Функціонування оздоровчих таборів характеризується як позитивними, так і негативними моментами, що мали об'єктивні та суб'єктивні причини.

У дозвільній роботі важливу роль відігравали ігрові і спортивні майданчики у парках, скверах, у подвір'ях шкіл і великих житлових будинків. До них прикріплювалися вчителі, піонервожаті, комсомольці-активісти, які проводили виховну роботу, організовували рухливі ігри, спортивні змагання.

Таким чином, організація дозвілля передбачала охоплення дітей та підлітків різнобічними видами діяльності від елементарного відпочинку у дворових майданчиках до творчої діяльності з елементами її реалізації на місцевому рівні, як то дитячі виступи у колгоспах, радгоспах, на підприємствах. Треба відмітити, що робота з дітьми мала державні завдання, а саме: по-перше – елементарне матеріальне забезпечення; по-друге – створення усіх належних умов для нормального розвитку дітлахів з метою повноцінного входження їх у цивілізоване суспільство і по-третє – виховання свідомої та патріотично налаштованої молоді. Аналізуючи роботу дитячих установ у сфері організації дозвілля, схилиюся до думки, що була вироблена значна база дій, які й досі не втратили свого виховного значення та можуть бути використанні з урахуванням сучасних реалій.

¹ ДАЛО, ф. Р-2251, оп. 2, спр. 17, арк. 40.

² Там само, арк. 41.

ВИСНОВКИ

Проведений аналіз історіографії показав, що проблема організації діяльності державної влади щодо подолання дитячої безпритульності, бездоглядності та злочинності в Донбасі та Українській республіці загалом, не знайшла повного та ґрунтового висвітлення в науковій літературі. Деякі її аспекти, такі як створення та функціонування окремих дитячих виховних установ, зокрема дитячих будинків, діяльність правоохоронних органів щодо вилучення дітей з вулиць та окремі питання перевиховної та виховної роботи з ними мають побіжне висвітлення у загальних працях або роботах, що перетинаються із досліджуваною проблемою за схожістю тематик. Джерельна база та методологічний інструментарій є достатнім для створення комплексного дослідження питання боротьби з дитячою безпритульністю, бездоглядністю та злочинністю в Донбасі після звільнення його від нацистської окупації та десятиріччям мирного життя.

Рівень дитячої безпритульності на початку досліджуваного періоду досяг значних розмірів, що набувало загрозливого характеру для нормального, повноцінного подальшого розвитку післявоєнного суспільства. Чисельність дітей-сиріт, безпритульних та бездоглядних майже у двічі перевищувала довоєнний рівень. Велика Вітчизняна війна з її руйнівними наслідками принесла значні людські жертви. Тисячі дітей залишилися сиротами та напівсиротами. Система соціальної підтримки знедолених дітей, що існувала до війни, була практично знищена, а отже, владі потрібен був час для того, щоб відновити її роботу. Разом з тим, в ході відновлення системи боротьби з безпритульністю та її наслідками робота ускладнювалась постійним збільшенням числа безпритульних та бездоглядних дітей через голодний 1946-1947 сільськогосподарський рік, репресивну політику уряду та загальний поганий морально-психологічний стан у суспільстві.

Вирішення даної проблеми стало можливим завдяки скоординованій, чіткій та злагодженій роботі партійної влади, правоохоронних органів, органів освіти, охорони здоров'я, трудових резервів, соціального забезпечення, а також громадськості. З метою ліквідації дитячої безпритульності та

бездоглядності і, як наслідок, злочинності було розроблено та прийнято низку регламентуючих документів, які визначали компетенцію, функції та завдання державних органів і установ, що займалися подоланням даного негативного соціального явища.

У практиці державних та громадських структур по подоланню дитячої безпритульності склалися такі форми: вилучення безпритульних та бездоглядних з вулиці та розміщення їх у дитячих виховних установах, застосування системи виховання у прийомних сім'ях (індивідуальний та колективний патронат, усиновлення, опіка та попечительство), індивідуальна матеріальна допомога, спрямування безпритульних підлітків до шкіл фабрично-заводського навчання та ремісничих училищ, працевлаштування, пропагандистська політика серед молоді та дорослого населення. Не виключенням були адміністративні та навіть каральні дії відповідних органів: покарання батьків, які залишали дітей без догляду та виховання, позбавлення волі підлітків, що скоювали протиправні дії та тяжкі злочини. Окрім цього проблема боротьби та профілактики безпритульності, бездоглядності та злочинності серед дітей та підлітків почала закладатися в основу державної соціальної політики щодо дитинства, про що переконливо свідчать відповідні постанови.

Мережа дитячих виховних установ складалася із закладів, що підпорядковувались Міністерству внутрішніх справ (кімнати міліції, приймальники-розподільники, трудові та трудові виховні колонії), Міністерству освіти (дитячі будинки, школи ФЗН та РУ), Міністерству охорони здоров'я (будинки дитини), Міністерству соціального забезпечення (дитячі будинки для дітей з фізичними вадами та розумово відсталих). Окрема роль у справі подолання цього негативного соціального явища відводилась громадськості, а саме профспілковим та комсомольським організаціям, а також пересічним громадянам. Завдяки їх ініціативності та активній діяльності по лінії допомоги дітям були відтворені раніше відомі напрямки громадської діяльності – шефська робота з дитячими виховними установами та окремими вихованцями, організація та активне поповнення фондів допомоги дітям-сиротам, будь-яка можлива підтримка справи відкриття нових дитячих установ та ремонту старих. За їх

підтримки також були створені нові типи дитячих будинків – дитячі будинки при промислових підприємствах, практика яких була підтримана урядом та через відповідну постанову поширена на республіку та Радянський союз загалом, запроваджені нові форми шефської діяльності – над окремими дітьми і над директорами дитячих установ, започаткована діяльність материнських та попечительських рад, як контролюючих органів громадськості за умовами життя підопічних. Громадська турбота про підростаюче покоління мала всесоюзний характер, виявлялась у всілякій можливій допомозі та торкнулася всіх боків життя дітлахів – матеріального, навчально-виховного, дозвільного тощо.

Шлях соціалізації, який проходила безпритульна дитина свідчить про залучення до цього процесу правоохоронних, освітніх установ, громадських організацій та активістів. Найчастіше, до потрапляння під державну опіку, знедолена дитина перебувала на вулиці, займалась бродяжництвом, жебрацтвом, а часто й дрібними крадіжками. Під час масових рейдів по вилученню «дітей вулиці», у ході яких обстежувались вокзали, зруйновані будівлі, підвали, горища та всілякі можливі місця їх скупчення, або завдяки пильній увазі простих громадян діти зазвичай потрапляли до кімнат міліції. Як перша ланка на шляху влаштування дітей, кімнати міліції відігравали об'єднуючу та координуючу роль. Черговим пунктом безпритульних дітей були приймальники-розподільники. Роль їх була вирішальною у подальшій долі безпритульної дитини. Саме співробітники цієї установи впродовж трьох тижнів знайомилися з дитиною, намагалися виявити риси її характеру та здібності та направляли на подальше влаштування. Однак серед функцій ПР були не лише прийом та розподіл дітей та підлітків по виховних закладах, але й початкова їх адаптація та соціалізація. Система подальшого розподілу дітей-сиріт не вирізнялася особливою складністю: дітей від трьох до 14 років влаштовували у дитячі будинки (за наявними місцями), від 14 до 16 років – на навчання та працевлаштування. Діти у віці до трьох років доправлялись до будинків дитини. Зрозуміло, що вони не проходили кімнати міліції та ПР. Окрім цього проводилась політика пропаганди сімейних форм виховання. Як результат, значна кількість безпритульних дітей знайшли притулок не лише у дитячих

виховних закладах але й у родинах трудящих, були всиновлені, взяти під опіку та на патронат.

Усі зазначені форми виховання дітей-сиріт у прийомних родинах мали юридичне оформлення та окреслювали перелік прав і обов'язків як родин, що приймали дітей на виховання, так і підопічних, а також органів опіки. Усі, хто приймав на виховання дитину виконували стосовно неї певні обов'язки щодо утримання, виховання та навчання. Однак деякі суттєві відмінності поміж цими видами виховання сприяли домінуванню одних форм над іншими. Так, найменш розповсюдженим було усиновлення, що можна пояснити відсутністю при його оформленні грошової допомоги з боку держави на утримання дитини. Поряд з цим усиновлення передбачало майнові зобов'язання перед усиновленим. Отже, гальмуючим фактором на шляху розповсюдження усиновлення були соціально-економічні труднощі повоєнного суспільства, що торкнулися всіх сфер життя людей, які не наважувалися без додаткової матеріальної підтримки брати на виховання дитину, а, інколи, навіть були вимушені віддавати до державних виховних установ власних дітей, щоб забезпечити їх нормальне харчування та виховання. На першому місці за кількістю випадків був патронат. Ця форма прийомного виховання мала хоча й невелику, але постійну державну грошову допомогу. Це певним чином стимулювало громадян, які у такий спосіб нерідко намагалися покращити власне фінансове становище.

Оскільки серед «дітей вулиці», які потрапляли до кімнат міліції та приймальників-розподільників були не лише просто безпритульні та бездоглядні, але часто й правопорушники та навіть злочинці, стають зрозумілими роль та функції ДТК та ДТВК на шляху подальшого влаштування молоді.

Серед головних причин злочинності неповнолітніх слід виокремити, соціально-економічну кризу та певну моральну деградацію суспільства, як наслідки війни та окупації, а також значний рівень дитячої бездоглядності, що сприяло поступовому відторгненню дитини від соціального середовища. Саме в перші післявоєнні роки – роки адаптації та відновлення цивілізованого суспільства – рівень дитячої злочинності досягнув свого піку та становив біля 20% від загальної кількості вчинених злочинів.

Система карного покарання та перевиховання дітей та підлітків була представлена закладами двох типів – дитячі трудові колонії та дитячі трудові виховні колонії, які різнилися режимом утримання вихованців та контингентом дітей та підлітків у них. У першому типі колоній утримувалися діти, засуджені за рішенням суду за скоєння тяжких злочинів. У другому – безпритульні і бездоглядні, які неодноразово були помічені у скоєнні дрібних хуліганських дій та інших незначних злочинів. У межах Донбасу ДТК не існувало, однак функціонувала Ново-Желанівська ДТВК. На відміну від трудових колоній, особливістю в роботі ТВК перш за все було те, що стосовно до так званих «важких» підлітків застосовувалися переважно виховні заходи через загальне навчання, оволодіння виробничою спеціальністю, намагалися зацікавити дітей та пробудити в них інтерес до розвитку і вдосконалення власних здібностей, ніж каральні.

Матеріальний стан соціального захисту дітей, що залишилися без нагляду дорослих, домівок та засобів до існування перебував у скрутному становищі через майже повне знищення його основи із загальною руйнацією регіону. Радянська влада одразу після визволення Донбасу розпочала активний процес її відновлення. Як наслідок було відбудовано та заново побудовано більше сотні дитячих будинків, мережу дитячих садків, шкіл. Діяли Палади культури, літні оздоровчі табори та дитячі майданчики. Значні кошти виділялись на їх утримання, харчування дітлахів та забезпечення речами першої необхідності.

Процес виховання у дитячих виховних установах перш за все передбачав морально-психологічну адаптацію вихованців та містив освітню роботу, трудову діяльність, фізичну активність. Окрім цього, радянська система виховання була спрямована на формування патріотично налаштованої, свідомої особистості, у будь-який час готової стати на захист своєї Батьківщини.

Серед головних недоліків подолання безпритульності, бездоглядності та злочинності як масових явищ слід вважати недостатній рівень фінансування усіх дитячих виховних та виправних закладів, що викликало рецидиви цих явищ, а також наявність надмірної централізації, яка інколи гальмувала влаштування «дітей вулиці». Разом з тим, боротьбу з даними небажаними соціальними явищами, незважаючи на значну

централізацію, ускладнювала відсутність належного рівня контролю за розподілом коштів на місцях та якістю виконання владних постанов.

Розв'язуючи поставлені у дослідженні завдання, було зроблено такі висновки:

- аналіз історіографічного доробку попередніх дослідників дає підстави стверджувати, що спеціальної праці, котра б давала цілісне уявлення про стан дитячої безпритульності, бездоглядності та злочинності в Донбасі у 1943-1953 рр. та дії держави щодо їх ліквідації до сьогодні не було. Саме цим було обумовлено вибір теми дослідження;

- серед головних причин масової безпритульності, бездоглядності та злочинності серед дітей слід назвати руйнівні наслідки війни, яка принесла значні людські жертви, спричинила величезні матеріальні збитки, а також зумовила специфічні особливості соціально-економічного розвитку урбанізованого Донбасу;

- з метою ліквідації проблеми, центральною та місцевою владою було проведено значний обсяг робіт та налагоджену певну систему дій. Для цього було залучено різні відомства: Міністерства освіти, охорони здоров'я, внутрішніх справ, соціального забезпечення, трудових резервів. Особливістю періоду є розробка правової бази соціального захисту материнства та дитинства;

- основними методами ліквідації безпритульності та бездоглядності були: виявлення дітей шляхом проведення масових рейдів за участю міліції, представників освіти, органів охорони здоров'я та громадськості, направлення виявлених до кімнат міліції, приймальників-розподільників і влаштування їх звідти до дитячих виховних закладів, під опіку, усиновлення, на патронат, а також на навчання та працевлаштування;

- матеріальна база соціального захисту забезпечувалась державним фінансуванням та активно підтримувалась громадськістю;

- політика держави щодо ліквідації дитячої злочинності та правопорушень була спрямована на функціонування виправних та перевиховних закладів, які акцентували увагу не лише на каральній діяльності, але й на класово-виховній роботі з дитиною та забезпеченні їй здорового середовища. Значна роль

відводилась виховній та роз'яснювальній роботі органів міліції з дітьми у школах та інших виховних закладах, а також із батьками;

- важливу роль у справі подолання безпритульності, бездоглядності та злочинності відіграла громадськість. Її діяльність була ініційована «знизу», представниками громадських організацій, підтримувалась урядом та виявлялась у матеріальній підтримці дітей, допомозі у виховній роботі закладам, організації дозвільного життя;

- неабияку роль відводили особливим формам виховної роботи з дітьми, які передбачали як освітньо-виховні заходи, так і морально-психологічну адаптацію. Специфікою системи було поєднання навчання із працею та наявність обов'язкового радянського патріотичного виховання;

- головні недоліки процесу боротьби з дитячою безпритульністю, бездоглядністю та злочинністю мали переважно об'єктивний характер та поступово усувались;

- унаслідок роботи центральних та місцевих відомств, проблема дитячої безпритульності, бездоглядності та злочинності, як масових явищ, до 1953 р. була практично подолана, про що свідчать статистичні дані. Наявність дітей на вулицях спостерігалась переважно через бездоглядність, а рівень злочинності значно зменшився;

- радянський досвід організації боротьби з безпритульністю, бездоглядністю та злочинністю неповнолітніх, породжених не тільки війною, а й системою, і досі не втратив свого значення, що дає підстави для врахування його у сучасній Україні.

Додаток А*

Анкета для опитування респондентів

1. Прізвище, ім'я, по батькові.
2. Рік народження.
3. Місце проживання.
4. Який мали статус під час та після Великої Вітчизняної війни (безпритульний, бездоглядний, сирота).
5. Чим займалися?
6. Розкажіть про матеріальні умови життя.
7. Чи доводилося займатися крадіжками?
8. Назвіть причини правопорушень.
9. Чи були знайомі з дітьми з дитячих будинків, бездоглядними, всиновленими, дітьми, які знаходилися під опікою чи були на патронаті? (Якщо респондент з повної або неповної родини, бездоглядний)
10. Що можете про них розповісти?
11. Які були стосунки в дитячих колективах?
12. Яким було ставлення до праці?
13. До чого прагнули?
14. Як самі оцінювали ситуацію? Чи вважали себе знедоленими?
15. Дата та час бесіди.
16. Тривалість бесіди.
17. Освіта співрозмовника.

* Перелік питань у анкеті умовний, оскільки опитування мало характер бесіди, під час якої інтерв'юер міг змінювати їх послідовність, вносити уточнення, ставити питання, що виникали в момент бесіди і т. ін.

Додаток Б

Словник термінів

Безпритульність – відсутність у дітей та підлітків постійного місця проживання, визначених занять, родинного або державного попечіння та систематичного виховного впливу внаслідок втрати батьків, ухіду з родини, втечі з виховної установи тощо. Виникає як один із результатів соціальних бідствій – війн, голоду, безробіття, бідності.

Бездоглядність – послаблення або відсутність нагляду за дітьми та підлітками (їх поведінкою та часопроводженням) та виховного впливу на них з боку батьків або осіб, виконуючих їх обов'язки.

Опіка – форма захисту особистих і майнових прав громадян, які внаслідок певних обставин (вік, стан здоров'я) не можуть здійснювати свої права самостійно. Встановлюється стосовно малолітніх, які не досягли 14-річного віку і залишилися без батьків, піклування.

Опікун – особа, яка призначається в установленому законом порядку для захисту особистих і майнових прав та інтересів дітей у віці до 15 років.

Патронат – одна з форм виховання у сім'ях дітей, які залишилися без батьків. Встановлюється на підставі договору, що укладається між органом опіки і піклування та громадянином, який бере дитину на виховання за умови надання йому державною матеріальною допомогою.

Попечительство – форма захисту особистих і майнових прав громадян, які внаслідок певних обставин (вік, стан здоров'я) не можуть здійснювати свої права самостійно. Встановлюється над неповнолітніми у віці від 14 до 18 років. Ця форма виховання дітей є своєрідним продовженням опіки.

Додаток В*

Мережа дитячих будинків Сталінської області на 1 травня 1944 року

№ п/п	Назва дитячого будинку	Район розташування	Кількість дітей	
			За планом	Фактично
Спеціальні дитячі будинку				
1.	Олексіївський	Будьоновський район м. Сталіно	100	100
2.	Петровський	Петровський рудник	100	-
3.	Єнакіївський	м. Єнакієве	200	200
4.	Горлівський	м. Горлівка	250	250
5.	Камишевахський	Краматорський район	100	100
6.	Селидівський	Селидовський район	150	-
7.	Чистяковський	м. Чистякове	150	150
8.	Костянтинівський	м. Костянтинівка	150	-
9.	Маріупольський	м. Маріуполь	150	-
10.	Добропільський	Добропільський	100	100
11.	Макіївський	м. Макіївка	150	-
12.	Сніжнянський	м. Сніжне	100	100
Дитячі будинки ВЦСПС				
1.	Івано-Польський	Костянтинівський район	150	130
2.	Будьоновський	Будьоновський район м. Сталіно	250	80
3.	Сталінський № 1	Центрально-заводської район м. Сталіно	150	120
Дитячі будинки загального типу				
1.	Андріївський	Ольгінський район	100	90
2.	Смолянський	Куйбишевський район м. Сталіно	90	75
3.	Петровський	Петровський рудник	100	82
4.	Зуєвський	Харцизький район	100	85
5.	В. Янісольський	В.-Янісольський район	100	60
6.	Павловський	Маріїнський район	100	60
7.	Улянівський	Красно армійський район	150	90
8.	Слов'янський № 4	м. Слов'янськ	400	400
9.	Маріупольський	м. Маріуполь	150	100
10.	Макіївський	м. Макіївка	150	150
11.	Щербинівський	Дзержинський район	100	90

* ДАДО, ф. 326, оп. 2, спр. 445, арк. 55.

12.	Артемівський	м. Артемівськ	100	90
13.	Герновський	Красно-Лиманський	100	115
14.	Чистяковський	м. Чистяково	75	75
15.	Красновський	Амвросіївський	100	85
16.	Маряновський	Старо-Бешевський	150	120
17.	Дебальцевський	селище Дебальцеве	75	60
18.	Краматорський	м. Краматорськ	100	75

Додаток Г*

Мережа дитячих будинків Ворошиловградської області на 1 січня
1947 р.

№ п/п	Назва дитячого будинку	Район розташування
Спеціальні дитячі будинки		
1.	Ворошиловградський № 1	Кам'яно-Бродський
2.	Старобельський	Старобельський
3.	Лисогоровський	Ватутинський
4.	Макароярівський	Новосветловський
5.	Кременської	Кременської
6.	Краснодонський	Краснодонський
7.	Ровеньковський	Ровеньковський
8.	Лозно-Олександрівський	Лозно-Олександрівський
Дитячі будинки загального типу		
1.	Ворошиловградський № 2	Климовський
2.	Бутковський	Старобельський
3.	Сватовський	Сватовський
4.	Свердловський	Свердловський
5.	Михайлівський	Ворошиловський
6.	Лисичанський	Лисичанський
7.	Нижнянський	Попаснянський
8.	Первомайський	Попаснянський
9.	Криворізький	Кадієвський
10.	Ново-Псковський	Ново-Псковський
11.	Писаревський	Ново-Псковський
12.	Петровеньковський	Іванівський
13.	Олексіївський	Білокуракінський
14.	Ворошиловградський № 3	Артемівський
15.	Станично-Луганський	Станично-Луганський
16.	Рубежанський	Рубежанський
17.	Марковський	Марковський

* ДАЛО, ф. 1067, оп. 4, спр. 70, арк. 114.

Додаток Д*

Мережа спеціальних дитячих будинків Донбасу та
контингент дітей у них на 10 липня 1944 р.

Область	Кількість дитячих будинків		Контингент дітей		% виконаного плану
	За планом	фактично	За планом	фактично	
Сталінська	12	10	1700	900	53%
Ворошиловградська	8	8	1200	936	78%

Додаток Е°

План-проект відкриття дитячих будинків при промислових підприємствах Сталінської області навесні 1945 року

№ п/п	Назва та місцезнаходження підприємства, що утримувало дитячий будинок	Запланована кількість місць
1.	Трест Рутченковськвугілля Кіровський район м. Сталіно	60
2.	Трест Червоногвардейськвугілля, Макіївський район	60
3.	Трест Радянськвугілля Макіївський район	60
4.	Трест Чистяковоантрацит, Чистяковський район	60
5.	Трест Будьоноввугілля, Бедьоновський район м. Сталіно	60
6.	Трест Сталінвугілля, Петровський район м. Сталіно	100
7.	Завод ім. Ілліча м. Маріуполь	60
8.	Завод ім. Кірова м. Макіївка	60
9.	Станкобуд Краматорського району при дитячому садку	25

* ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 73, спр. 132, арк. 76.

° ДАДО, ф. 326, оп. 4, спр. 513, арк. 3.

Додаток Ж*

Зразок угоди про патронування дітей

УГОДА

Складено цю угоду _____ районним
(міським) відділом народної освіти _____ області з
громадянином

(прізвище, ім'я по батькові)
що проживає в _____ по _____ вул. № _____ в
тому, що він (вона) бере на патронат дитину _____

(прізвище, ім'я по батькові)
_____ беручи цю дитину
зобов'язується:

1. Створити для дитини побутові умови нарівні з усіма членами сім'ї, забезпечити її харчування, якщо дитина молодше року, забезпечити її грудним годуванням або сцідженим грудним молоком, місцем для сну, одежею, і, в міру потреби, дозволяти відвідувати дитячі сеанси в кіно, піонерському клубі та бібліотеку.
2. Виховувати дитину радянським патріотом, прищепляючи їй почуття любові, відданості батьківщині, привчати дитину до праці.
3. Посилати дитину до школи й дати освіту не нижче, як за початкову школу.
4. Тримати дитину на патронаті до 16 років.

Районний (міський) відділ народної освіти та відділ охорони здоров'я зобов'язуються:

1. Виплачувати грошову допомогу в розмірі 600 крб. на рік, з розрахунку 50 крб. на місяць, згідно з законом про патронування.
2. Періодично двічі на рік перевіряти побутові умови дитини й надати, в міру можливості, потрібну допомогу.
3. Стежити як дитина виховується та контролювати її навчання в школі.
4. Допомогати дитині в набутті, протягом патронування, певного фаху.

Підписи

Додаток 3*

Договір патрунування

Составлен договор Ворошиловградским городским отделом народного образования с гр. Прищевцева Мария Феофановна, что проживает по улице Володарского № 60, в том, что она берет на патронат ребенка Паучек Виктора Ивановича, год рождения 1941 (5 лет) и взявши ребенка обязуется:

Создать для ребенка бытовые условия наравне со всеми членами семьи, обеспечить ребенка питанием, местом для сна, одеждой, в мере разрешать посещать кино (детские сеансы), пионерский клуб, библиотеку.

Воспитывать ребенка советским патриотом, прививать ему преданность к Родине, приучать ребенка к труду, посылать в школу и дать образование не ниже начальной школы. Содержать ребенка на патронате до 14 лет.

ГорОНО обязуется:

Выплачивать денежную помощь в размере 600 руб. (шестьсот) в год – 50 руб. в месяц согласно законам о патронате.

Периодически проверять бытовые условия.

Периодически выдавать дополнительную помощь, следить как ребенок воспитывается и контролировать их учебу в школе.

Помочь ребенку в приобретении первоначальной специальности в период патронирования.

Подпись ГорОНО
Взявший на патронат

З/IV.-46

* ДАЛО, ф. 2481, оп. 1, спр. 14, арк. 16.

Додаток И*

Форма обліку патронованих дітей

1. Прізвище, ім'я, по батькові _____
2. Стать _____
3. Рік народження _____
4. Національність _____
5. Кого має з батьків, чи родичів, їх адреса _____

6. У кого знаходиться на патронаті дитина на даний час та з якого часу. Точна адреса цієї особи, її прізвище, ім'я по батькові, чим займається, яку зарплату одержує; назва та адреса колгоспу або колгоспного дитячого будинку, якому передано дитину на патрунування

7. Стан забезпечення дитини житлом, харчуванням, взуттям, підручниками _____

8. Стан здоров'я дитини (за довідкою лікаря) _____
9. Профілактичні щеплення _____, перенесені інфекційні захворювання _____, відмітки про вен та туберкульозні захворювання _____
10. Звідки прибув у дану місцевість _____
11. З якого часу припинено патрунування _____
12. Де працевлаштовано дитину (або до якого учбового закладу) _____
13. Яку допомогу надано патронованому під час патрунування та після припинення патронату _____
14. Яку школу, або скільки класів закінчив _____

Додаток К*

Наповненість дитячих приймальників-розподільників Сталінської області станом на 25 листопада 1946 р.

Назва ПР	Планова кількість місць	Фактична кількість дітей
Сталінський	50	191
Маріупольський	35	132
Слов'янський	35	75
Дебальцевський	50	100
Микитівський	35	50
Разом	205	548

* ДАДО, ф. 326, оп. 4, спр. 475, арк. 100.

Додаток Л*

Кількість засуджених неповнолітніх по областях УРСР

Область	Кількість засуджених	
	1944 рік	I квартал 1945 року
Вінницька	50	56
Ворошиловградська	623	148
Волинська	1	18
Дніпропетровська	186	154
Драгобичська	1	2
Житомирська	68	23
Запоріжська	156	52
Ізмайлівська	-	14
Київська	94	81
Кіровоградська	49	38
Кам'янець-Подільська	40	75
Львівська	3	12
Миколаївська	72	18
Одеська	33	72
Полтавська	146	57
Ровенська	36	23
Сумська	111	43
Станиславська	-	-
Сталінська	917	365
Тернопільська	4	4
Харківська	292	139
Херсонська	48	28
Чернігівська	74	30
Черновицька	36	11

* ЦДАГО, ф. 7, оп. 3, спр. 1226, арк. 19.

Додаток М[°]

Здобуття розрядів з різних спеціальностей вихованцями ДТВК

	2-й розряд	3-й розряд	4-й розряд	Разом
1945 рік	52	100	28	180
І квартал 1946 р.	89	49	16	154